

MD
88.006

V. ECSEDY JUDIT-SIMON MELINDA

KIADÓI ÉS NYOMDÁSZJELVÉNYEK MAGYARORSZÁGON

1488–1800

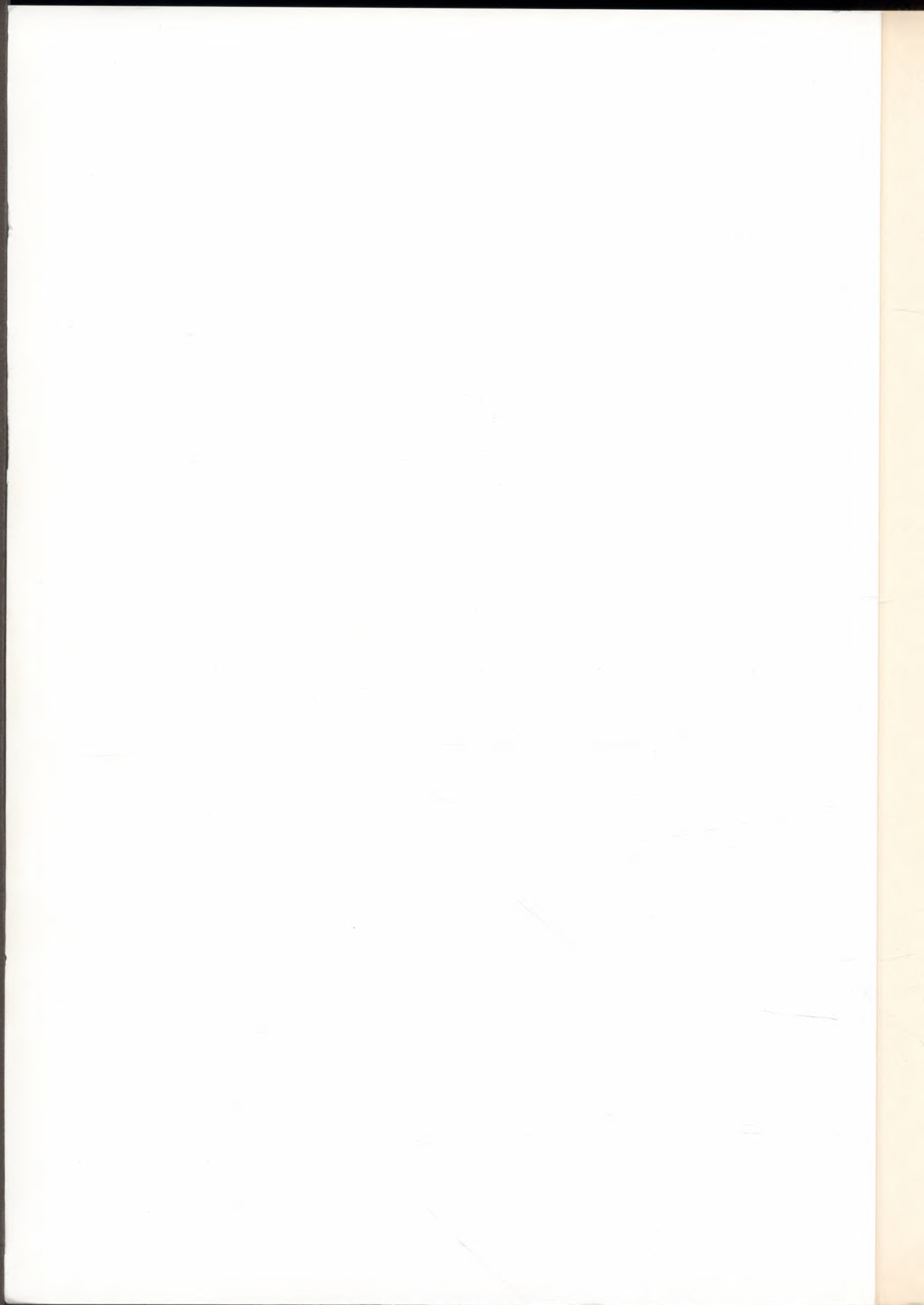

HUNGARIAN PRINTERS' AND PUBLISHERS' DEVICES

1488–1800

BALASSI KIADÓ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

V. ECSEDY JUDIT-SIMON MELINDA

KIADÓI
ÉS NYOMDÁSZJELVÉNYEK
MAGYARORSZÁGON

1488-1800

HUNGARIAN
PRINTERS' AND PUBLISHERS' DEVICES

1488-1800

V. ECSEDY JUDIT-SIMON MELINDA

HUNGARIAN
PRINTERS' AND PUBLISHERS'
DEVICES

1488-1800

BALASSI KIADÓ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

V. ECSEDY JUDIT–SIMON MELINDA

KIADÓI
ÉS NYOMDÁSZJELVÉNYEK
MAGYARORSZÁGON

1488–1800

BALASSI KIADÓ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

V. Ecsedy Judit kutatásait az OTKA K 68257 sz. programja támogatta

Az angol fordítást nyelvi szempontból ellenőrizte Kun Eszter
English text revised by Eszter Kun

A borítón
Johann Michael Weingand és Johann Georg Köpff
könyvkiadók és könyvkereskedők
1775–1776-ban használt jelvénye, rézkarc

MD 88.006

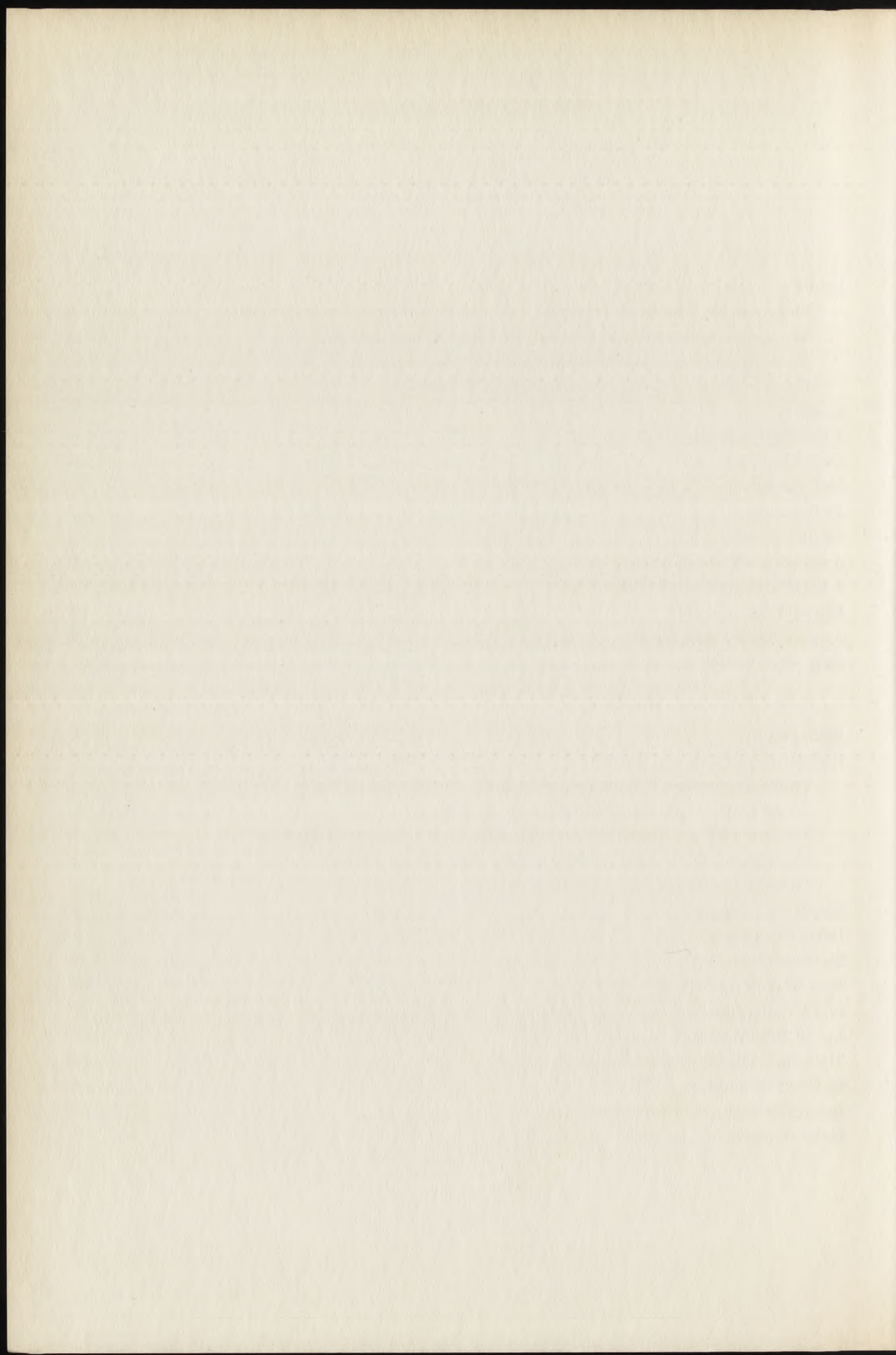
© A szerzők, 2009

ISBN 978-963-506-797-8

TARTALOM / CONTENTS

Kiadói és nyomdászjelvények Magyarországon a kezdetektől a XVIII. század végéig	7
Magyarországi kiadói jelvények a XV. század végén és a XVI. század elején	9
Magyarországi kiadói és nyomdászjelvények a XVI. században	12
Hazai nyomdász- és kiadói jelvények a XVII. században	16
Hazai nyomdász- és kiadói jelvények a XVIII. században	21
Irodalom	27
A katalógus használatáról	49
XV. század	51
XVI. század	59
XVII. század	123
XVIII. század	161
A rövidítve idézett művek jegyzéke	193
A katalógusban közölt képek forrása	195
Jelmondatok mutatója	199
A szövegközi képek forrása	200
Hely- és névmutató	201
 Bibliography	 27
Hungarian printers' and publishers' devices between 1488 and 1800	29
Publishers' devices in Hungary at the end of the fifteenth century and in the beginning of the sixteenth century	31
Printers' and publishers' devices in Hungary in the sixteenth century	34
Hungarian printers' and publishers' devices in the seventeenth century	38
Hungarian printers' and publishers' devices in the eighteenth century	43
About the catalogue	49
Fifteenth century	51
Sixteenth century	59
Seventeenth century	123
Eighteenth century	161
List of abbreviations	193
The sources of the images	195
Index of the mottoes	199
Images in the introductory study	200
Index of places and persons	201

KIADÓI ÉS NYOMDÁSZJELVÉNYEK MAGYARORSZÁGON A KEZDETEKTŐL A XVIII. SZÁZAD VÉGÉIG

A nyomdászat elterjedését Európa-szerte hamarosan követte a könyvkiadói és nyomdászjegyek megjelenése. E jelvényeket – a díszítési szándék mellett – a szükség hozta létre, a mesterek megkülönböztetése iránti igény. Bár a nyomtatvány bevezető soraiban vagy a kolofonban olvasható volt a kiadó, a kereskedő vagy a nyomdász neve, de még nem abban a tagolt, jól elkülönülő és figyelemfelkeltő formában, ahogyan később a címlapon meghonosodott.

A nyomdászjegyek legkorábbi változatai viszonylag egyszerűek, egy-egy kezdőbetű, jel, négyszögletű keretben, fekete-fehér kontrasztos rajzolattal. Az első nyomdászok még a kolofonhoz, a kötet végére tették jelvényüket, az utolsó nyomtatott sorok alá, nem pedig a címlapra – amely még amúgy sem nagyon emlékeztetett a mai címlapokra. A címlap ma ismert beosztása éppen akkor rögzült, amikor a kiadói vagy nyomdászjegy átkerült a kolofont tartalmazó utolsó lapról az elsőre, a címlapra. Így – bár természetesen a címlap elsődleges célja a tartalom kiemelése volt – jobban felhívta magára a figyelmet; első pillantásra tudta az olvasó vagy könyvkereskedő, hogy kinek a műhelyéből került ki a nyomtatvány. Ezzel egyidejűleg a nyomdászjegyek is bonyolultabb rajzúak lettek, minden nyomdász valamilyen módon egyedivé akarta tenni a sajátját. A korra oly jellemző és az antikvitás óta továbbélő szimbólumok kedvelt és gyakran alkalmazott motívumaivá váltak a nyomdászjelvényeknek. E nyomdászjegyek természetesen dekoratív szerepet is játszottak. Állat- és emberalakok, mitikus figurák, növényi díszítmények egyaránt díszítő és megkülönböztető elemeivé váltak a nyomdászjegyeknek a kezdeti betűk és monogramok helyett. A rajzok gyakran feliratszalaggal, jelmondattal, mottóval egészültek ki.

Ronald Brunlees McKerrow, a kiadói és nyomdászjegyekről szóló egyik alapvető összegezés szerzője,¹ a nyomdászjegyek szűkebb és tágabb meghatározását adja – megjegyezve, hogy irigylí

azokat, akik első pillantásra meg tudják állapítani egy jelvényről, hogy nyomdászjegy vagy címlapdísz. Szűkebb értelmezését a nyomdászjegy első előfordulásaitól, az 1460-as évektől az 1550-es évekig tartja érvényesnek. Tehát nyomdászjegy bármely olyan kép, rajz, díszítés – kivéve az iniciálét –, amely a címlapon vagy az utolsó lapon található, és amely utalást tartalmaz a nyomdász, a kiadó vagy a kereskedő foglalkozására, nevére, házcégére, címerére. Eredetük bármi lehet: sok közülük eredetileg csak díszítés volt, nem is jelvénynek szánták. (Eredetileg cégér volt a neves francia Estienne kiadó- és nyomdászcsalád jelvénye, az olajfa – még 1650-ben is ugyanaz az olajfa és fára mutató férfialak díszítette egykori házukat.) Ez a szűkebb meghatározás az 1550-es évekig fogadható el McKerrow szerint.

A későbbiekre vonatkozóan ezt a meghatározást ki kell bővíteni: kiadói vagy nyomdászjegy bármely emblémaszerű metszet, amelyet a kiadó vagy a nyomdász gyakran használ, és semmiféle kapcsolatban nincs a mű tartalmával. Ezeknek az emblémáknak – a korábbiakhoz képest – kevesebb közülük van a tényekhez, például a nyomdász személyéhez, nevéhez, foglalkozásához; kiválasztásuk inkább a nyomdász ízlésén, képzelőerején múlik. Itt felmerül a kérdés, hogy vajon ha egy embléma csak egyszer-kétszer fordul elő, attól még kiadói, illetve nyomdászjegynek tekinthetjük-e? Azt is figyelembe kell vennünk, hogy kisebb kiadók és nyomdák nem metszettek saját emblémát, hanem egy címlapdíszet használtak nyomdászjelvényként.

Az embléma olyan kevert, irodalmi-grafikus forma, amely a dolgokat és történéseket nyelvileg és ábrázolva mutatja be. Csoportosan képileg leggazdagabban emblémáskönyvekben jelenik meg, egyenként pedig például prédikációk szemléltetése vagy személyekhez kötött *impresa* formájában, amelyekkel rokon a nyomdász-, illetve kiadói jelvény. A nyomdászok halhatatlanságra és hírnévre való törekvése jelvényeikben is kifejező-

¹ MCKERROW, Ronald Brunlees, *Printers' and publishers' devices in England and Scotland 1485–1640*, London, Chiswick Press, 1913, XII–XX.

dik. Nem véletlen, hogy a nálunk használatos emblémák közül is néhány – Fáma, tritonok, Minerva és Mercurius alakjában – vizuálisan ezt jeleníti meg.

Az ősnymotatványok korában meghonosodott nyomdászjegyek szokása a későbbi századokban is tovább virágzott Európa-szerte. Természetesen ez nem azt jelenti, hogy a századok folyamán minden egyes könyvet így különböztettek volna meg nyomtatóik. Amikor a címlapra, hangsúlyos helyre odakerült a nyomdász neve, akkortól ennek elsődleges szerepe el is veszett; a szokás és hagyomány mégsem szüntette meg a kiadói és nyomdászjelvényeket. Minden nagyobb könyvkereskedelmi vagy nyomdászati központnak tekinthető német, francia vagy németalföldi városban a nyomdákhoz továbbra is megvolt a maguk nyomdászjelvénye, amelyet sűrűn és következetesen használtak, jóllehet ekkorra a címlap díszítésének számos más eszköze is volt már: például az egész címlapot betöltő fametszetes díszcímlapok, a könyv tartalmát illusztráló címlapdíszek, vagy a XVII. század folyamán oly elterjedt, nyomdai cifrákból összeállított címlapkeretek. A nyomdászjegy szokása mégis fennmaradt, és továbbra is azonnal szembeötlő, megkülönböztető jele maradt az akár egy városon belül működő többféle műhelynek.

E rövid történeti visszapillantás után – mivel erre eddig nem került sor – tekintsük át a régi magyarországi nyomtatványokon található kiadói, illetve nyomdászjegyeket. Használtak-e a hazai nyomdászok is ilyen megkülönböztető jegyeket?

A könyvnyomtatás kézműipari korszakának magyarországi sajátossága, hogy a könyvkiadás és a nyomtatás a legritkább esetben vált külön: nyomdászaink nyomdász-kiadók voltak, vagyis nagyrészt saját kockázatra jelentettek meg, nyomtattak ki könyveket. Ezért a legtöbb esetben nem különböztetjük meg a nyomdász-, illetve a kiadói jelvényeket. Minthogy a magyarországi nyomdászok körében már a korábbi századokban sem volt általánosan használt a nyomdász- és kiadói jelvény, visszatérő kérdés, hogy egy-egy olyan dísz, amelyet a nyomdász több alkalommal is használt a címlapjain, nyomdászjegynek tekinthető-e vagy sem? A magunk részéről a McKerrow által ajánlott másik lehetőséget választ-

tottuk, vagyis összeállításunkban a nyomdász- és kiadói jelvényeket tágabban értelmezzük, bár igen elmosódott az a határ, amelynek alapján a címlapembléma vagy címlapdísz és a nyomdász- vagy kiadói jelvény elkülöníthető.

Különösen vonatkozik ez a magyarországi nyomdák egyik jellegzetes gyakorlatára, amely korai nyomdászaink szinte teljes korszakára érvényes. Hazai nyomdászaink előszeretettel használták a címlapon városuk címerét, mintegy visszatérő címlapdíszként. Ezt valószínűleg a sajátos hazai viszonyok tették lehetővé, hiszen általában egy városban ez időben csak egyetlen nyomda működött, tehát a városon belüli megkülönböztetés fölösleges lett volna. A nyomdász- és kiadói jelvényekről közelmúltban megjelent holland összeállítás egyértelműen ebbe a kategóriába sorolja a városcímereket.²

Vizsgáljuk meg a nyomdász és kiadói jelvények motívumait: néhány tárgy, jelenség, állat, mesebeli lény újra és újra visszatérő elemük. Például a griffmadár: mesebeli állat, amely az élet két területe felett uralkodik, oroszlánteste a Földhöz köti, sasfeje és sasszárnya viszont a levegőhöz. A Fáma ókori allegorikus-szimbolikus alak, akinek szerepe nem egyértelműen hasznos. Ő költi az ellenőrizhetetlen szóbeszédet, az emberek rossz hírét, ugyanakkor világgá kürtöli az igazságot és a hazugságot is. Általában szárnyakkal ábrázolják, mert ezek gondoskodnak a szóbeszéd gyors terjedéséről.

Vissza-visszatérő kellék a Merkúr- avagy Mercurius-pálca. Maga Mercurius (a görög Hermész) ritkábban jelenik meg, de legfőbb kelléke, a kaduceus gyakran előfordul, különösen kiadói jelvényként. A kereskedelem, a kézművesség, a jólét megtestesítője, aki mint isteni hírnök a hírnöki pálcát tartja kezében, ezért magában a pálcában is összesűrűsödik mindaz, ami Mercurius személyéhez társul. Ő jelképezi a jó utazást is, ugyanakkor az égitestek közül a Merkúr a legnehezebben, legritkábban megfigyelhető planéta Közép-Európában. Évente szabad szemmel csak 12-18 óra hosszat látható – ősszel és tavasszal, alkonyatkor –, és mindig a Nap közelében van. Valószínűleg ez a jelenség magyarázza, hogy Mercurius személye illékonyasága és mozgékonyasága miatt bizonytalan.

A mitológiai alakok közül Nemezis szintén ismert alakja a nyomdász- és kiadói jelvényeknek.

² VAN HUISSTEDÉ, Peter-BRANDHORST, J. P. J., *Dutch Printers' Devices 15th-17th century*, 1-2, Nieuwkoop, De Graaf, 1999.

Nemezis Louis du Mesnil roueni nyomdász
jelvényén (1628) – talán Brewer Lőrinc hasonló
jelvényének egyik előképe

Ez a görög istennő gondoskodik a rossz cselekedetek megtorlásáról vagy a meg nem érdemelt szerencse jóvátételéről. Szárnyas, lobogó ruhás nőalakként ábrázolják, aki egyik kezében szög-mérőt, másikban hámot tart.

A tárgyak közül a horgony több nyomdászjelvénynek is központi eleme. Tartást és biztonságot jelent, és egyúttal a bizalom jelképe is. Amikor vihar fenyeget, a hajós kiveti a horgonyt, ugyanígy a lélek is megerősítheti magát az Isten iránti bizalomban. A XVIII. századi jelvények közül több allegorikus tájképen láthatók kőoszlopok, gyakran törött, csonka állapotban is vagy eldőlvé. Az oszlop általában templomra, szent helyre utal, ugyanakkor szabadkőműves-jelvény is, amely az igazságot és a jólétet jelképezi, de győzelemre is utalhat.

A barokk kori puttók előképe Ámor, a meztelen, szárnyas fiúgyermek, amely a keresztény ábrázolásokban átalakult kisgyermekszerű angyallá. Mint ilyen, a puttó a XVIII. századi könyvdíszeknek egyik legnépszerűbb alakja, és megtalálható a nyomdász- és kiadói jelvényeken is.

Az állatok közül a darut – az éberség és állhatatosság jelképét – karmában követ tartva ábrázolják, nehogy óvatlanul elaludjon. Ugyanakkor a madarat tartása miatt elmélkedésre hajlamosnak is gondolták.

A természeti jelenségek ábrázolása közül gyakori a felkelő vagy lenyugvó nap, amely szintén

szabadkőműves jelvény, ugyanakkor gyakran egy-egy tengeri táj kiegészítője. A szikla a maradandóság, a szilárdság jelképe. Újszövetségi értelmezése szerint Péter – akinek neve is ezt jelenti – a szikla, amelyre Krisztus az egyházat építi. A XVIII. század folyamán szabadkőműves jelképként is értelmezhető: a megmunkálendő kő próbatételt jelent, például az ember tehetségének kibontakozását.

MAGYARORSZÁGI KIADÓI JELVÉNYEK A XV. SZÁZAD VÉGÉN ÉS A XVI. SZÁZAD ELEJÉN

A XV. század végén és a XVI. század elején Magyarországon tevékenykedett kiadók jelvényeinek összegyűjtését és közlését a Magyar Bibliophil Társaság elnöke, Végh Gyula kísérelte meg először.³ Kiindulásként a Mohács előtti korszakot dolgozta fel, de további kötetekben tervezte a későbbi korok jelvényeinek megjelentetését. Ez sajnálatos módon az ő életében már nem valósulhatott meg.

Munkáját erősen megnehezítette az I. világháború és a Trianon utáni politikai helyzet. Előszavában arra panaszkodott, hogy a Magyarország elvesztett területein található könyvtárakba lehetetlen volt bejutni és kutatni. Anyagilag is megterhelő volt a vállalkozás: névtelen adományozók nélkül lehetetlen lett volna a kivitelezése. Ennek ellenére Végh Gyulának sikerült úgy esztétikailag, mint szakmailag színvonalas kiadványt létrehoznia. A jelvényeket eredeti nagyságukban és színezésükkel közli, mindig megadva a forrásukat is.

Adatai azonban nem mindenhol pontosak. Felvesz olyan kiadókat is (Stephanus de Wardia, Antonius Murarius, Leonardus de Sessardia, Georgius Gryneus), akiknek néha még a létezése is kérdéses, jelvényeik leírását pedig szinte teljes bizonyossággal fikciónak minősíthetjük. Közöl olyan királyi és főpapi címereket, amelyek nem minősülnek kiadói jelvényeknek, illetve Johannes Müer zágrábi kiadó jelvényét, aki nem tevékenykedett Magyarországon.

A tárgyalt időszakra vonatkozó alapos és precíz felmérést végül Borsa Gedeon végezte el,⁴ mi

³ VÉGH Gyula, *Régi magyar könyvkiadó- és nyomdászjelvények. I. Budai könyvtárak jelvényei 1488–1525*, Budapest, Magyar Bibliophil Társaság, 1923. (Ezer számozott példányban jelent meg, ebből kétszáz német nyelven, *Ungarische Verleger- und Buchdrucker-Zeichen* címmel.)

⁴ Adalékok a középkori budai könyvkereskedők történetéhez, *Magyar Könyvszemle* 1955, 296–298. – L'activité et les marques des éditeurs de Buda avant 1526, in *Le livre dans l'Europe de la renaissance. Actes du XXVIIIe Colloque internationale d'études humanistes de Tours*, Nantes, 1988, 170–181. – Il rapporto dei primi editori di Buda con Venezia e le loro marche (1480–1526), *Il Corsivo*, 1999, 9–32.

is az ő adataira támaszkodunk ebben a tanulmányrészben.

A nyomdászat 1473-as megjelenése Magyarországon korainak mondható, viszont nem követte folyamatos fejlődés. Andreas Hess és a második ősnymda működése (1477–1480) után hozzávetőleg ötven évre megszakadt hazánkban a nyomdászati tevékenység. A könyvek iránti igény azonban nem csökkent, ezért a Budára települt könyvkereskedők külföldről rendelték meg és hozatták be árujukat. Többnyire az egyház és az iskolák számára szükséges szerkönyvekről (miszszálékról, breviáriumokról, obsequialékról, baptismlékról, agendákról vagy psalteriumokról) és tankönyvekről (Donatus, Alexander de Villa Dei) van szó. Az előbbieket nagy számát az magyarázza, hogy a tridenti zsinat előtt a katolikus egyház különböző egyházmegyéi és szerzetesrendjei által használt liturgikus szövegek nem voltak teljesen egységesek, így ezek közül mindegyik a saját könyveit használta.

Az 1480 és 1525 között Magyarországon működött nyolc könyvkiadó (talán az egy Michael Prischwicz kivételével) német származású lehetett. Csupán egyikük született bizonyosan Magyarországon: Stephanus Heckel *de Rivulo Dominarum* utótaggal azonosítja magát, ez pedig Nagybánya latin neve. Hetven körüli kiadványuk java része 1507 és 1519 között jelent meg, ezt az időszakot nevezhetjük a budai kiadói tevékenység fénykorának. Kiadványaikat Augsburgban, Nürnbergben, Brünmben, Bécsben, Strassburgban, Lyonban nyomtatták – de a legtöbb Velencében készült.

Ebben az időben igen élénk volt Itália és Magyarország gazdasági és kulturális kapcsolata. Már a két első magyarországi nyomdában használt betűkészlet is Itáliából származott: Andreas Hess Rómából, Georg Lauer műhelyéből hozta magával karaktereit, a névtelen magyarországi nyomda betűi a nápolyi Matthias Moravus nyomdájából származtak. Az általuk felhasznált papírt is Velence közelében készítették. Nem meglepő tehát, hogy a Budára települt kereskedők ennyire sűrűn foglalkoztatták Giorgio Arrivabene, Johann Hamann, Johann Emerich, Lucantonio Giunta, Giacomo Penzio, Peter Liechtenstein vagy Nikolaus von Frankfurt nyomdáit.

A szoros kapcsolatot az általuk használt kiadói jelvények is mutatják. Ezek kivétel nélkül itáliai fametszők munkái, akik közül azonban egyet

Johannes Paep egyik jelvénye feltűnően hasonlít Laurentius de Rubeis eme jelvényváltozatára

Nicolaus de Frankfordia jelvénye Johannes Paep egyik dúcának átalakításával készült

sem ismerünk név szerint. A jelvények sokszor nagyfokú hasonlóságot mutatnak egyes olasz kiadókéival, néha pedig azonos dúcra készültek. Johannes Paep legszebben megmunkált, felső sarkaiban Nagy Szent Gergely és Szent Jeromos egyházatyákat ábrázoló jelvénye például Laurentius de Rubeis (Ferrara, 1482–1521) jelvénye alapján készült és csupán annyi különbség van közöttük, hogy az utóbbi Szent Jeromost és Szent Ágostont ábrázolja. Paep egy másik, indafonattal díszített jelvényének dúcát halála után kis átalakítással Nicolaus von Frankfurt használta Velencében, 1516-ban. Ennek ellenére az olasz szakirodalom e jelvényeknek csupán kis részét ismeri: Kristeller⁵ 1893-ban egyet, Husung⁶ 1929-ben hármat, Zappella⁷ 1986-ban négyet.

A jelvények a kor szokásának megfelelően igen gyakran a kiadó latin névalakjának kezdőbetűiből állnak, amelyeket többnyire fekete hátterű körbe vagy téglalapba foglalnak. Ritkább a fehér háttérből pozitívan kiemelkedő monogram – valószínűleg azért, mert ez több vésnöki munkával járt és könnyebben rongálódott is a használatban.

A monogramhoz gyakran járul egy latin kereszt, viszont hiányzik a korban oly gyakori kereskedői jel, a *chiffre de quatre*. Hasonlóképpen érdekes, hogy – bár kétségtelenül erős az olasz kapcsolat – mégis csupán Johannes Paep két jelvényében jelenik meg a leggyakoribb olasz típus: a körből kinövő kettős kereszt.

Olyan is előfordul, amikor az egyes magyarázatok eltérnek egymástól és nem lehet véglegesen megoldottnak tekinteni a kérdést. Theobaldus Feger de Kirchem két jelvényén is szerepel egy E és egy fordított C betű, amelyekből latin kereszt nő ki (az egyikén ezenkívül a kiadó nevének T és F iniciáléi is láthatók). Juchhoff szerint⁸ ezek Konrad Stahel és Matthias Preinlein brünni nyomdászok keresztnévének kezdőbetűi: C és M. Csakhogy egyrészt igencsak furcsa lenne az eltérő dőlés-

szöggel olvasandó két betű, másrészt ők csupán az egyik jelvényt tartalmazó könyvet nyomtatták, a másik típust tartalmazó kiadvány az augsburgi Erhard Ratdolt nyomdájában készült.

Jellegzetesen magyarországi szokás, hogy a monogramok gyakran szerepelnek egy-egy szentképpel együtt (ezeket csak akkor tekintjük a jelvény részének, ha vele azonos keretben vannak). Az ábrázolt szent többnyire a kiadó védőszentje (Szent István Stephanus Heckelnél, Szent János evangélista Johannes Paepnél) vagy a könyvet megrendelő egyházmegye vagy szerzetesrend patrónusa (például Szent Benedeket látjuk a pannonhalmi bencések számára készült breviáriumban, Szent Adalbertet az esztergomi egyházmegye számára készült misszálén). Előfordul ezenkívül Magyarország védőszentje, Szűz Mária ábrázolása – őt többnyire lángnyelvek között megdicsőülve, karján a gyermek Jézussal láthatjuk. Az ilyen típusú ábrázolások nemcsak az erős Mária-kultusszal rendelkező Magyarországon, hanem Itáliában is kedveltek voltak. Ezek világos hátterű, vonalas rajzú képek, egyikük-másikuk a finoman kidolgozott reneszánsz fametszés szép példája. Az alsó sávban szereplő felirat mindig szedéssel készült.

Ritkán fordul elő többszínnyomás: Theobaldus Feger, Johannes Hamann és Georgius Ruem egy-egy monogramos jelvényét nyomták vörössel, ezenkívül néha a feketével nyomott dúcba komponált szedett felirat készült vörössel.

A kiadói jelvények vándorlásának ismert jelensége a magyarországi kiadóknál is előfordul: Jacobus Schaller három jelvénye közül kettőt korábban Johannes Paep használt, Schaller csupán a névre utaló részeket cseréltette ki bennük. Az egyik esetben a monogram P kezdőbetűjét kivették és egy másik, S betűt tartalmazó fadarabot tettek a helyére. (Mivel a Johannes és a Jacobus azonos betűvel kezdődik, ezzel Schallernek nem kellett foglalkoznia. Az nem zavarta, hogy neki nem

⁵ KRISTELLER, Paul, *Die italienischen Buchdrucker- und Verlegerzeichen bis 1525*, Strassburg, 1893. (251. sorszámmal közli Johannes Paep egyik jelvényét, míg Johannes Hamannak csak a Velencében használt nyomdászjelvényeit adja meg 229–232. sorszámmal.)

⁶ HUSUNG, Max Joseph, *Die Drucker- und Verlegerzeichen Italiens im XV. Jahrhundert*, München, 1929. (178. és 179. sorszámmal közli Johannes Paep két jelvényét, 195. sorszámmal pedig Georgius Ruem jelvényét.)

⁷ ZAPPELLA, Giuseppina, *Le marche dei tipografi e degli editori italiani del Cinquecento: repertorio di figure, simboli e soggetti e dei relativi motti*, I–II, Milano, 1986. (334. és 339. sorszámmal közli Johannes Paep két jelvényét, 757. és 759. sorszámmal pedig Urbanus Kaym két jelvényét. Johannes Hamannak ő is csak a Velencében használt nyomdászjelvényeit adja meg 329–333. sorszámmal.)

⁸ JUCHHOFF, Rudolf, *Drucker- und Verlegerzeichen des XV. Jahrhunderts in den Niederlanden, England, Spanien, Böhmen, Mähren und Polen*, München, 1927, 116.

Szent János volt a védőszentje.) A másik esetben a teljes alsó mezőt levágták és egy kissé magasabbal helyettesítették, így megváltoztatva a dúc méretét. A szedett feliratot természetesen mindkét esetben kicserélték. Előfordulhat, hogy Schaller harmadik jelvénye is Paeptől származik, erről azonban nincs adatunk.

Ugyancsak általánosan elterjedt szokás volt a beszélő jelvény választása, erre is találunk példát a budai kiadóknál. Stephanus Heckel német neve a 'szekerce' szó kicsinyítőképzős alakja, ennek megfelelően keresztnevének S betűjével együtt egy kis balta rajzával azonosította magát.

Fennmaradt adataink feltehetően erősen hiányosak. Az itt tárgyalt szerkönyvek és tankönyvek napi használatban voltak és így többségük teljesen elhasználódott. Ezenkívül a török pusztítások sem kímélték a könyvtárakat; külföldön pedig azért található kevés belőlük, mert kimondottan Magyarország számára, rendelésre készültek.

A mohácsi katonai vereség, Buda eleste és a törökök magyarországi térhódítása hosszú időre megszakította hazánkban a kiadói aktivitást. A másfél évszázados török fennhatóság alatt (1541–1686) semmilyen ilyen tevékenységre nem volt mód.

MAGYARORSZÁGI KIADÓI ÉS NYOMDÁSZJELVÉNYEK A XVI. SZÁZADBAN

A korszak kiadói és nyomdászjelvényeinek első feltérképezését Soltész Erzsébet végezte el,⁹ az ő munkáját V. Ecsedy Judit folytatta és egészítette ki sok helyen.¹⁰ Jelen tanulmányrész nagyrészt az ő adataikra támaszkodva készült.

Miután Magyarország 1541-ban kezdődően elvesztette politikai egységét, a nyomdászat elterjedése sem volt egységes. Ilyen jellegű vállalkozások főleg az ország északi és nyugati, Habsburguralom alá került részén és az erdélyi fejedelemség városaiban tudtak hosszabb-rövidebb ideig megtelepedni. A török hódoltság területén is lehetséges lett volna keresztény nyomdaalapítás, ám ezt a kedvezőtlen körülmények (főleg a stabil vásárlóközönség hiánya) erősen gátolták.

A XVI. század nyomdászai kevés kivétellel mind használtak (egy vagy több) jelvényt kiadványaikban, néha egyazon jelvénynek több válto-

zatát is. Erről a századról is elmondhatjuk azonban, hogy kevés kiadvány maradt fenn, tehát valószínűleg több olyan jelvény is létezhetett, amelyről nincs tudomásunk. Ezek kivétel nélkül fametszetek, és levonataik – Coresi diakónus vörössel nyomott, Brassó címerét ábrázoló jelvényének kivételével – mind egyszínnyomással (feketével) készültek.

Tartalmilag sokkal változatosabb a kép, mint a XV. század kiadóinál: a családi és városi címerek mellett megjelennek a reneszánsz emblematika alakjai és egyes keresztény szimbólumok is. (Nem tekintjük nyomdászjelvénynek az országcímereket, illetve a kiadványok támogatóinak a könyvekben megjelenő címereit.)

Családi címerét használta jelvényként Hoffhalter (Skrzetusky) Rafael lengyel származású nyomdász, akinek – bár császári privilégiummal rendelkezett és több udvari megrendelést is teljesített – a protestantizmus iránti rokonszenve miatt el kellett menekülnie Bécsből. Már ott is ismert művésznek számított, de ennek ellenére több olyan neves fametszőt is foglalkoztatott nyomdájában, mint például Donat Hübschmann vagy Hans Sebald Lautensack. Magyarországon letelepedve megváltoztak a körülményei, ettől kezdve kiadványaihoz többnyire maga készítette az illusztrációkat és keretdíszeket. Patkóba helyezett görög keresztet mutató nyomdászjelvényét halála után fia, Hoffhalter Rudolf is használta. Érdeemes megemlíteni, hogy sem ő, sem fia nem használta viszont Magyarországon korábbi bécsi jelvényét, amely zárt kertben álló fát és rátekeredő szőlőtőkét ábrázol, *Omnia spe florent prospiciente Deo* (Ha Isten vezet bennünket, úgy minden reménytől virul) felirattal.

A Hoffhalterek másik jelvénye egy általános szokást tükröz, amely szerint a nyomdászok annak a városnak a címerét tüntették fel kiadványaikban, ahol tevékenykedtek. Debrecen város címere, a mellső lábával zászlós keresztet tartó bárány (Agnus Dei) igen régi Krisztus-jelkép, erre utal a keretben körbefutó bibliai idézet is: *Mint a baran meg nemvöl a nirv elot Ésa LIII.* (Mint a bárány, ha vágóhídra viszik, vagy mint a juh, mely némán tűri, hogy nyírják, ő sem nyitotta ki száját – Ézs 53,7). Ezt a jelvényt, illetve különböző változatait használta a későbbiekben fia, Hoffhalter Rudolf, majd a debreceni nyomdát vezető Csáktornyai

⁹ SOLTÉSZ Erzsébet, *Ungarische Druckerzeichen im 16. Jahrhundert, Gutenberg-Jahrbuch*, 1992, 125–133.

¹⁰ ECSÉDY Judit, V., *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszai 1473–1600*, Budapest, Balassi, 2004. (Hungaria Typographica 1.)

Hoffhalter Rafael bécsi nyomdászjelvénye

János és Török Mihály. Szintén a zászlós bárányt ábrázolja, ezúttal egy reneszánsz fülkében, könyvön pihenő pózban Mantskovit Bálint egyik jelvénye.

Az egyik leggyakrabban jelvényként használt címer Kolozsvár három pártázatos tornya a felhúzott kapurostéllyal: Georg Hoffgreff, Heltai Gáspár, majd az utóbbi özvegye és fia is ezeket tünteti fel kiadványain. Több különböző méretben, babérkoszorúba foglalva vagy akantuszindás záródíszbe komponálva találkozhatunk vele. Szintén sűrűn láthatjuk Brassó címerét az ott először nyomdát alapító Johannes Honterus, a munkáját folytató Valentin Wagner és a nyomdát egy ideig vezető Szebeni Nyíró János vagy Georg Greus nyomtatványain. Coresi diakónus is Brassóhoz köti magát és ószláv nyelvű liturgikus nyomtatványait. Szeben címere jelvényként és fonadékos fejlécbe komponálva is feltűnik Philip diakónus egy 1546-os cirill betűs nyomtatványában, amelyet szintén a román ortodox egyház számára készített. Érdekes jelenség, amikor Johannes Honterus egyik reneszánsz kapuzatot formázó címlapkeretében egyszerre két száz város, Szeben és Brassó címerét is feltünteti.

Gutgesell Dávid jelvényén Bártfa város címerpajzsát hátulról szárnyas angyal, két oldalról két zászlós, ágyékkötőt viselő vadember tartja (a vadembereket külföldi nyomdászok is gyakran alkalmazták címertartókként). Sokkal érdekesebb, hogy ugyanez a metszet szerepel a bártfai nyilvános városi könyvtár ex librisén is. Valószínű, hogy

eredetileg ehhez készült a metszet és csak ezután került egy 1596-os kiadvány címlapjára.

Összességében elmondható, hogy a ma ismert 16. századi kiadói és nyomdászjelvények 72 százaléka ábrázol városi címet, ezzel ez a leggyakoribb típus. A fennmaradó részt a reneszánsz emblematika ókori mitológiára és keresztény jelképekre visszavezethető ábrázolásai töltik ki. Ifjabb Heltai Gáspár 1593-as jelvényén egy felhőből kinyúló kéz vázában álló olajfaágot tart, 1598-ban pedig Fortunát látjuk bal kezében babérlevelekkel körülfont karddal, jobbában bőségszaruvál, körülötte győzelmi trófeákkal. Mantskovit (Farinola) Bálint Fáma allegorikus alakját használja: jobb kezében nyitott könyv és pálmaág, baljával kürtöt emel szájához. A háttérben bal oldalon tenger és hajó, jobb oldalon sziklás sziget, rajta vár.

Ezek a szimbólumok mind a békében végzett szorgalmas munka erkölcsi és anyagi megtérülésére utalnak. Erkölcsi célzatúak a kereszténységhez köthető emblémák is, mint például ifjabb Heltai Gáspár 1588 és 1592 között használt jelvénye: a paradicsomi tudás fája a rá tekeredő kígyóval, tövénél emberi koponya és lábszár csont. (Heltai Gáspárné egyedi módon használta 1575-ben ezt az ábrát és Kolozsvár címerét: egy reneszánsz jellegű, stilizált leveles-indás záródísz két oldalán található babérkoszorúba komponálva.)

Huszár Gál Debrecenben és Komjátiban használt jelvényén két felhőből kinyúló kéz horgonyt tart, a horgonyra kígyó tekeredik. A horgony egyértelmű reményszimbólum, a végződése pedig szándékoltan hasonlít arra a T alakú fára, amelyen az ószövetségi rézkígyót szokták ábrázolni. Ezt a Krisztus-szimbólumot erősíti meg a jelvény alatt szereplő *Anchora Salvatris Christus* szedett felirat is. Ugyanúgy horgonyra tekeredő kígyót ábrázol Mantskovit Bálint 1580-as jelvénye is, hosszúkasabb formában és az azt tartó kezek nélkül.

Egy-két reneszánsz címlapkerettől eltekintve a XVI. századi magyar kiadói és nyomdászjelvények barokk jellegzetességeket mutatnak: többnyire ovális keretben, volutákkal, gyümölcsökkel, puttófejekkel, maszkokkal, szalagokkal és stilizált növényi ornamentikával díszítettek. Ritkák a jelmondatok: a fentebb említett bibliai idézeteken kívül csupán ifj. Heltai Gáspár használ *Ex pace vbertas* (A békéből bőség származik), majd *Ex bello pax ex pace vbertas* (A háborút béke követi, a békéből pedig bőség származik) körbefutó feliratot.

Sigismund Feyerabend jelvényei szolgálhattak előképül Mantskovit Bálintnak

Több jelvéynél is kimutathatók német és svájci előképek. Mantskovit Bálint Fámát ábrázoló kisebb és nagyobb jelvénye nagy hasonlóságot mutat Sigismund Feyerabend neves művészek (Jost Amman és Tobias Stimmer) által készített nyomdászjelvényeivel. A frankfurti nyomdász számtalan formában készítette el Fáma alakját, ezek többségén az allegorikus alak mindkét kezében kürtöt tart. Van azonban néhány változat, amelyen egyik kezében kürtöt, másokban pálmaágat látunk – ezt Mantskovit nyitott könyvvel pótolta ki. Másik jelvényét (a reneszánsz fülkében könyvön nyugvó keresztes bárány) egyértelműen a kölni Hero Fuchs (Alopecius) egyik jelvénytípusáról másolták. Harmadik jelvénye (a horgonyra tekeredő kígyó) ugyanabból a forrásból származik, mint Huszár Gál és Dávid emblémája. Ezt a típust a genfi nyomdászok körében találjuk meg gyakran, több változatát használták például Jean Crespin és örökösei, valamint Eustache Vignon és örökösei.

Több XVI. századi nyomdászunk használta ugyanannak a jelvénynek különböző verzióit. Ez egyrészt formabeli igényességre, másrészt a jelvényhasználat tudatosságára utal. Nem meglepő tehát, ha a pálmát Johannes Honterus viszi el Brassó címerének ötféle változatával (ezekből az öt követő Valentin Wagner négyet használt). Heltai Gáspárné szintén négyféle Kolozsvár-címert

használt, míg Hoffhalter Rudolf három különböző Agnus Deit. Ezzel ellentétben a legkevésbé kitarónak ifjabb Heltai Gáspárt nevezhetjük: pályafutása során nem kevesebb, mint négy különböző nyomdászjelvényt alkalmazott nyomtatványain. Mantskovit Bálint három típusa hasonló változatosságot mutat.

A fametszetek készítőiről jóval több információval rendelkezünk, mint egy évszázaddal korábban vagy akár a későbbi korokban, de ismereteink itt sem teljesek. Johannes Honterusról biztosan tudjuk, hogy maga metszette dúcait, hiszen már bázeli tartózkodása idején nagyra tartották ezt a tehetségét (különösen térképei voltak híresek). Karcsú, elegáns, lófej formájú címerpajzsain jól látszik az itáliai reneszánsz stílust követő bázeli hatás (Johannes Frobenius, Valentin Curio, Bartholomaeus Westheimer, Michael Isengrin, Andreas Cratander és Johann Bebel jelvényein ugyanennek a *tête de cheval*-pajzsaknak a variációit láthatjuk). Önálló művészként azonban Honterus nem másolta az egyiket, hanem a típust felhasználva új változatot alkotott. Kivételes eset, hogy nyomdászjelvényei közül az egyiknek a dúca a mai napig fennmaradt a brassói Fekete-templom könyv- és levéltárában. Az összesen két általunk ismert fennmaradt dúc közül ez a korábbi.

Utóda a brassói nyomda élén a Wittenbergben végzett lelkész, Valentin Wagner volt. Ő kettőt tovább használt Honterus jelvényei közül, ám újakat is metszetett. A nyomda – valószínűleg helybeli – illusztrátora ebben az időszakban egy bizonyos L. F. mester volt. Más, szignált metszetei alapján feltételezhető, hogy az ő munkája az a babérkoszorúba foglalt város címer, amelyen a ko-

Valentin és Hieronymus Curio jelvénye a jellegzetes bázeli lófej alakú pajzsos

Jacobus Lucius Rostockban használt beszélő
jelvényei Jákobnak az angyalal vívott
harcát ábrázolják

Jacobus Lucius Wittenbergben használt jelvényén
a Bölcsesség alakja jelenik meg

dolfról csak feltételezzük, hogy ő készíthette az 1563-as zászlós bárányt ábrázoló jelvény 1583-as újrametszését.

A kolozsvári nyomdászjegyek finom rajza és metszése azonos mesterkézre vall: Jacobus Lucius Transylvanus (vagy Sövenbürger) wittenbergi, rostocki és helmstedti nyomdászra és fametszőre. Lucius a kolozsvári nyomda illusztrátoraként kezdhetett erdélyi pályafutását, hiszen valamenyny korai kolozsvári kiadvány fametszetei ugyanabban a stílusban készültek és egyértelműen a wittenbergi könyvművészet hatását mutatják. Neki tulajdonítjuk Kolozsvár három különböző méretben elkészített babérkoszorús címerét, amelyet Georg Hoffgreff, Heltai Gáspár, özvegy Heltai Gáspárné és fiuk is használt nyomtatványain.

Ifjabb Heltai Gáspár idejében (1584–1600) új lendületet kapott a kolozsvári könyvdíszítés, új nyomdászjelvényeket is készíttetett. Az első (a paradicsomi tudás fája a rá tekeredő kígyóval) és a második (felhőkből kinyúló, vázában álló olajfát tartó kéz) készítőjét nem ismerjük, a harmadikat (Fortuna bal kezében babérlevelekkel körülfont karddal, jobbában bőségszaruuval) azonban GCT monogrammal szignálta a fametsző. Mesterjeggyel ellátott metszeteinek tanúsága szerint több mint húsz évig állt kapcsolatban a kolozsvári nyomdával.

A Szebenben ógyházi szláv nyelven nyomtató Philip diakónus a város tolmácsa és követe volt a havasalföldi és erdélyi románoknál. „Pictor” előneve és a néhány monogramjával ellátott il-

szorúba font írásszalagon *Corona Tra(n)sylvaniae* felirat látható. (A korona a város címerében és német nevében egy legendából származik, amely szerint az első városháza építésekor egy fa gyökei között aranykoronát találtak.) Ugyancsak neki tulajdonítjuk azokat a kissé merev kisfiúkat, akik felemelt kezükben babérfüzért, leengedett kezükben Brassó város lófej alakú volutás címerpajzsát tartják. Hoffhalter Rafaelról szintén biztosan állíthatjuk, hogy maga metszette jelvényeit, hiszen Zürichben mint fametsző és betűöntő tevékenykedett 1549 és 1554 között. Bécsi évei után Magyarországon letelepedve maga készítette nyomdájának illusztrációs anyagát, így új jelvényét is a családi címerrel. Fiáról, Hoffhalter Ru-

lusztráció azt valószínűsíti, hogy ő maga metszette ki Szeben város címerét ábrázoló jelvényét és indafonatos fejlécét 1546-ban.

Végül ejtsünk néhány szót azokról a jelentős magyar nyomdákrol, amelyeknek nem volt jelvénye. A díszítményekkel egyébként gazdagon ellátott nagyszombati katolikus nyomda nem alkalmazott termékein sem nyomdászjelvényt, sem a város címerét. Ugyanez érvényes Johannes Manliusra, aki sok magyarországi nyomdahelyén többnyire Ljubljánából hozott fametszeteket használt, de jelvényt ő sem készíttetett magának.

A fentiekből kitűnik, hogy a XVII. század folyamán használt nyomdászjelvények egy része nem új, hanem az előző századból hagyományozódott: ugyanaz a műhely vagy egy másik továbbra is használta ugyanazt a nyomdászjelvényt, ugyanazt a fadúcot.

HAZAI NYOMDÁSZ- ÉS KIADÓI JELVÉNYEK A XVII. SZÁZADBAN

A nyomdász-, illetve kiadói jelvények nagyobb része kisméretű dísz, amely a címlap közepe táján, az impresszum fölött kap helyet. A korabeli nyomdászok nagyon ügyeltek arra, hogy a könyv formátumával összhangban legyen a címlapon alkalmazott dísz, esetünkben a nyomdászjelvény. Ezek tehát kisebb-nagyobb méretű fadúcek voltak (rézmetszetes nyomdászjegyre a XVII. század hazai gyakorlatában nincs példa). Ezért volt a nyomdászjegyek egy részének kisebb és nagyobb változata is.

Egyértelmű azonban, hogy a nyomdász-, illetve kiadói jelvények akár a XVII., akár a XVIII. században nem csak címlapon fordulnak elő. Kétségkívül elsősorban ott van a helyük, de néha a könyvek belsejében is megtalálhatók. Erre példa a trencsényi Václáv Vokál, aki a XVII. század folyamán könyvei belsejében, fejlécként használt egy olyan metszetet, amely pajzs alakban V mesterjegyet ábrázol, két – halhatatlanságot jelképező – triton között. A XVIII. században több olyan példát is találni, amikor a nyomdászjelvény nem címlapon, hanem a könyv belsejében, mintegy könyvdíszként, fejlécként szerepel.

Különleges helyet foglalnak el a nyomdászjegyek között a címlapkeretek. Már a XVI. században megjelentek a brassói Honterus-nyomda kiadványain azok a fametszetes címlap-keretek, amelyekbe a metsző belekomponálta a város címerét. Ilyenre a XVII. századból is van példa. Kü-

lönlegességnek számít a szebeni városi nyomda által 1684-ben használt címlapkeret, amelynek felső és alsó keretében Szeben kétféle metszésű címerét látni. Ennek a címlapkeretnek története ugyanis száz évvel korábbra, 1583-ig nyúlik vissza, amikor alsó részébe Brassó, felső részébe a Báthori család címerét helyezték. Harmadszor 1721-ben használta a szebeni városi nyomda: alsó részében változatlanul maradt Szeben városának címere, a keretdísz felső felét viszont teljesen új dúccal pótolták, amelyen már a Habsburg kétféjű sas látható.

A hazai kalendáriumokon túlnyomó többségben magyar címer jelenik meg, akár Lőcsén, akár Komáromban, vagy éppen Bécsben nyomtatták. Más a helyzet például a XVII. századi kolozsvári naptárakkal, ahol a Heltai-nyomda következetesen – korábról, és máshonnan nem ismert – pajzs alakú kolozsvári város címerrel jelentette meg kis alakú naptárait, következetesen piros-fekete nyomással. Ezt tehát nyomdászjelvénynek kell felfognunk, ugyanúgy mint a brassói Honterus-nyomda immár száz éve használt koronát és fagyőkeret ábrázoló címerét, vagy a debreceni városi nyomda reneszánsz oszlopcsarnokban elhelyezett zászlós báránycímerét. Ezekhez a XVI. századból már ismert jelvényekhez a XVII. században a szebeni nyomda három város címerét tehetjük hozzá: egyike kisméretű, négyzetbe zárt címer néha egyedül, de néha angyalos dísz közepébe foglalva, a másik pajzs alakú címer, a harmadiknál a címet kétoldalt álló angyalok tartják.

Két, hely és nyomda megnevezése nélkül megjelent vallási vitairat különös módon alátámasztja meggyőződésünket, hogy a korabeli hazai nyomdászok a város címerét a nyomda azonosítására is használták. Sőt, mindkét vitapartner ugyanezt a módszert választotta a nyomda álcázására. A református vitairat címlapján Brassó koronás-fagyőkeres címerének az a szerepe, hogy elterelje a figyelmet a kassai városi nyomdáról. Ugyanígy a másik vitairatot író jezsuita könyvén Lőcse címere hivatott arra, hogy a valóságos nyomdahelyet ne Kassán keressék az illetékesek. (Valójában ugyanis mindkettőt Kassán nyomtatták.)

A XVII. századi nyomdászjelvények egy részén két, Európa-szerte kedvelt és ismert motívum váltakozik: a lebegő nőalakként ábrázolt Fama és a fa. Mindkettő széles körben ismert és használt szimbólum, és mindkettő a könyvnyomtatással kapcsolatos legelterjedtebb jelképek közé tartozik. A lobogó ruhájú nőalakként ábrázolt Fama istennő közvetlen összefüggésben van a hírközléssel, a

híradással, tehát természetszerűen adódott mint kiadók, nyomdászok jelvénye. Szárnyal vagy anélkül ábrázolják, amint kürtbe fúj, kezében nyitott vagy csukott könyvvel, vagy irattekercssel és palmaággal. Hazai kiadványainkon már a vizsolyi nyomdából ismert a Fámát ábrázoló nyomdászjelvény, egy másik a XVII. században tűnt fel, és továbbiak jelentek meg Bártfán.

Még gyakoribbak és közismertebbek azok a kiadói és nyomdászjegyek, amelyek központi tárgya faábrázolás. Úgy tűnik, hogy a XVII. században ez volt a legkedveltebb típus, és ez alól Magyarország sem volt kivétel. Kialakulása jól nyomon követhető: legelső alkalmazásai a XV. századból valók, amikor egy-egy címer mellett faágak jelentek meg. A faábrázolások leginkább Franciaországban és Németalföldön terjedtek el. A fát mint fő elemet megjelenítő nyomdászjegyek igen sokfélék, jelentésük is szerteágazó. A szimbólum jelentése: a tudás fája, az élet fája. Amennyiben az ábrázolt fa örökzöld, akkor annak jelentéséhez még az örökévalóság, az örök élet, az örök megújulás képzete járul. E faábrázolásokat általában írásszalagok, mottók egészítik ki és teszik mondandójukat, megfogalmazásukat egyedibbé.¹¹

Dúslevelű fa, *Pacem te poscimus omnes* (Békéért könyörgünk mindnyájan Hozzád) felirat és az 1663-as évszám díszíti az a metszetet, amelyet először az egyébként gyenge nyomdász hírében álló Karancsi György használt, de a későbbiek során még a XVIII. században is előfordult. Ennek előképe az a hanaui, Konrad Eyfrid által 1627-ben használt embléma lehetett, amely a Gyulafehérvárott professzorként működő Johann Heinrich Alsted egyik könyvét díszíti, és így Magyarországra is eljuthatott.

Ifj. Heltai Gáspár paradicsomi almafát ábrázoló nyomdászjegye azzal tűnik ki, hogy nem külföldi nyomdák emblémájának másolata, ellentétben a többségükben idegen nyomdászoktól átvett jelvényekkel.

Kissé kitekintve az Európa-szerte használt újabb kori nyomdászjelvényekre, megállapíthatjuk, hogy a fát és emberalakot vagy fát és felirat-szalagot ábrázoló emblémák nem ritkák. A prototípus, amelyre a fás jelvények többsége visszanyúlik, a XVI. század folyamán Párizsban és Genfben működő Estienne család emblémája. Ez hosszúkás levelű fát – olajfát – ábrázol, alatta talá-

Konrad Eyfrid jelvénye, ez inspirálhatta Karancsi Györgyöt

Az Estienne nyomda és kiadó jelvénye legkorábbi formájában (1537). A mottót még külön táblára írták

ros férfialakkal. Az általunk ismert különböző változatokon mindig jelentőséget kap a fáról lehulló ág és a felirat: *Noli altum sapere* (Ne törekedj a magasba, vagy másképpen: Fel ne fuvalkodjál). Az Estienne család utoljára az 1600-as évek legelején használta ezt az emblémát.

¹¹ Az emblémák értelmezéséről lásd HENCKEL, Arthur-SCHÖNE, Albrecht, *Emblemata. Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts*, Stuttgart, J. B. Metzler, 1996, valamint DAVIES, Hugh William, *Devices of the early printers 1457–1560*, London, Grafton, 1935.

Az Estienne család nyomdászjelvényéből eredeztetik az Elzevierek mindkét, magányos férfialakot és Minervát ábrázoló emblémáját, valamint a Waesberghe család tagjainak ugyancsak Minervát megjelenítő nyomdász-, illetve kiadói jelvényét. A mi szempontunkból azért különlegesen érdekesek, mert ezek mindegyike magyarországi nyomdászjelvényként is megjelent. XVII. századi könyveink címlapján újra és újra feltűntek ezek a többségükben németalföldi mintákból átvett fát ábrázoló jelvények.

Közülük a leggyakrabban, és több hazai nyomdász által is használt jelvény az Elzevierek leideni üzletének *Non solus* (Nem vagy egyedül) feliratú emblémája. Az európai hírnévre szert tett, Németalföld különböző városaiban működő Elzevier család több, különféle emblémát használt nyomdászjelvényként. Az a jelvény, amely jellegzetesen az Elzevierek nyomdászjegyévé vált – és amelyet 1620-tól 1712-ig használtak – szilfát ábrázol, amelyet szőlőfürtös tőke ölel körül. A fa jobb oldalán magányos, taláros férfialak, oldalán szalagban a *Non solus* jelmondat. Értelmezésére több megoldás is kínálkozik. A szőlővel párosított szilfa, a „*pampiniis amicta vitibus ulmus*” olyan szimbólum, amelyet az antikvitásból vettek át és egyetértést, összhangot fejez ki. Maguk az Elzevierek tizenháromféle változatban, különböző méretben és némileg eltérő metszésben használták. Az ókori eredetű értelmezését Plinius Secundustól ismerjük. A szilfa azok közé a fák közé tartozik, amelyeknek, ha a vihar letöri egy ágát, az földbe téve újból kihajt. A szőlőtő és a fa együttes ábrázolása nem meglepő, ha arra gondolunk, hogy a római szőlőművelés gyakorlata szerint a szőlőt fára futtatták, és termését létráról vagy fára mászva szedték le.¹²

Valószínű, hogy a XVII. században a protestáns Németalföldön a fára tekeredő szőlővessző más értelmezést is sugallt az olvasónak. A Biblia szerint ugyanis a fára tekeredő szőlővessző az egyházat, illetve a tagjait jelképezi, más értelemben pedig „Nem vagyok egyedül, mert az Atya velem van” (Jn 16,32) vagyis „*Non solus pater mecum*”. Ilyen értelmezésben a fa alatt álló magányos férfialak taláros prédikátort vagy professzort ábrázol, aki ugyan egyedül áll, de a felirat szerint mégsem magányos, mert vele van az Úr.¹³

Az Elzevier család leideni kiadványainak jelvénye

Az Ótestamentum az eljövendő szerencsét a gyümölcsöt hozó szőlőtőkéhez hasonlította (Gen 40,9–13), míg fent láttuk, hogy az Újtestamentumban a szőlőtőke és szőlő parabolája a keresztség által megváltott gyülekezetet jelképezi. A protestáns művészetben a keresztség és a szőlőtőke a keresztséget és az úrvacsorát jelképezi.

Attól kezdve, hogy Isaac Elzevier ezt a *Non solus* emblémát először használta, a legnépszerűbb és az Elzevier nyomtatványokra legjellemzőbb jelvénné vált. Minthogy nem Elzevier nyomtatványon igen elvétve található ez a jellegzetes, *Non solus* feliratú embléma, érdekes, hogy Magyarországon a XVII. században sűrűn alkalmazták, de néha még a XVIII. században is előfordul. Mai ismereteink szerint legelőször Szenci Kertész Ábrahám használta 1650-ben, legutoljára pedig a kolozsvári református kollégium nyomdája 1794-ben (ugyanazt a fadúcot). Magyarországon négyféle változatban használták, és összesen huszonhét alkalommal jelent meg, mintegy nyomdászjegyként. Az embléma leggyakrabban az 1650-es években fordult elő Magyarországon, amikor egy időben két magyarországi műhely birtokában is volt ilyen jelvény, javában az Elzevierek működése idején. Szenci Kertész Ábrahám és Rosnyai János a leideni Abraham és Bonaventura, illetve Johan Elzevier kortársa, az amszterdamiaké közül Lodewijké és Danielé, Tótfalusi Kis Miklós és Töltési István pedig a leideni Johan és Abraham Elzevier kortársa volt.

¹² Az Elzevierek jelvényéről lásd ECSÉDY Judit, V., Az Elzevierek nyomdászjegye Magyarországon, *Magyar Könyvszemle*, 1989/2, 126–145.

¹³ HAIMAN György is ilyen értelemben írta le a *Non solus* emblémát: Tótfalusi Kis Miklós a betűművész és tipográfus, Budapest, Magyar Helikon, 1972, 86.

Az Estienne család későbbi jelvénye, abban a formájában, ahogyan azt Rémy Soubret kiadó átvette: az írásszalagon olvasható a mottó

Hazai elterjedtsége miatt az Elzeviek *Non solus* emblémájával kissé részletesebben foglalkoztunk. Ha nem is olyan gyakran, mint a leideni műhely *Non Solus*-emblémája, az amszterdami Elzevier-műhely fát és Minervát ábrázoló metszete is megjelenik magyarországi nyomtatványon. Itt a fa nem szilfa, hanem olajfa, alatta Minerva pajzzsal, sisakban, a másik oldalon a bagoly és a *Ne extra oleas* (Csak az olajfa) felirat. Ilyen formában látjuk viszont a Váradi Biblia újtestamentumi részének címlapján, amelyet Szenci Kertész Ábrahám nyomtatott.

A debreceni nyomda XVII. század végi könyvein kétféle, fát ábrázoló jelvényt találni. Az egyik a németalföldi, *Et flore et fructu* (Virággal és gyümölcssel) mottójú, fa alatt álló Minervát ábrázoló jelvény, amely pontos másolata az Amszterdamban és Utrechtben Johannes Janssonius van de Waesberghe által használt nyomdász-, illetve kiadói jelvénynek. A másik, taláros férfialakot ábrázoló debreceni emblémában éppen az Estienne család *Noli altum sapere* mottójú nyomdászjelvényét ismerhetjük fel, abban a formájában, ahogyan azt Rémy Soubret párizsi nyomdász használta 1657-ben: annak pontos tükörképe. Úgy látszik, hogy itt a párizsi nyomdász előd emblémájának átvétele nem volt tudatos, sőt, inkább az azonosságot is igyekeztek eltüntetni, ezért az írásszalagból a debreceni nyomtatványok mind egyikén hiányzik a mottó: a szalag üresen van hagyva.

Hasonlóképpen, ha Rosnyai vagy Szenci Kertész csak véletlenszerűen, mintegy a címlap díszítésére használták volna fel az Elzevier-emblémát, akkor a szalag szövegét akár ki is törölhették volna. Ezzel szemben a nyilvánvalóan utánmetszett sárospataki példán vették a fáradságot, és a sza-

lagba belevésték a *Non solus* szavakat. Tehát az embléma – szövegével együtt – üzenetet, tartalmat hordozhatott használói (és olvasói) számára. Nyilvánvaló, hogy egyes díszek és vignetták olyan üzeneteket, kódokat adtak át a korabeli olvasóknak, amelyek jelentése mára, sajnos, nagyrészt elveszett.

E különböző, fát ábrázoló nyomdászjegyek értelmezése ma már nehéz, annyit azonban lehetségesnek tarthatunk, hogy a címlapdíszként ismétlődően ilyen emblémát használó nyomdászok valamilyen eszmei rokonságot vállaltak egymással és a Németalföldről jövő eszmékkel is. Az eszmei rokonság feltételezését e nyomdászok kiadványainak tartalma sugallja (puritanizmus).

E díszek alkalmazásának másik, kézenfekvőbb oka az lehetett, hogy nyomtatványaik külsejével hazai nyomdászaink igazodni próbáltak az általuk gyakran látott (hiszen Magyarországra behozott, gyakran magyar szerzők által írt) németalföldi nyomtatványok színvonalához, tehát tudatosan külső hasonlóságra törekedtek. A németalföldi peregrinációból hazatért diákok minden bizonynyal bőven hoztak magukkal ilyen zsebkönyv méretű Elzevier- vagy Waesberghe-nyomtatványt. Míg a Fáma-jelvények csak hasonlóképekhez, addig az Elzevierektől, a Waesberghe-műhelytől átvett nyomdászjegyek minden egyes elemükben megfelelnek az eredetinek, némi eltérés csak a rajzban van. Különösen meglepő ez a sorozatos átvétel, ha arra gondolunk, hogy a hazai

Az Amszterdamban és Utrechtben működő J. J. van de Waesberghe minervás jelvénye

nyomdászok akkor használták ezeket a jól ismert és egy-egy nyomdászcsaládhoz kapcsolódó jelvényeket, amikor azok hazájukban, Németalföldön még javában működtek.

A fát ábrázoló jelvényekkel kapcsolatban megállapíthatjuk, hogy mindegyik igen pontos utánmetszés ugyan, de egyetlen alkalommal sem teljesen azonos az eredeti officinák (Elzevier, Estienne, Jenson, Waesberghe) által használt nyomdászjegyek metszésével. A másodlagosan használt nyomdászjelvényekkel kapcsolatban felmerül a kérdés, hogy hogyan lehetett hozzájuk jutni?

A fát ábrázoló jelvények mellett a XVII. századi nyomdászjelvények között elvéve más ábrázolások is megjelennek. Egyes hazai nyomdák egyáltalán nem használtak nyomdászjelvényt, de vannak olyanok, amelyek többfélét is használtak. A könyvdíszekben és fametszetes illusztrációkban különösen gazdag lőcsei nyomda a XVII. század folyamán ötféle nyomdászjelvényt használt. Ezek között van két olyan metszet Brewer Lőrinc idejéből, amely névadójának, Szent Lőrincnek mártírhalálát ábrázolja. Ezek olyan egyedi ábrázolások, amelyek csak Brewer Lőrinc személyéhez és munkásságához köthetők.¹⁴ Maga Brewer Lőrinc használt még egy Nemezist ábrázoló metszetet, a későbbi tulajdonosok közül Brewer Sámuel idejéből pedig egy díszes SB monogramot ismerünk. A Brewer nyomda is egyike volt azoknak a hazai nyomdák-nak, amelyek kiadványaikat néha az Elzevier családnak *Non solus* emblémájával díszítették.

Kevés a kivétel, amely mást ábrázolna: egyedi és a megoldandó kérdések egész sorát felvető nyomdászjelvény az a fogaslécés emelőt ábrázoló embléma, amelyet Nádasdy Ferenc gróf magánnyomdája Pottendorfban alkalmazott. Európa-szerte egyetlen fogaslécet ábrázoló jelvényt sikerült találni: Peter Apianus egyik, Ingolstadtban 1532–1534 között használt jelvényét, amelynek mestere feltehetően Michael Ostendorfer regensburgi fametsző volt. Érdekessége, hogy Apianus, a neves csillagász és térképész, egyben feltaláló is volt. A Pottendorfban használt jelvény eredetét egyébként – a hazai nyomdászjelvények többségéhez hasonlóan – egyelőre homály fedi. Ezt a homályt a bécsi nyomdák történetéről író Anton Mayer sem oldja fel, aki ezt a jelvényt nem a pottendorfi Verdussennek, hanem a Bécsben működő Johann Baptist Hacque-nak tulajdonítja.

Peter Apianus jelvénye is fogaslécés emelőt ábrázol

Az előző század végén a Vizsolyi Biblia nyomdása, Mantskovit Bálint használta azt a díszes reneszánsz fülkében elhelyezett, könyvön nyugvó zászlós bárány jelvényt, amely később – néhány más könyvdíszsel együtt – Vizsolyból Bártfára került át, és a továbbiakban id. Jakob Klöss könyveinek címlapját díszítette.

A városcímerek nyomdászjegyként való értelmezéséről már volt szó, de érdekes kérdést vet fel a patrónusok címerének megjelenése könyvek címlapján. Egyik esetben a címlapon elhelyezett hattyús Bethlen-címernek az a magyarázata, hogy az ajánlás is az iktári Bethlen család valamely tagjának szól, aki feltehetően anyagilag hozzájárult a kötet kibocsátásához. Két másik esetben – továbbra is Szenci Kertész Ábrahám váradi nyomtatványairól van szó – ott van ugyan a címlapon az oválisba foglalt hattyús címer, de a kötetben belül semmi sem utal arra, hogy a család támogatta volna e könyvek kiadását. A hattyús címer másik, reprezentatívabb, nagyobb méretű változata a Váradi Biblia címlapján jelenik meg. Itt azért van helye a Bethlen-címernek, mert magának a váradi nyomda alapításának egyik célja, Bethlen István végakarátának megfelelően a Biblia új kiadása volt. A Bethlen család hattyús jelvénye azonban nemcsak váradi nyomtatványo-

¹⁴ Az álló alakosat közli BALENT, Boris, Niečo o tlačiarskych signetoch, *Slovenský typograf*, 1943/4, 86–90.

A Váradi Biblia címlapján a Bethlen-címer a mecénásra utal

J. A. Comenius saját emblémája, amely számos Sárospatakon megjelent tankönyvét díszíti

kon jelent meg a század folyamán, hanem egy debreceni nyomtatványon is. A kiadványok megjelentetését támogató mecénások és patrónusok címerét mégsem minősítettük nyomdász-, illetve kiadói jelvénynek.

Foglalkoznunk kell a sárospataki nyomda által sűrűn használt *Omnia sponte fluent, absit violentia rebus* (Magától folyjon minden, távol legyen az erőszak a dolgoktól) köriratú emblémával is. Bár

a pataki fejedelmi nyomda kiadványainak címlapját nagyon gyakran díszíti ez az embléma, mégsem nevezhető pataki nyomdászjegynek, tekintve, hogy ez Johannes Amos Comenius emblémája. Ha megvizsgáljuk a jelvény használatát, kitűnik, hogy a nyomda következetesen és kizárólag csak az ő munkáinak pataki kiadásainál alkalmazta. Megjegyzendő azonban, hogy a neves pedagógusnak nemcsak a pataki tartózkodása alatt, hanem az ugyanott megjelent későbbi műveit is ez a jelvény díszítette. Vagyis Comenius emblémájának fametszetes dúcja a jelek szerint a továbbiakban is a nyomda birtokában maradt, sőt, a jelvény a nyomda megszűnése és Rosnyai János nyomdász kényszerű távozása után is nála maradt. Csak Rosnyai révén kerülhetett el a dúc később Kolozsvárra, ahol még Tótfalusi Kis Miklós is használta.

A metszetek (a XVII. század során kivétel nélkül fametszetes jelvényekről van szó) eredetére, esetleges hazai metszésükre vonatkozóan csak találgathatunk. Valószínűnek látszik, hogy a lőcsei Nemezis, a pataki *Non solus*, Szenci Kertész Ábrahám Minervás, és a debreceni Karancsi György fát ábrázoló jelvénye hazai eredetű. Közülük a pataki és Szenci Kertész Minervás jelvénye talán egy mester munkája. A metsző kilétéről azonban egyik esetben sincs tudomásunk, aminthogy XVII. századi könyvdíszjeink eredetéről általában nincs.¹⁵

HAZAI NYOMDÁSZ- ÉS KIADÓI JELVÉNYEK A XVIII. SZÁZADBAN

A XVIII. század folyamán használt hazai nyomdászjelvények egy része az előző századra nyúlik vissza, például a fát ábrázoló jelvények szinte mindegyike. Gyakoribbak viszont a kalligrafikus monogramok. Ez utóbbiak korábban magyarországi nyomdász- vagy kiadói jelvényen egyáltalán nem fordultak elő. Úgy látszik, hogy a fát ábrázoló nyomdászjegyek használata nálunk XVII. századi sajátosság. A XVIII. században egyetlen egy új faábrázolás sem jelent meg, viszont az újonnan feltűnő hazai nyomdászjelvények közös jellemzője, hogy a korábban használtaknál bonyolultabb, összetettebb ábrázolások. Két motívum különösen gyakori: a könyvnyomtatással kapcsolatos képi ábrázolások és az allegorikus tájak.

¹⁵ ECSÉDY Judit, V., Magyarországi nyomdászjegyek a XVII. században, *Magyar Grafika*, 1990/1, 63–68.

Az Elzevier család amszterdami
kiadványainak jelvénye

A fát ábrázoló jelvényekről korábban már részletesen esett szó, itt csak egyetlen jelvény sorsát kísérvük figyelemmel. Legnagyobb múltra a Szenci Kertész Ábrahám váradi műhelyéből származó *Non solus* mottójú Elzevier-embléma tekinthet vissza, amelynek első előfordulása 1650-ből való. Tőle a kolozsvári nyomdába került, és még Tótfalusi Kis Miklós is használta néhány XVIII. század eleji kiadványának címlapján. Leginkább az Elzevier-nyomdászjeggyé dűcát beszerző Szenci Kertész Ábrahám esetében valószínűsíthetjük a dísz tudatos használatát, akár az Elzevierekhez való szakmai igazodás, akár a jelvény újszövetségi értelmezése motiválta a kiváló váradi nyomdászt. A továbbiakban Szebenben Udvarhelyi Mihály, Kolozsvárt pedig Veresegyházi Szentyel Mihály használta kiadványai címlapján. A jelvény az azt a XVIII. század elején használó Tótfalusi Kis Miklós gazdag és színvonalas betűkészletéhez tartozó szegényes díszkészlet egyik dekoratívabb darabja volt. A közelmúltban a szakirodalom hírt adott az amszterdami Elzevierek *Ne extra oleas* mottójú díszének ma is meglévő, eredeti fadűcáról.¹⁶ Ugyanazzal dicsekedhet a jóval hányatottabb sorsú, eredetileg Váradon használt *Non solus*-emléma is. Ennek dűca 1805-ben, amint az a kolozsvári református kollégium tipográfiájának inventáriumá-

ban látszik és oda mellékelt lenyomata is bizonyítja, még megvolt. De megvolt még Kolozsvárott az 1970-es években is, és minden bizonnyal ma is megvan.¹⁷ Ez tehát a második fennmaradt, eredeti nyomdászjelvénydűc.

Méretében és rajzában is nagyon hasonló, de mégsem azonos a fentivel Töltési István Elzevier-nyomdászjegye. Első feltűnésekor, egy 1718-as komáromi nyomtatvány címlapján még nagyon jó állapotban volt. A fenti, eredetileg Szenci Kertész Ábrahám készletéből való dűctől a szőlőfürt rajzában és egy-egy lenyúló falevél alakjában tér el. Töltési István 1685-ig a debreceni városi nyomda mestere volt, majd 1705-ben Komáromban van nyoma. 1686 és 1704 közötti éveiről semmit sem tudunk, tehát annak a felszerelésnek az eredetét sem ismerjük, amellyel Komáromban nyomtatott. Mindenesetre a Töltési által Komáromban használt Elzevier-emléma nem volt használatban korábban, sem a nyomdász debreceni évei alatt, sem máshol.

A XVII. század folyamán kedvelt kalligrafikus monogramok közül az első a lőcsei Brewer Sámuelé, eredete még a XVII. századra nyúlik vissza. A babérkoszorúban elhelyezett, összefonódó SB betűk fölött ötágú koronában a *Dominus*, lent szalagcsokorban a *providebit* szó olvasható, amelynek jelentése: 'az Úr gondot fog viselni'. Samuel Brewer 1672-től kezdve használta. Samuel fia, Johann Brewer egy ugyancsak kalligrafikus, de az előbbinél jóval bonyolultabb rajzú, dekoratív, stilizált nyomdászjegyet használt. A pálmaágakkal övezett díszből a családnévre utaló B betű kétségtől kiolvasható az egymásba fonódó betűkből, a J betű már nehezebben. Ehhez a fametszetű ábrázoláshoz hasonló, de rézmetszetes monogram található Pápai Páriz Ferenc Lőcsén kiadott szótárának díszcímlapján is. Ugyancsak pálmaágakkal keretezett, alul szalagban végződő kalligrafikus díszet használt Töltési István Komáromban, de nem a címlapon, hanem egyik naptára belsejében. A dísz érdekessége, hogy fekete alapon fehér betűk díszítik: az A és B betűk határozottan felismerhetők, tehát semmiképpen sem utalhatott Töltési saját nevére. Ahogy Töltési komáromi felszerelésének többi része, úgy ennek a dísznek is ismeretlen az eredete. Még az is meglehet, hogy a díszben csak vé-

¹⁶ DAVIDSON, Peter, *The Vocal Forest: A Study of the Context of Three Low Countries' Printers' Devices of the Seventeenth Century*, Leiden, Academic Press Leiden, 1996.

¹⁷ HAIMAN György, *Nicholas Kis: A Hungarian Punch-cutter and Printer 1650–1702*. Budapest–San Francisco, Akadémiai Könyvkiadó–John Howell-Books, 1983, 438–439. – Sipos Gábor (Kolozsvár) közlése.

letlenül ismerhetők fel betűik, és metszője valójában csak dekoratív hatásra törekedett.

A század végéről, Erdélyből ismerünk egy újabb kalligrafikus nyomdászjegyet, amelyet a szebeni Barth nyomdászcsalád tagjai több alkalommal használtak. A név kezdőbetűjét jelölő *B* betű tükörkép formájában összefonódva jelenik meg, fölötte ötágú korona, alatta ugyancsak összefonódó olajfaágak. Ez a jelvény a nyomdászjegyeknek ahhoz a típusához tartozik, amely nem utal a foglalkozásra, jóllehet a címlapon való elhelyezése nyilvánvalóvá teszi, hogy a nyomdászról van szó.

XVIII. századi magyar sajátosság a nyomdászjelvényeknek az a csoportja, amelybe a pécsi Engel-nyomda jelvénye is tartozik, vagyis a könyvnyomtatás eszközeit bemutató, gyakran allegorikus ábrázolások. Johann Joseph Engel 1773-ban megalapított pécsi nyomdájának egyik korai kiadványán, a pécsi egyházmegye történetét tárgyaló, 1777-ben megjelent művén látható először ilyen nyomdászjelvény. Háromfokú emelvényen áll a nyomdász nevére utaló angyal, kiterjesztett karokkal, egyik kezében lilium, másik kezében nyitott könyv. Az emelvény alatt az angyal jobbán könyvsajtó, balján szedőszekrény, alul a *Crescit eundo* (Haladva növekszik) jelmondat. Érdekessége, hogy míg a nyomdászjegyek klasszikus helye a nyomdász betűmintakönyvének címlapján lenne (erre több hazai példát is látunk), addig az Engel-nyomda 1773-ban kiadott betűmintakönyve címlapján a pécsi püspök címerével jelent meg.

Szintén magyarországi jelenség, hogy a nyomdász vagy kiadói jelvény helyét gyakran főpapi, családi vagy városi címer foglalja el, nyitva hagyva a kérdést, hogy vajon nyomdászjelvény funkciójuk van-e? Általános tapasztalat szerint a címlapon megjelenő címerek utalhatnak a mecénás személyére, amennyiben családi címerét tette a nyomdász a címlapra (amint arról korábban már volt szó), hangsúlyozhatja a kiadvány városi jellegét vagy érvényét, vagy jelezheti a nyomdát fenntartó személyt vagy intézményt. A pécsi Engel ugyan nem volt püspöki nyomdász olyan értelemben, hogy a püspökség (nevezetesen Klimó György pécsi püspök 1751–1777 között) alkalmazásában állt volna. Magánvállalkozásként vezette a tulajdonában lévő nyomdát, de püspöki székhelyről lévén szó, megbízásainak tekintélyes részét a püspökségtől kapta.

Engel nyomdászjelvényéhez hasonló szerkezetű, ugyancsak személyre szabott és még inkább allegorikus megfogalmazású Peter Simon Weber

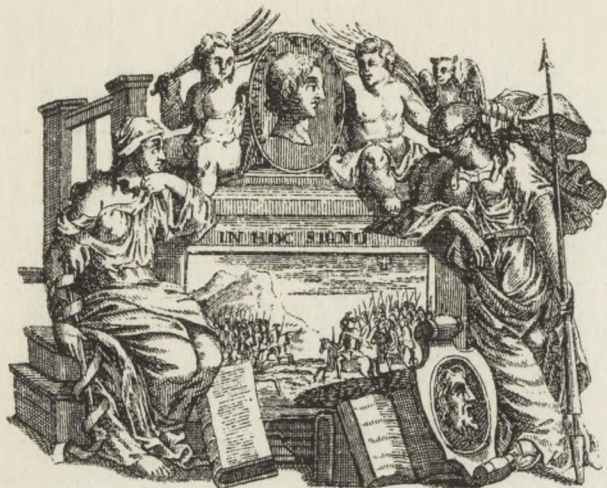
pozsonyi nyomdász jelvénye. Középen a lobogó ruhájú nőalak mellett, a sajtó oldalában, a kinyitott könyvlapokon az *SPW* betűk olvashatók, a nyomdász nevének kezdőbetűi. A nőalak bal oldalán szedőszekrény, néhány kötet könyv és a kereskedelmet jelképező Merkúr-pálca van elhelyezve. A nőalak és a *Deo et conatu* (Istennel és igyekezettel) feliratú írásszalag között koronás magyar címer látható. Ez a meglehetősen összetett nyomdászjegy tehát egyszerre általános, allegorikus és személyre szóló.

Szebenben Martin Hochmeister létesítette a harmadik nyomdai-kiadói vállalkozást 1789-ben. A városban ekkor már két másik műhely is dolgozott: a városi és a Barth-féle nyomda. Hochmeister már kezdettől fogva igen erős pozícióból indult, mert az erdélyi kormányzószék (Gubernium) hivatalos nyomdai privilégiumát is megszerezte, amit általában nem is mulasztott el a címlapon hangsúlyozni. 1783-as német nyelvű könyvét különösen dekoratív nyomdászjelvény-nyel díszítette: négy koronás oszlop között, kissé a kép bal oldalán, nőalak ül, egyik kezében szedővas, a másikkal a sajtók felé mutat. Balján könyvnyomtató prés és jellegzetes réznyomó prés látható, amely a rézmetszetek nyomtatásához szolgált. Háta mögött szedőszekrény, lábánál könyvek és papírlapok, a kép előterében kályha tűzrakással és a betűöntéshez szolgáló jellegzetes bemélyített edénnyel. Az oszlopokat virágfüzerek kötik össze, fent középen griffmadár tartja csőrében az *Altius* feliratú szalagot, lent a talapzat felirata pedig *Labore et favore* (Munkával és pártfogással magasabbra).

A bécsi Trattner cég egyik jelvénye, négy oszloppal

A nyomdászat allegóriáját ábrázoló jelvény Halma és Water amszterdami és utrechti kiadványain

Ez a könyvnyomtatás minden műveletét bemutató szép metszet azzal lep meg bennünket, hogy pontos utánmetszése a bécsi Johann Thomas von Trattner sűrűn alkalmazott nyomdász- és kiadói jelvényének. Hochmeister nemcsak a képi ábrázolást vette át és másolta le pontosan, hanem ugyanaz a felirat szövege, a jelmondat is. Különösen érdekes, hogy a szebeni Hochmeister ezt a könyvét, amelyen a Trattner-féle nyomdászjegy látható, császári és királyi privilégiummal adta ki, ahogyan az a nyomdászjelvény alatti sorokban olvasható. Hochmeister jelvénye tehát a megtévesztésig hasonló Trattneréhez, de mégsem ugyanaz a metszet, ugyanakkor figyelemre méltó a jelmondatok változtatás nélküli átvétele.

A bécsi Trattner kiadó és nyomda kiadványai természetesen közkézen forogtak Magyarországon és Erdélyben, hiszen a nagy példányszámú könyveket jól szervezett kereskedői hálózat terjesztette Magyarországon is, és talán Hochmeister is híve volt a bécsi Trattner által olyan nagyban gyakorolt „utánnyomás”-nak. Utóélete is érdekes: a troppai Alfred Trassler is használta jelvényként vagy címlapdíszként a XVIII. század végén, ugyanezzel az írásszalaggal, de monogram nélkül.

A bécsi Trattner többféle, alapvető motívumai-ban hasonló nyomdász-kiadói jelvényt használt, köztük azt, amelyet Hochmeister másolt le. Voltak olyan jelvényei is, amelyeken nem négy, hanem két oszlop látható, és ahol nyitott könyvön szív alakban elhelyezett JTT betűk olvashatók,

vagyis a nyomdász-kiadó nevének kezdőbetűi. A Trattner által használt nyomdászjegy egyébként néhány elemében V. Károly császár jelvényével rokon. A császár jelvényében sas repül Herkules oszlopai fölött, alatta a *Plus ultra* írásszalag.

A nyomdászat eszközei más európai országokban is előfordulnak nyomdász- és kiadói jelvények elemeiként, így azon a meglehetősen összetett jelvényen is, amelyet Franciscus Halma és Guilelmus van de Water amszterdami és utrechti nyomdászok, illetve kiadók használtak 1707-ben. Itt az ülő és álló nőalakok és puttók nyomtatósajtó és nyitott könyvek közt vannak elhelyezve, sőt az egyik nőalak – úgy tűnik – magán a prés talapzatán ül, és kezében szalaggal körülfont pálcát tart.

A pozsonyi Simon Peter Webernek egyébként nemcsak a könyvnyomtatást megjelenítő jelvénye volt, hanem egy allegorikus tájat ábrázoló is, tengeri jelenettel és az előtérben világítótorny-nyal. Mottó nem tartozik a képhez, és a nyomdász monogramja sem része a könyvdísznek, jöllehet van olyan példány, amelybe kézzel a jelvény alá rajzolták az SPW betűket. A XVIII. században megjelenő nyomdászjelvények közül nem Weberé az egyetlen, amely allegorikus tájat ábrázol. A kevésbé ismert, mert rövidebb ideig működő pozsonyi nyomdász, Anton Michael Oderlitzky is ugyancsak allegorikus képet – viharos tengeren hánykódó vitorlás hajó, rajta emberekkel – alkalmazott nyomdászjegyként 1792. évi betűmintakönyvében. A szirtek és villámló felhők között hányódó hajót jobboldalt hajladoszó fák, lent középen kagylószerű minta és oroszlán fogja közre, fent pedig írásszalag határolja *Non dormit qui custodit* (Nem alszik, aki őrökdi) felirattal.

Oderlitzky nyomtatványai igen ritkák, de kiadványai igényes kiállításúak. A sok pozsonyi nyomdász között a később színre lépőknek nem volt könnyű dolguk. Mindenesetre az, hogy éppen a szebeni és pozsonyi nyomdászok jártak élen a nyomdászjelvények használatával, a nagy kínálatra, egymás megkülönböztetésének szükségességére és konkurenciára utal.

Különleges helyet foglal el az ország összes nyomdásza között a pozsonyi és pesti székhellyel is rendelkező Franz August Patzko, akinek öt azonos motívumú, azonos feliratú és azonos monogramú nyomdászjegye példa nélküli a magyarországi könyvnyomtatásban.¹⁸ A hatodik ugyan el-

¹⁸ HOLANOVÁ, Emília, *Typographia Patzkoiana 1771–1809*, Martin, 1991.

térő jelenetet ábrázol, de Patzko monogramja itt is megtalálható. Alkalmazásuk is érdekes: közülük kettőt, két hosszúkás téglalap alakút rendszeresen a lapok tetején, mintegy díszlécként használt, a többit inkább címlapokon. A *Spes confisa Deo nunquam confusa recedit* (Istenbe vetett hit sohasem szégyenül) jelmondat egy alkalommal írásszalagon, egy alkalommal köriratként, háromszor pedig a horgony két oldalán olvasható, utóbbi esetekben azonban csak rövidebb formájában. A nyomdászjegyek mindegyike Franz August Patzko nevére utal: a nyomdászjegyek alsó részének közepén minden esetben megtalálni az összefonódó FAP betűket. Jegyeinek állandó eleme a tengerből kiemelkedő szikla, ennek alakja azonban változatos, rajta horgony, távolban egy hajó, az ég felét sötét, villámló felhők takarják, másik felén fehér felhők látszanak. A sötét és világos felhők helye azonban cserélődik: három alkalommal baloldalt vannak a sötét felhők, két alkalommal jobboldalt. Az alábbiakban részletesebben is bemutatjuk az egyes emblémákat.

Patzko legtöbbször, és mindig címlapon – például 1777-ben kiadott betűmintakönyve címlapján is – azt a kisebb méretű emblémát alkalmazta, amelynél a tengerből kiemelkedő sziklát és a sziklára helyezett horgonyt balról fatörzs, jobbról levelek és indák határolják. A bal oldali sötét felhőkből villám cikázik, jobboldalt, a láthatár távoli pontján apró hajó látszik. A horgonyt körülvevő fénysugárban olvashatóak a jelmondat első szavai: *Spes confisa Deo* (Istenbe vetett hit). Az összefonódó FAP betűk az előtérben, a szárazföldön helyezkednek el. Ezt az emblémáját gyakran megtalálni a nyomda 1774 és 1789 között készült nyomtatványain.

Patzko emblémái nem utalnak a tulajdonos foglalkozására. Ezek az allegorikus ábrázolások a jelmondatot illusztrálják, de jelentésükben kétségkívül a nyomdász szakmai hitvallását is magukban rejtik. A tengerből kiemelkedő szikla, mint nyomdászjegy, több más, európai nyomdász-kiadó jelvényének fő motívuma is. Ilyen Johann Adam Schmidt nürnbergi nyomdász 1730-as jelvénye az *Immota re sistit* (A mozdulatlan dolog megáll) jelmondat. Hasonló ábrázolás látható Adam Jonathan Felsecker ugyancsak nürnbergi nyomdász jelvényén, az ő esetében azonban a szikla egyúttal a nevére is utal. Megjegyzendő még Patzkoval kapcsolatban, hogy bár 1788-tól nemcsak Pozsonyban, hanem Pesten is volt fióknyomdája, itteni kiadványainak egyikén

J. A. Schmidt nürnbergi nyomdász tengerből kiemelkedő sziklát ábrázoló jelvénye

sem találtunk nyomdászjelvényt, sem a pozsonyiakkal azonosat, sem mást.

Patzko egy további, hatodik jelvényének jellegzetessége, hogy csak az általa kiadott kalendáriumok címlapján vagy belsejében használta. Ez az egyedi dísz két gyermekalakot ábrázol, egyikük földgömböt ölel magához, rajta az égövi jelekkel. A dísz alsó, középső részén itt is megtalálni a nyomdász nevének kezdőbetűit, egyértelművé téve, hogy ez esetben is nyomdászjelvényről van szó.

A debreceni városi nyomdával kapcsolatban már volt szó egy fát és *Pacem te poscimus omnes* feliratot ábrázoló jelvényről. Létezik azonban a debreceni nyomdának egy galambpárt és olajfaágakat ábrázoló jelvénye is, amely alatt ugyanez a mottó olvasható. Hajlamosak lehetnénk jellegzetes magyaros motívumként felfogni, amely jól beillik a debreceni nyomda által használt hasonló jellegű fametszetes könyvdíszek sorába, ha nem akadnánk rá ugyanilyen galambpárra több németalföldi, korabeli nyomda jelvényeként is. Debreceni megjelenésük – a XVII–XVIII. század fordulója – nagyjából egybeesik németalföldi használatukkal.

A XVIII. században már gyakrabban megjelennek a nyomdászjelvények mellett a kizárólag könyvkiadással és könyvtárusítással foglalkozó személyek kiadói jelvényei is, amelyek között több rézmetszet is található. Ilyen Johann Georg Liedemann szepesszombati könyvkereskedő jelvénye is, amely antik oszlopot ábrázol virágfüzérrel, a földön hárfával és írott lappal, a napsugaras háttér előtt keresztet tartó alakkal. A kép előtérben egy kőlapra az L J G összefonódó monogram olvasható. A német nyelvű evangélikus énekes-

Vincent Dederich rokokó jelvénye majdnem pontosan azonos az Anton Löwe által használttal

könyv címlapján a nyomdász (F. A. Patzko) kívül az a személy is szerepel, aki a költségeket viselte, és a kőlapon a monogram az ő nevének kezdőbetűiből áll: „Auf Kosten Johann Georg Liedemanns in Georgenberg”, vagyis a szentgyörgyi (szepesszombati) Johann Georg Liedemann költségén jelent meg a könyv. Liedemann különösen szíven viselte az evangélikus egyházi énekeskönyvek kiadását és általában az evangélikus egyház felvirágoztatását.

Akárcsak a pozsonyi nyomdászok, az itteni kiadók és könyvárusok is kitűntek a jelvények használatában. A Doll és Schwaiger cég, amelynek Pozsonyban és Bécsben is volt üzlete, 1789-es kiadványán rézmetszetes emblémába foglalta nevük kezdőbetűit. A kép kőtalapzatot és könyveket ábrázol, baloldalt a felkelő (vagy lenyugvó) Nappal. Érdekes, hogy ugyanennek egy másik, ugyancsak rézmetszetes, kissé leegyszerűsített, de nem kevésbé igényes változatát használták Bécsben néhány évvel később.

Az ugyancsak pozsonyi Anton Löwe nyomdász, könyvkiadó és könyvkereskedő kétféle jelvényt is használt: az egyiken könyvek, Merkúr-pálca és kagyló alakba zárva az *Ingenio & labore* (Értelemmel és erővel) mottó olvasható. Ennek pontos mását használta 1776-ban Göttingenben Van den Hoeck özvegye, 1781-ben Helmstedtben

Johann Henrik Kühnlin, 1780-ban pedig egy „Hafe” szignó nélküli változatát Bambergben Vincent Dederich. Löwe egy későbbi jelvényén a sisakos nőalak mellett megjelenő AL betűk Löwe nevére utalnak.

A pesti könyvkiadók közül a XVIII. század utolsó harmadában Johann Michael Weingand és Johann Georg Köpff rendszeresen megjelenő kiadói katalógusa tűnik ki nem csak igényes könyvkínálatával, hanem külsejével is. 1775. és 1776. évi német nyelvű könyvkatalógusuk címlapján is foglalkozásukra utaló kiadói jelvény látható. A jelvényen sisakos gyermekalak kagylószerű pajzsot tart, rajta a W&K betűk, a földön papírlapok, könyvek, mérőműszerek láthatók, jobboldalt pedig összekötözött könyvíveken az éberséget jelképező daru áll fél lábon, karmában követ tartva.

Ugyancsak egyedi jellegével és a kép összetettségével tűnik ki a gyulafehérvári (akkori nevén károlyfehérvári) püspöki nyomda jelvénye. A nyomdát gróf Batthyány Ignác erdélyi püspök alapította 1785-ben. A rézmetszetes nyomdász-, illetve kiadói jelvény, amely egyik reprezentatív, gazdagon illusztrált kiadványának címlapját díszíti, a tudományok és művészetek allegóriája, de nem általánosságban, hanem a Batthyány személyéhez kötődő intézmények és alkotások jelképeivel. Az egész kompozíció túllép az allegóriák szokásos témáján: a püspök nagyszabású, a tudomány és közművelődés szinte minden területét felölelő programjának jelképe és kifejezője.

A nyomdászjelvények esetében minden nyomdának megvolt a maga gyakorlata. Nem minden kiadványon használták, leginkább a nyomdát bemutató kiadványokon. Ezekben az esetekben szinte magától értetődő a nyomdász- vagy kiadói jelvény megjelenése, de vajon mitől függött, hogy egyéb kiadványaira rátette-e a jelvényét vagy sem? És mely nyomdák használtak egyáltalán nyomdász-, illetve kiadói jelvényt? A XVIII. századi tapasztalat azt mutatja, hogy míg a pozsonyi nyomdászok közül többnek is volt megkülönböztető emblémája, a legalább ennyire könyvkiadási központnak számító Pesten mindössze egyet, Budán pedig egyetlen egyet sem találunk.

BÁLENT, Boris, Niečo o tlačiariských signetoch, *Slovenský typograf*, 1943/4, 86–90.

BORSA, Gedeon, L'activité et les marques des éditeurs de Buda avant 1526, in *Le livre dans l'Europe de la renaissance. Actes du XXVIIIe Colloque internationale d'études humanistes de Tours*, Nantes, 1988, 170–181. Ugyanez: *Könyvtörténeti írások*, II. A külföldi nyomdászat 15–16. század, Budapest, 1997, 223–233.

BORSA, Gedeon, Il rapporto dei primi editori di Buda con Venezia e le loro marche (1480–1526), *Il Corsivo*, 1999, 9–32.

CLOETER, Hermine, *Johann Thomas Trattner. Ein Grossunternehmer im Theresianischen Wien*, Wien, 1952.

DAVIDSON, Peter, *The Vocal Forest: A Study of the Context of Three Low Countries' Printers' Devices of the Seventeenth Century*, Leiden, Academic Press Leiden, 1996.

DAVIES, Hugh William, *Devices of the Early Printers 1457–1560: Their History and Development, with a Chapter on Portrait Figures of Printers*, London, Grafton & Co., 1935.

ECSEDY Judit, V., Az Elzevierek nyomdászjegye Magyarországon, *Magyar Könyvszemle*, 1989/2, 126–145.

ECSEDY Judit, V., The printer's device of the Elzeviers in Hungary, *Quaerendo*, 1991/2, 125–138.

ECSEDY Judit, V., Magyarországi nyomdászjegyek a 17. században, *Magyar Grafika*, 1990/1, 63–68.

ECSEDY Judit, V., Magyarországi nyomdászjelvények a 18. században, *Magyar Grafika*, 2008/1, 60–65.

ECSEDY Judit, V., *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei 1473–1600*, Budapest, Balassi-OSZK, 2004 (Hungaria typographica 1.)

GRIMM, Heinrich, *Deutsche Buchdruckersignete des XVI. Jahrhunderts: Geschichte, Sinngehalt und Gestaltung kleiner Kulturdokumente*, Wiesbaden, Guido Pressler, 1965.

GROSS, Julius, *Kronstädter Drucke 1535–1886*, Kronstadt, Goett, 1886.

GRUYS, Jean Albert–WOLF, Clemens de, *Thesaurus 1473–1800. Nederlandse boekdrukkers en boekverkopers met plaatsen*, Nieuwkoop, De Graaf, 1989.

HAIMAN György, *Tótfalusi Kis Miklós a betűművész és tipográfus*, Budapest, Magyar Helikon, 1972.

HAIMAN György, *Nicholas Kis: A Hungarian Punch-cutter and Printer 1650–1702*, Budapest–San Francisco, Akadémiai Könyvkiadó–John Howell Books, 1983.

HEICHEN, Paul, *Die Drucker- und Verleger-Zeichen der Gegenwart: mit Voranstellung einiger wichtigen Aelteren Drucker-Signete*, Berlin, Heichen & Skopnik, 1892.

HEITZ, Paul, *Frankfurter und Mainzer Drucker- und Verlegerzeichen bis in das 17. Jahrhundert*, Strassburg, Heitz, 1896. (Die Büchermarken oder Buchdrucker- und Verlegerzeichen 4.)

HEITZ, Paul, *Genfer Buchdrucker- und Verlegerzeichen im XV., XVI. und XVII. Jahrhundert*, Strassburg, 1908. (Die Büchermarken oder Buchdrucker- und Verlegerzeichen 7.)

HEITZ, Paul–BERNOULLI, Carl Christoph, *Basler Büchermarken bis zum Anfang des 17. Jahrhunderts*, Strassburg, Heitz, 1895. (Die Büchermarken oder Buchdrucker- und Verlegerzeichen 3.)

HEITZ, Paul–ZARETZKY, Otto, *Die Kölner Büchermarken bis Anfang des XVII. Jahrhunderts*, Strassburg, 1898. (Die Büchermarken oder Buchdrucker- und Verlegerzeichen 6.)

HENCKEL, Arthur–SCHÖNE, Albrecht, *Emblemata. Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts*, Stuttgart, J. B. Metzler, 1996.

HOLANOVÁ, Emília, *Typographia Patzkoiana v Bratislave 1771–1809*, Martin, Matica slovenská, 1991.

HORODISCH, Abraham, *The Book and the Printing Press in Printer's Marks of the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, Amsterdam, 1977. (Safaho monographs 7.)

ŠTURDIKOVÁ-HUDÁKOVÁ, Marta, Bratislavski tlačári 18. storočia a ich vyzdobené tlače, *Kniha*, 1983, 106–109.

HUSUNG, Max Joseph, *Die Drucker- und Verlegerzeichen Italiens im XV. Jahrhundert*, München, Verlag der Münchner Drucke, 1929. (Die Drucker- und Buchhändlermarken des XV. Jahrhunderts 4.)

JANKOVIČ, Lubomir, Symbolické a heraldické prejavy v signetoch bratislavských tlačiarov a vydavateľov z 18. a 19. storočia, *Kniha*, 1995, 115–119.

JUCHHOFF, Rudolf, *Drucker- und Verlegerzeichen des XV. Jahrhunderts in den Niederlanden, England,*

Spanien, Böhmen, Mähren und Polen, München, Verlag der Münchner Drucke, 1927. (Die Drucker- und Buchhändlermarken des XV. Jahrhunderts 3.)

KRISTELLER, Paul, *Die italienischen Buchdrucker- und Verlegerzeichen bis 1525*, Strassburg, Heitz, 1893. (Die Büchermarken oder Buchdrucker- und Verlegerzeichen 2.)

LAURENT-VIBERT, Robert-AUDIN, Marius, *Les marques de libraires et d'imprimeurs en France aux dix-septième et dix-huitième siècles*, Paris, Champion, 1925.

MAYER, Anton, *Wiens Buchdrucker-Geschichte*, Bd. I, Wien, 1883.

MCKERROW, Ronald Brunlees, *Printers' & Publishers' Devices in England & Scotland 1485-1640*, London, Chiswick Press, 1913. (Illustrated monographs issued by the Bibliographical society 16.)

RENOUARD, Philippe, *Les marques typographiques parisiennes des XVe et XVIe siècles*, Paris, Librairie ancienne Honoré Champion, 1926-1928.

ROTH-SCHOLTZ, Fridericus, *Thesaurus symbolorum ac emblematum, id est, insignia bibliopolarum et typographorum ab incunabulis typographiae ad nostra usque tempora*, Norimbergae et Altorfii, apud haeredes Ioh. Dan. Tauberi, 1730.

SCHLÜTER, Lucy-VINKEN, Pierre, *The Elsevier Non solus imprint*, Amsterdam, Elsevier Science, 1997.

SOLTÉSZ Erzsébet, *Ungarische Druckerzeichen im 16. Jahrhundert*, *Gutenberg-Jahrbuch*, 1992, 125-133.

VAN HUISSTEDÉ, Peter-BRANDHORST, J. P. J., *Dutch Printers' Devices 15th-17th century*, 1-2, Nieuwkoop, De Graaf, 1999.

VÉGH Gyula, *Régi magyar könyvkiadó- és nyomdász-jelvények. I. Budai könyvtárak jelvényei 1488-1525*, Budapest, Magyar Bibliophil Társaság, 1923.

VINDEL, Francisco, *Escudos y marcas de impresores y libreros en España durante los siglos XV a XIX (1485-1850) con 818 facsímiles*, Barcelona, Orbis, 1942.

VINDEL, Francisco, *Apéndice a Escudos y marcas de impresores y libreros en España durante los siglos XV a XIX (1485-1850) con 818 facsímiles*, Madrid, Orbis, 1950.

VOIGT, Petr, *Encyklopedie knihy*, Praha, 2006.

WENDLAND, Henning, *Signete: Deutsche Drucker- und Verlegerzeichen, 1457-1600*, Hannover, Schlüter, 1984.

ZAPPELLA, Giuseppina, *Le marche dei tipografi e degli editori italiani del Cinquecento, repertorio di figure, simboli e soggetti e dei relativi motti*, I-II, Milano, Editrice bibliografica, 1986. (Grandi opere 1.)

HUNGARIAN PRINTERS' AND PUBLISHERS' DEVICES BETWEEN 1488 AND 1800

The spread of printing in Europe was soon followed by the appearance of printers' and publishers' devices. These devices—apart from the will to decorate the books—were used to differentiate the printers. Although the name of the printer, publisher or bookseller was indicated at the end of the book, it did not catch the reader's eye as the frontispiece did later.

The early printers' marks are relatively austere: monograms and signs in rectangular boxes in black and white. The first printers put their devices at the end of their prints and not on the frontispiece—which did not look like today's front pages, anyway. The modern arrangement of the front page was indeed stabilized by the transfer of the printers' mark from the colophon to the frontispiece. This was attracting far more attention; the reader or the bookseller could discern with a glimpse which printing-house the book came from. At the same time the printers' marks became more and more complex: every printer wanted his own unmistakable device. The symbols of antiquity which were characteristic of the period became popular and frequently adopted elements of the printers' marks. Naturally, these devices had a decorative function, too. Humans and animals, mythical figures, floral decorations became distinctive elements of the devices instead of the initial signs and monograms. The designs were often completed with banderols, *impresa* and mottoes.

The author of an important monography on printers' and publishers' devices, Ronald McKerrow¹ gives two definitions of the notion—with the observation that he is envious of anybody who can easily discern whether an illustration is a printers' mark or just a decoration on the frontispiece. In the narrow sense of the word a printer's device is an image—apart from initials—used between 1460 and 1550 on the frontispiece or on the last page of the book with reference to the printer's, publisher's or book-

seller's occupation, name, trade-sign or arms. In many cases these images were not intended to be devices, they were just decorative elements of the frontispiece. The olive tree of the Estienne family was initially their trade-sign—in 1650 it was still decorating their former house in Paris.

This definition had to be extended to the following period: in the broader sense of the word a printers' device is an often used emblem-like engraving with no connection with the content of the book. These emblems—in contrast with the early devices—had little to do with the printer's personality, name or occupation; they depended more on the taste and imagination of the printer. This leads to the question wheather an infrequently used emblem can be regarded as a printers' device or not. It must be born in mind the fact that less important printing-houses did not have their own devices but they used a vignette instead.

Literally speaking the emblem is a combination of literature and visual arts which depicts situations and events by mixing verse and image. Emblem books contain the richest collections of this kind. Besides these compilations there are individual emblems related to a specific person, too. Printers' and publishers' marks are analogous to this type. Their aspiration to immortality and fame is markedly expressed in their devices by the figures of Fame, the tritons, Minerva, and Mercury.

The printers' marks of the incunable period flourished all over Europe during the subsequent centuries, too. This does not mean, of course, that they were used in every single book. With the apparition of the printer's name on the frontispiece the printers' marks lost their primary role but tradition and the force of habit kept them alive. Printing-houses in every important German, French or Dutch printing or trading centre had their devices and used them consistently and frequently—although they had at their disposal many other ways of decorating the fron-

¹ Ronald Brunlees McKerrow, *Printers' and Publishers' Devices in England and Scotland 1485-1640* (London: Chiswick Press, 1913), XII-XX.

tispieces. They were using engraved frontispieces, fleurons and typographic frames, too. Nevertheless, the habit of using a printers' device did not disappear and it remained a distinctive feature of printing-houses even if they were active in the same town.

After this short historical overview let's have a look at old Hungarian printers' and publishers' marks. Did Hungarian printers use such distinctive signs? As there has been no prior attempt to sum up these devices so far, we hereby intend to present a complete collection.

It is well known that in the period of the hand-press book Hungarian publishers were at the same time printers. The printers edited their books at their own risk and therefore we do not distinguish printers' marks from publishers' marks. As Hungarian printers did not use devices on large scale, we have to face the recurrent question of repeatedly used decorations on the title pages. Can these be regarded as printers' devices? We have chosen the broader sense of the word given by McKerrow, but we must remind the reader of the fact that we walk on a thin line between printers' marks and front-page decorations.

This applies especially to the coats of arms of the towns the printers were working in. It was characteristic for Hungarian printers to use the arms of their cities as decorative element on their books' frontispieces. As there was generally just one printing-house active in a town there was no need of distinction. The Dutch collection of printers' and publishers' marks which came out recently places unequivocally in this category the coats of arms of towns.²

The analysis of the motifs of the printers' and publishers' marks shows that certain objects, phenomena, animals and mythical creatures are recurring again and again. The griffin is such a motif: the mythical animal which rules two areas of life. Its body of a lion ties it to the ground, its head and its wings of an eagle link it with the air. Fame is an antique symbol having an ambiguous meaning: she is responsible for the uncontrollable gossip and the ill fame of men but at the same time she trumpets truth and untruth, too. She is generally depicted with wings because these ensure the quick spread of rumours.

The caduceus is also a recurrent motif. Mercury (the Greek Hermes) himself appears sel-

The figure of Nemesis on the printer's device of Louis du Mesnil (Rouen, 1628)—this could be one of the prototypes of the Lőrinc Brewer's similar mark

dom but his attribute, the caduceus is common is printers' devices. The personificator of commerce, handicraft and abundance is holding in his hand the stick of a herald as a messenger of the gods. The caduceus is condensing everything that is associated with Mercury. He is also the symbol of the fortunate journey. At the same time among all planets Mercury is the hardest to discern, it is perceptible to the eye only on rare occasions in Central Europe. It is visible to the naked eye only 12-18 hours a year and it is always close to the Sun, therefore it can be observed at sunset, in autumn and in spring. That is the likely cause of the ethereal and elusive character of Mercury.

Nemesis is also a well-known mythological figure of printers' and publishers' marks. This Greek goddess is responsible for the punishment of malicious acts and redressing for the undeserved fortune. She is impictured with wings, wearing a streaming dress with an angle iron in one hand and a harness in the other.

Among objects the anchor is the central feature of several printers' devices. It is the symbol of security and confidence: when the storm is imminent the sailor drops the anchor—as the soul can

² Peter Van Huisstede and J. P. J. Brandhorst, *Dutch Printers Devices 15-17. century : a catalogue with CD-ROM* (Nieuwkoop: De Graaf, 1999).

fortify itself by its confidence in God. The printers' and publishers' devices in the eighteenth century often feature allegorical landscapes with columns (often broken, truncated or tumbled down). These generally allude to temples or sacred places, but at the same time this is a masonic symbol, too. It means truth, abundance and sometimes victory.

The prefiguration of baroque putti is Cupid, a naked and winged little boy. This figure has later developed in children-like angels in Christian iconography. These are the most popular decorative elements in eighteenth century books and they can be often found in printers' and publishers' devices.

Among animals the crane is shown holding a stone in its claw to keep it awake, as a symbol of vigilance and perseverance. At the same time this bird was considered inclined to meditation because of its poise.

Among natural phenomena the rising or setting Sun is often featured as part of a marine landscape but sometimes as a masonic symbol, too. The rock stands for durability and solidity. In the New Testament's interpretation Peter is the rock which Christ's church is built on, as his name means the same. Likewise, in the eighteenth century freemasons' thinking the rough stone means standing the trial of developing one's talents.

PUBLISHERS' DEVICES IN HUNGARY AT THE END OF THE FIFTEENTH CENTURY AND IN THE BEGINNING OF THE SIXTEENTH CENTURY

The president of the Hungarian Bibliophile Society, Gyula Végh was the first to attempt to collect and to publish the publishers' devices used in Hungary.³ As a start he turned his attention to the period before the battle of Mohács (1526) but he intended to publish additional volumes on later periods. This was unfortunately impeded by his death.

He encountered many difficulties in his work due to the situation following the first world war. In his foreword he deplores that it is impossible to

do research in the libraries which are situated in the territories lost by Hungary after the Treaty of Trianon. Furthermore, this enterprise was beyond the Society's reach, it could be completed only with generous support from anonymous benefactors. Against all odds Gyula Végh succeeded in producing a publication of high standard both professionally and aesthetically. The devices are reproduced in their original size and colour, always giving the sources they have been taken from.

On the other hand the factual information comprised in the book is not always precise. It includes publishers like Stephanus de Wardia, Antonius Murarius, Leonardus de Sessardia and Georgius Gryneus whose devices are surely just fictions and their mere existence is sometimes questionable. It includes the coats of arms of kings and prelates which are not considered devices, and it includes the publishers' mark of Johannes Müer from Zagreb who was not active on the territory of Hungary.

The accurate and precise survey of this period was done by Gedeon Borsa in several publications,⁴ we will use mostly his data.

Printing appeared quite early in Hungary in 1473 but it was not followed by continuous development. After the activity of Andreas Hess and of the second incunable printing-house (1477–1480) the printing activity ceased in Hungary for approximately fifty years. However the need for books did not decrease, therefore the booksellers who set up their businesses in Buda were importing books printed on their commission from abroad. We talk mostly about liturgical books (missals, breviaries, obsequiales, baptismals, agendas or psalters) and school-books (Donatus, Alexander de Villa Dei). The great number of liturgical books can be explained by the fact that before the Council of Trent the different dioceses and religious orders of the catholic church were using their own liturgical texts which were far from being uniform.

The eight publishers who were active in Hungary between 1480 and 1525 must have been of German origin. There is a chance that one of

³ Gyula Végh, *Régi magyar könyvkiadó- és nyomdászjelvények. I. Budai könyvárusok jelvényei 1488–1525* (Budapest: Magyar Bibliophil Társaság, 1923). (One thousand numbered copies were printed of which two hundred in German, entitled *Ungarische Verleger- und Buchdrucker-Zeichen*.)

⁴ "Adalékok a középkori budai könyvkereskedők történetéhez", *Magyar Könyvszemle* (1955): 296–298. – "L'activité et les marques des éditeurs de Buda avant 1526", in *Le livre dans l'Europe de la renaissance. Actes du XXVIIIe Colloque internationale d'études humanistes de Tours* (Nantes, 1988), 170–181. – "Il rapporto dei primi editori di Buda con Venezia e le loro marche (1480–1526)", *Il Corsivo* (1999): 9–32.

One of the publisher's devices of Johannes Paep is very similar to this version of the mark of Laurentius de Rubeis

them, Michael Prischwicz could be of Slavic origin. Only one of them was undoubtedly born in Hungary: Stephanus Heckel uses the determinative *de Rivulo Dominarum* which is the Latin name of Nagybánya (Baia Mare, RO).

They have issued about seventy publications overall. Most of these appeared between 1507 and 1519, so we can define this period as the golden age of publishing activity in Buda. They had their books printed in Augsburg, in Nuremberg, in Brno, in Vienna, in Strasbourg, in Lyon—but most of them were made in Venice.

Economic and cultural relations were flourishing between Italy and Hungary at the time. The

printing equipment of the first two Hungarian printing-houses were brought from Italy. Andreas Hess has taken his characters from the Roman workshop of Georg Lauer, the anonymous printer from Hungary has taken his equipment from Matthias Moravus in Naples. The paper they were using was made in the proximity of Venice. It is not surprising therefore that the publishers who set up their businesses in Buda were placing so many orders to printers like Giorgio Arrivabene, Johann Hamann, Johann Emerich, Lucantonio Giunta, Giacomo Penzio, Peter Liechtenstein or Nikolaus von Frankfurt.

The close relations between the two regions are reflected in the devices used by the publishers in Buda, too. These are without exception woodcuts engraved by Italian masters and on several occasions bear great resemblance to their Italian counter-types. Moreover, they were sometimes impressed from the same blocks. For instance Johannes Paep's most beautiful publisher's mark featuring in its upper corners the Fathers of the Church Saint Gregory the Great and Saint Jerome was engraved in imitation of the device of Laurentius de Rubeis (Ferrara, 1482–1521), with this difference that the latter shows Saint Jerome and Saint Augustine. Another device with foliation used by Paep was brought into use again after his death with slight modifications by Nicolaus von Frankfurt in Venice in 1516. Even so the Italian literature is familiar with the lesser part of these devices: Kristeller⁵ in 1893 knows just one, Husung⁶ in 1929 knows three, Zappella⁷ in 1986 knows four of them.

As it was typical of the period the devices are often composed of the publisher's Latinized initials included mostly in a circle or in a rectangle with black background. The black letters on white background seldom occur—probably because this required more work on the engraving and it was more sensitive to damages. The initials are often completed with a Latin cross but there is no

⁵ Paul Kristeller, *Die italienischen Buchdrucker- und Verlegerzeichen bis 1525* (Strassburg: Heitz, 1893). (It gives just one of Johannes Paep's devices under no. 251 and it gives only Johannes Haman's printers' devices used in Venice under nos. 229–232.)

⁶ Max Joseph Husung, *Die Drucker- und Verlegerzeichen Italiens im XV. Jahrhundert* (München: Verlag der Münchner Drucke, 1929). (It gives two of Johannes Paep's devices under nos. 178 and 179 and it gives Georgius Ruem's device under no. 195).

⁷ Giuseppina Zappella, *Le marche dei tipografi e degli editori italiani del Cinquecento: repertorio di figure, simboli e soggetti e dei relativi motti*, vols. I–II (Milano: Editrice bibliografica, 1986). (It gives two of Johannes Paep's devices under nos. 334 and 339 and two of Urbanus Kaym's devices under nos. 757 and 759. It also knows only Johannes Haman's printers' devices used in Venice under nos. 329–333.)

This device of Nicolaus von Frankfurt was made by adjusting one of the blocks of Johannes Paep

occurrence of the merchant's mark (the sign of four) which was common in the fifteenth and sixteenth centuries. It is also interesting that despite the strong Italian connection the most common Italian type (a circle with a double cross above) appears in just two devices of Johannes Paep.

In some cases there is more than one explanation regarding the signification of a device and the dispute is undecided. On two of the publishers' devices of Theobaldus Feger de Kirchem there is a letter *E* and an inverted letter *C* with a Latin cross above (one of them features the publisher's monogram *TF*, too). According to Juchhoff⁸ these are the initials *C* and *M* of the printers Konrad Stahel and Matthias Preinlein from Brno. However, it would be strange to read the two letters under different angles. Moreover, Stahel and Preinlein printed just the book which features the first device, the second device appears in a book issued in the workshop of Erhard Ratdolt in Augsburg!

In Hungary monograms often appear in combination with the image of a saint (we consider these as parts of the publishers' devices only if they are included in the same frame). The impictured saint is mostly the patron saint of the publisher (Saint

Stephen for Stephanus Heckel, Saint John the Evangelist for Johannes Paep) or the patron of the diocese or of the monastic order which commissioned the book (for instance we can see Saint Benedict on the breviary printed for the Benedictine monastery in Pannonhalma or Saint Adalbert on the missal ordered by the diocese of Esztergom). Occasionally the patron saint of Hungary, the Blessed Virgin is also represented—she appears in most cases glorified with the child Jesus. This type of imagery was popular not only in Hungary where marianism was always strong but in Italy as well. These are line-drawings with white background, some of them are beautiful examples of fine renaissance woodcut. The inscriptions in the lower stripes are always in typesetting.

Multi-coloured prints are rare: we only know one device of Theobaldus Feger, one of Johannes Hamann and one of Georgius Ruem which were printed in red. Sometimes the publisher's device is single-coloured (black), but the typesetted inscription is in red.

The well-known phenomenon of the migration of devices can be traced in Hungary as well. Two of the three devices used Jacobus Schaller were previously used by Johannes Paep, Schaller changed just the initials and the inscription. In one case the letter *P* of the monogram was carved out and it was replaced with a piece of wood which contained the letter *S*. (Johannes and Jacobus start with the same letter, so he had no problem with this part. It seems as if he did not bother about the fact that Saint John the Evangelist was not his patron saint.) In another case the whole bottom part was sawed off and a new, higher piece was inserted instead, changing the size of the device. The typesetted inscription was naturally changed in both cases. It is possible that Schaller's third publisher's mark was also taken over from Paep, but we have no data in this regard.

Rebuses were also frequent at the time, we can find such allusive devices used by the publishers in Buda. Stephanus Heckel was using a hatchet with a letter *S* because of the German meaning of his name.

Our surviving data is surely incomplete. The above mentioned liturgical books and school-books were in daily use and therefore totally worn out. Again, the devastation caused by the

⁸ Rudolf Juchhoff, *Drucker- und Verlegerzeichen des XV. Jahrhunderts in den Niederlanden, England, Spanien, Böhmen, Mähren und Polen* (München: Verlag der Münchner Drucke, 1927), 116.

Turkish army did not spare the libraries either. In the end we can not find copies of these books abroad because they were expressly made on commission for Hungary.

The defeat suffered at Mohács (1526), the fall of Buda (1541) and the penetration of Turks into Hungary broke the continuity of editorship in our country. Under Ottoman rule between 1541 and 1686 there was no possibility of pursuing an editorial activity.

PRINTERS' AND PUBLISHERS' DEVICES IN HUNGARY IN THE SIXTEENTH CENTURY

Erzsébet Soltész was the first to map the printers' and publishers' devices of the sixteenth century,⁹ her work was continued and in several cases completed by Judit V. Ecsedy.¹⁰ We follow their data in this study.

After Hungary lost its political integrity in 1541 the spread of printing was uneven. Such enterprises could take root for a shorter or a longer period only in the western and northern parts of the country, now under Habsburg rule and in the cities of the Principality of Transylvania. The establishment of printing-houses was allowed in the areas of the country under Turkish rule but the adverse circumstances (mostly the lack of stable consumers) were impeding it.

The printers in the sixteenth century were using with very little exception one or more printers' marks in their books, sometimes several versions of the same device. However, we can affirm that—in the same way as in the earlier centuries—there were probably several printers' and publishers' devices in use which did not survive to this day because of the limited number of remaining books. The technique of the devices in the sixteenth century was exclusively woodcut. They were all printed in black—with the only exception of the printer's mark of Coresi the Deacon featuring the coat of arms of Brassó (Braşov, RO), which was printed in red.

The contents of the devices are far more diversified than that of the earlier ones: besides the coats of arms of families and cities emblematical figures of the renaissance and Christian symbols

Raphael Hoffhalter's printer's device used by him in Vienna

begin to appear. (We do not consider the coats of arms of countries and those of the persons patronizing the printers as printers' marks.)

The printer of Polish origin Raphael Hoffhalter (Skrzetusky) was using the arms of his family as his printer's device. Albeit he was a privileged printer of the imperial court he had to flee from Vienna because of his sympathy for Protestantism. Although he was already a well-known artist of the capital he was using several reputed woodcutters as Donat Hübschmann or Hans Sebald Lautensack. When he settled down in Hungary his living conditions changed so that he had to engrave the illustrations and ornamental borders for his prints. His printer's mark featuring a Greek cross in a horseshoe was used after his death by his son, Rudolph Hoffhalter. It is worth mentioning that neither him nor his son used his earlier printer's mark in Hungary. Raphael Hoffhalter used this device only in Vienna. It features an enclosed garden with a tree

⁹ Erzsébet Soltész, "Ungarische Druckerzeichen im 16. Jahrhundert", *Gutenberg-Jahrbuch* (1992): 125–133.

¹⁰ Judit V. Ecsedy, *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei 1473–1600* (Budapest: Balassi, 2004). (Hungaria Typographica 1).

entwined by vine and the inscription *Omnia spe florent prospiciente Deo* (All flourish with hope if God is guiding us).

The second device of the Hoffhalters follows the common custom of featuring on the frontispieces of books the coat of arms of the city where the printing took place. The arms of Debrecen features a lamb holding a cross with a flag (Agnus Dei), which is an old symbol of Christ. This is accentuated by the biblical citation *Mint a baran meg nemvöl a nirv elot Ésa LIII*. (He was oppressed, and he was afflicted, yet he opened not his mouth: he is brought as a lamb to the slaughter, and as a sheep before her shearers is dumb, so he openeth not his mouth—Is 53:7). The different versions of this device were used later by Rudolph Hoffhalter and the directors of the printing-house of Debrecen: János Csáktornyai and Mihály Török. One of the printer's marks of Valentin Mantskovit also features the lamb with the flag resting on a book in a renaissance niche.

The coat of arms of Kolozsvár (Cluj-Napoca, RO) with the three towers and a gate with raised portcullis is one of the most often used devices. It was used by Georg Hoffgreff, by Gáspár Heltai, by his widow and by his son. We can find it in several dimensions, enframed by a laurel wreath or as a part of a vignette. The arms of Brassó is also common in devices: we can see it in the printer's mark of the founder of the printing-house, Johannes Honterus; in the device of his successor, Valentin Wagner and in the device of János Szebeni Nyíró or Georg Greus who were directing the printing-house for a period. Coresi the Deacon links himself and his Church Slavonic liturgical prints to Brassó, too. In a Cyrillic book printed in 1546 for the Romanian orthodox church by Philip the Deacon the coat of arms of Szeben (Sibiu, RO) appears both as a printer's mark and as part of a foliated head-piece. Interestingly, one of the frontispieces of Johannes Honterus represents a renaissance doorway with two coats of arms of two cities: that of Brassó and that of Szeben.

On David Gutgesell's printer's mark the coat of arms of Bártfa (Bardejov, SK) is held from behind by a winged angel and from both sides by two savages wearing waist-clothes with flags in their hands (wild men were often represented as bearers of arms also in foreign printers' devices). It is far more interesting that the book-plate of the public library of Bártfa was impressed from the same woodcut. It is likely that the engraving was

primarily made for the purpose of the book-plate and it was secondarily used on the frontispiece of the book printed in 1596.

In general we can ascertain that the coat of arms of cities is the most common type of printers' marks in the sixteenth century: 72 percent of the devices known today feature such arms. The remaining 28 percent is constituted by renaissance emblems which go back to antique mythology and Christian symbols. In 1593 Gáspár Heltai jun. was using a device featuring a hand emerging from clouds holding an olive-branch in a vase. On his device used in 1598 we can see Fortune with a cornucopia in her right hand and with a sword entwined by laurel in her left hand, surrounded by trophies. Valentin Mantskovit (Fari-nola) uses the figure of Fame with her trumpet in her left hand and an open book and a palm-branch in her right hand. In the background to the left we can see the ocean and a ship, to the right a rocky island with a castle.

All these symbols allude to the moral and material rewards of peaceful and assiduous work. The symbols related to Christianity have also an ethical content. For instance the printer's mark used by Gáspár Heltai jun. between 1588 and 1592 features the tree of knowledge with the snake, at the foot of the tree a human skull and calfbone. (The widow of Gáspár Heltai sen. was using this device in 1575 in a special way: the image mentioned above and the coat of arms of Kolozsvár incorporated at the two ends of a foliated renaissance tail-piece.)

Gál Huszál was using in Debrecen and in Komjáti a printer's mark featuring two hands emerging from clouds holding an anchor entwined by a snake. The anchor is an unambiguous symbol of faith and its ending deliberately resembles the T-shaped pole on which the bronze snake was put on by Moses according to the Old Testament. This symbol of Christ is accentuated by the inscription *Anchora Salvatis Christus* placed above. The device used by Valentinus Mantskovit in 1580 also features an anchor entwined by a snake, this time without the hands holding it.

With the exception of one or two renaissance frontispieces with decorated borders all the printers' and publishers' devices in the sixteenth century show the baroque style. They are encased generally in ovals and feature volutes, fruits, heads of putti, masks, ribbons and stylized floral ornaments. Mottoes are rare: apart from the above mentioned biblical quotation only Gáspár

Sigismund Feyerabend's devices could be the prototypes of Valentin Mantskovit's marks

Heltai jun. was using the inscription *Ex pace vbertas* and later the longer version *Ex bello pax ex pace vbertas*, "war is followed by peace and peace leads to abundance".

In many cases we can trace the German and Swiss prototypes of the Hungarian devices. The lesser and the bigger printer's marks of Valentin Mantskovit featuring Fame are similar to the devices of Sigismund Feyerabend in Frankfurt. These were engraved by illustrious artists like Jost Amman and Tobias Stimmer in several versions. In most of them the allegoric figure is holding in both her hands two trumpets. There are some versions though in which Fame is holding in one hand a trumpet and in the other a palm-branch. This was changed to an open book in the case of Mantskovit. His second device (a lamb with a Latin cross resting on an open book in a renaissance niche) was unequivocally copied from one of the printer's marks of Hero Fuchs (Alopecius) in Cologne. Mantskovit's third device (the anchor entwined by a snake) originates from the same source as the printer's marks of Gál Huszár and of Dávid Huszár. This type was common among the printers of Geneva, for instance many versions were used by Jean Crespin and his heirs or by Eustache Vignon and his descendants.

Several Hungarian printers in the sixteenth century were using different versions of the same

device. This leads us to the conclusion that they were exigent and they were using their printers' marks very consciously. It must therefore not surprise us that Johannes Honterus wins the palm with five different versions of the arms of Brassó (four of them were also used by his successor Valentin Wagner). The widow of Gáspár Heltai sen. was using four variants of the coat of arms of Kolozsvár and Rudolph Hoffhalter at his turn was using three different woodcuts featuring the Agnus Dei.

On the contrary, Gáspár Heltai jun. was the less persevering: during his career he was using no less than four different types of printer's marks in his books. Valentin Mantskovit's three devices show the same diversity.

Compared to the previous century we have much more information at our disposal regarding the woodcut engravers but our knowledge is far from being complete. We know for certain that Johannes Honterus was using his own woodcuts since his engraving ability was appreciated already during his stay in Basle (his maps were specially celebrated). His slim and elegant coats of arms in the shape of a horse's head show the Italian renaissance influence which was predominant in Basle (on the devices of Johannes Frobenius, Valentin Curio, Bartholomaeus Westheimer, Michael Isengrin, Andreas Cratander and Johann Bebel we can find the variations of the

Valentin and Hieronymus Curio's device on a characteristic coat of arms in shape of a horse's head from Basle

same type of coats called *tête de cheval*). As he was an independent artist he did not copy any of these printers' marks but was making use of the type he had created a new variant. As an absolute exception one of his printing blocks has survived the centuries and it is still preserved in the library and archives of the Black Church in Brassó.

His successor was Valentin Wagner, a minister who graduated in Wittenberg. He was using continuously two of the devices of Honterus but he

Both devices used by Jacobus Lucius in Rostock feature Jacob wrestling with the angel

The device used by Jacobus Lucius in Wittenberg shows the figure of Wisdom

ordered new woodcuts as well. The engraver who did the illustrations for the printing-house of Brassó at the time was probably a local artist: the so-called master L. F. From other engravings signed with his initials we can assume that the coat of arms in a laurel wreath with the inscription *Corona Tra(n)sylvaniae* is also his work. (The crown in the arms of the city and its German name "Corona" alludes to a legend according to which at the construction of the first town-hall the workers found a golden crown amid the roots of a tree.) We ascribe to master L. F. the two rather rigid naked boys holding in their hands a laurel wreath and the coat of arms of Braşov.

We can affirm with certainty that Raphael Hoffhalter was using his own engravings as between 1549 and 1554 he was active as a type-founder and a woodcutter in Zurich. After the time spent in Vienna he settled in Hungary and he engraved the illustrations for his prints. His new printer's mark featuring the coat of arms of his family is his work, too. We can only assume that his son, Rudolph Hoffhalter did the re-engraving of the 1563 device with the lamb and the cross which he used in 1583.

The fine-cut devices used in Koložsvár appear to be the handiwork of the same master, that of Jacobus Lucius Transylvanus (or Sövenburger),

printer and woodcutter in Wittenberg, Rostock and Helmstedt. He must have started his career as the illustrator of the printing-house of Kolozsvár because all the woodcuts featured in the books printed in the city in the early period show the same style and they bear the influence of the illustrations made in Wittenberg. We attribute to him the device with the coat of arms of Kolozsvár in a laurel wreath engraved in three different dimensions, which was used by Georg Hoffgreff, by Gáspár Heltai sen., by his widow and by their son on their prints.

In the time of Gáspár Heltai jun. (1584–1600) the graphic arts were given a new momentum in Kolozsvár. He commissioned new devices, too. We do not know the engraver of the first (the Tree of Knowledge entwined by the snake) and the second device (a hand emerging from the clouds holding an olive-branch in a vase). The third one (Fortune with a cornucopia in her right hand and with a sword entwined by laurel leaves in her left hand) is signed with the initials G. C. T. The woodcuts bearing his signature prove that he was linked up with the printing-house of Kolozsvár for more than twenty years.

Philip the Deacon was the interpreter and the deputy of the city of Szeben accredited to the Romanians in Moldavia and in Muntenia. He printed books in Church Slavic for them. His by-name (Pictor) and some illustrations with his initials make us believe that he was also the engraver of the device featuring the coat of arms of Szeben and that of the head-piece with foliation featuring in the middle the coat of arms of Szeben, both used in 1546.

We have to mention in conclusion some of those important Hungarian printing-houses which did not use devices at all. In spite of using lots of decorations the catholic printing-house in Nagyszombat did not adopt any printer's mark nor did it use the coat of arms of the city. The same applies to Johannes Manlius who was using mostly woodcuts brought from Ljubljana in his several printing places but he never commissioned a printer's device for himself.

Some of the printers' marks made in the sixteenth century were still in use in the seventeenth century. If this is the case, we emphasize it in the descriptions of the devices.

HUNGARIAN PRINTERS' AND PUBLISHERS' DEVICES IN THE SEVENTEENTH CENTURY

The printers' and publishers' marks are mainly small decorations in the middle of frontispieces, above the imprint. Printers at the time took great care to keep the harmony between the decorative elements (in our case the printers' marks) and the format of the book. They were using lesser and larger woodcuts—there are no copperplate devices in the seventeenth century.

Frames of frontispieces have a special place among printers' marks. We can find already in the sixteenth century the decorated frontispieces of the books printed by Johannes Honterus in Brassó which contained the arms of the city, too. The custom continued in the seventeenth century. The frame used on the front-page of a book printed in 1684 in Szeben is very special. It contains two engravings of the coat of arms of the city and it has a century-long history. In 1583 it was already used in Brassó with the arms of the city and the arms of the Báthori family above. In 1721 it was used the third time by the Szeben city press with the arms of the city in the lower part but with a brand new woodcut above with the double-headed eagle of the Habsburg family. It is obvious that part of the printers' marks used in the seventeenth century were the legacy of the previous century. Sometimes the same printing-house uses the device for a long time, sometimes another printer takes it over.

However, we cannot positively affirm that printers' and publishers' marks can be found exclusively on frontispieces in the seventeenth or in the eighteenth centuries. There is no doubt about the front-pages' primary role but sometimes we can find the devices inside the books as well. For instance, in the seventeenth century Václav Vokál in Trenčsén (Trenčín, SK) was using in his books a head-piece with his trade-sign on a shield between two tritons symbolizing immortality. Later in the eighteenth century there are many occurrences of printers' devices as decorations or head-pieces inside the books.

As for the coats of arms we can establish that the vast majority of Hungarian almanacs featured on their frontispieces the coat of arms of Hungary—no matter if they were printed in Lőcse (Levoča, SK), Komárom or even Vienna. The situation is different in the case of seventeenth century almanacs edited by Gáspár Heltai in Kolozsvár. He was consequently using a woodcut with the coat of arms

of the city unknown before. We must consider this a printer's mark, as well as the roots with the crown of Brassó on the books edited by Johannes Honterus in the sixteenth century or the lamb with the flag used in the Debrecen city press. We can add to these previously encountered devices the coat of arms of Szeben in three versions: the first is sometimes in a square frame, sometimes in the middle of a decoration with angels. The second is just the crest itself while on the third the crest is held by two angels.

Our opinion that Hungarian printers were using the coats of arms of their cities to identify their printing-houses is supported by two religious pamphlets issued without indication of the place and the date. Both printers used the same method to conceal themselves. A reformed pamphlet has on its frontispiece the coat of arms of Brassó to draw away the attention from Kassa (Košice, SK) where it was really printed. Another pamphlet written by a Jesuit bears the arms of Lőcse on its front-page, although it was issued in Kassa, too.

Having overlooked the printers' and publishers' devices of the seventeenth century we can establish that part of them features two motives which were popular and well-known all over Europe: Fame as a floating female figure and the tree. Both symbols were often used as printers' and publishers' devices as well. The goddess Fame's close connection with communications clearly predestinated her to this role. She is shown with or without wings, blowing in her trumpet, with an open or a closed book in her hand—or with a rotulus and a palm-branch. Fame has appeared in Hungarian printers' devices used in Vizsoly (one of them from the seventeenth century) and later in Bártfa and Lőcse.

Trees are even more common and notorious elements depicted in printers' marks. It seems that trees were the absolute favourites in the seventeenth century iconography and Hungary makes no exception to the rule. The evolution of the symbol is easily traceable: it first appears as branches around fifteenth century blazons, mostly in France and the Low Countries. Printers' devices featuring trees are very diverse and their significance is arborescent. The symbol stands for the Tree of Knowledge or the Tree of Life. If the

The device of Konrad Eyfrid could have inspired György Karancsi

The first device of the Estienne printing-shop (1537). The motto was cut on a tablet.

tree is evergreen, then it means eternity, immortality and renascence, too. These images are generally completed by banderoles and mottoes, which make their message more individual.¹¹

¹¹ On emblems see Arthur Henkel and Albrecht Schöne, *Emblemata. Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts* (Stuttgart: J. B. Metzler, 1996) and Hugh William Davies, *Devices of the early printers 1457–1560* (London: Grafton, 1935).

A tree with rich foliage and the inscription *Pacem te poscimus omnes* with the year 1663 cut into the device was used first by György Karancsi, otherwise known as a poor printer. This woodcut was in use in the eighteenth century as well. Its prototype may have been the device used by the printer Konrad Eyfrid in Hanau 1627. As it is decorating one of the books by Johann Heinrich Alsted, staying for some years in Gyulafehérvár as professor, this book could easily have found its way to Hungary.

The Tree of Knowledge used by Gáspár Heltai is remarkable because it is not a copy of a foreign printer's mark (as most seventeenth century Hungarian devices are).

If we take a survey of modern European printers' marks we will find that combinations of trees and humans or trees and banderoles are quite frequent. The prototype of these emblems is the device used by the Estienne family in Paris and Geneva in the sixteenth century. It features an olive tree with a man wearing a robe and a falling branch with the inscription *Noli altum sapere*. It was used by the Estiennes for the last time at the beginning of the seventeenth century.

Both devices of the Elzevier family and the printer's mark of the Waesberghe family feature the goddess Minerva and both derive from the above mentioned device of the Estiennes. From our point of view their importance lies in their appearance as Hungarian printers' devices. These images of trees—mostly adopted from Dutch originals—occur frequently on seventeenth century frontispieces in Hungary.

The device of the Elzevier family in Leiden with the inscription *Non solus* was the most often used by several Hungarian printers. The Elzeviers were printing in different cities in the Low Countries and they were famous all over Europe. They used many different devices, but their emblematic printer's mark became the elm and the grapevine, which was used between 1620 and 1712. On the right there is a solitary man wearing a robe, on the left there is a banderole with the inscription *Non solus*. This device can be interpreted in several ways. The „*pampiniis amicta vitibus ulmus*” (elm with a grapevine) is a symbol taken from the Antiquity which expresses

The device featured in the books issued in Leiden by the Elzeviers

amity and harmony. The Elzeviers themselves used it in thirteen different versions and dimensions, with slight changes in the engraving. The original meaning of the symbol is given by Plinius Secundus: if an elm loses a branch in a storm, it shoots again if planted. The tree and the grapevine are impictured together because Romans used to cultivate grapes by entwining them on trees and to gather them using ladders or by climbing up the trees.¹²

It is likely that in the seventeenth century protestant Netherlands the tree entwined by a grapevine suggested something else to the reader, too. According to the Bible this image symbolises the Church or its members. Another meaning is „*non solus pater mecum*” (and yet I am not alone, because the Father is with me—Jn 16:32). Following this train of thought the solitary man might be a preacher or a professor who is standing alone but he is never lonely because the Lord is with him.¹³ The Old Testament draws comparison between future fortune and the fruitful vine-plant (Gn 40:9–13) and we have seen above that in the New Testament the vine-plant and the grapes symbolize the congregation saved by the crucifixion. In the protestant iconography the cross and the vine-plant mean the baptism and the Holy Communion.

After Isaac Elzevier first used this printer's mark it quickly became their most popular and

¹² On the printers' device of the Elzevier family see Judit V. Ecsedy, "The printer's device of the Elzeviers in Hungary", *Quaerendo* no. 21 (1991): 125–138.

¹³ The same explanation is given by György Haiman, *Tótfalusi Kis Miklós a betűművész és tipográfus* (Budapest: Magyar Helikon, 1972), 86.

most characteristic device. Considering that it was scarcely used in non-Elzevier prints, it is interesting that it appears in many seventeenth century books printed in Hungary—and sometimes even in the eighteenth century. To the best of our knowledge it was first used by Ábrahám Szenci Kertész in 1650 and by the printing-house of the Reformed College in Kolozsvár in 1794 for the last time (in this case we are talking about the same printing block). Altogether it was used in Hungary in four different versions and it appeared as printers' device on 27 occasions. It was most common in the 1650s, when two Hungarian printing-shops were using it simultaneously—when the Elzevier family was still very active. Ábrahám Szenci Kertész and János Rosnyai were contemporaries of Abraham, Bonaventura and Johan Elzevier in Leiden and of Lodewijk and Daniel Elzevier in Amsterdam, while Miklós Tótfalusi Kis and István Töltési belonged to the same generation as Johan and Abraham Elzevier in Leiden.

We have treated this device relatively in detail because of its high incidence in Hungary. Not as frequently as the *Non Solus* device of the Elzeviers from Leiden, but in seventeenth century Hungarian books we can find the printer's mark of the Elzeviers from Amsterdam, too. It features a tree (this time not an elm but an olive), the helmeted Minerva with a shield on one side, an owl and the inscription *Ne extra oleas* on the other side. This engraving was used on the frontispiece of the Bible printed by Ábrahám Szenci Kertész in Várád (Oradea, RO).

In books printed in Debrecen in the seventeenth century occur two devices featuring a tree.

The latter device of the Estienne family, taken over by Rémy Soubret: the motto is featured on a banderole

The device of J. J. van de Waesberghe active in Amsterdam and in Utrecht featuring Minerva

The first is an exact copy of the printers' mark of Johann Jansonius van de Waesberghe, who was working in Amsterdam and Utrecht (Minerva under a tree with the motto *Et flore et fructu*). The second is an imitation of the printers' device of the Estienne family (a man wearing a robe with the motto *Noli altum sapere*). In fact it is a mirror image of the device used by Rémy Soubret in Paris in 1657. It seems, however, that this time the printer was trying to hide the copying: he removed the motto so that the banderole would remain blank in every book printed in Debrecen.

Likewise, if Rosnyai or Szenci Kertész would have been using the device of the Elzevier family just as decoration on the front-page, they could have cancelled the text from the banderole, too. On the contrary, they took the trouble of engraving the words *Non solus* in their counterfeit device in Sárospatak. Thus the emblem (and the text) was surely bearing a message for its readers. It is obvious that some of the decorations had once connotations that have unfortunately faded by now.

It is hard to elucidate the meaning of these devices featuring trees. However, we find it possible that Hungarian printers used them to associate themselves with the Puritanism which spread from the Low Countries. The contents of their prints suggest the same.

Another reason for using these decorations could be the will of Hungarian printers to adjust

The device of Peter Apianus featuring a rack

The coat of arms of the Bethlen family on the title page of the Várad Bible makes allusion to the patron

themselves to the standard of Dutch books they have seen, who therefore were trying to make their prints look just the same. Hungarian students have surely brought lots of small format books issued by the Elzevier or the Waesberghe

printing-houses on their return from their studies in the Low Countries. While the devices featuring Fame are just like their prototypes, the devices taken from the Elzevier and the Waesberghe printing-houses are identical with them in every detail—there are only slight differences in the drawing. This sequence of take-overs is more striking if we consider that the original printing-houses were still active at the time.

The engravings featuring a tree are all very accurate but they are never identical with the originals used by Elzevier, Estienne, Jenson or Waesberge. This raises the following question: how could one come by an original printers' device while the owners were active?

Beside trees we can find other images in seventeenth century Hungarian devices, too. There were printing-houses which did not use printers' marks but there were others who were using several different devices. The printing-house of Lőcse was in possession of many decorations and illustrations; it was using five different printers' marks during the seventeenth century. Two of these engravings feature the martyrdom of Saint Lawrence, patron saint of Lőrinc Brewer. These are unique in their style and they can only be linked to the personality and work of Lőrinc Brewer.¹⁴ He himself was using a device featuring Fame, the latter Samuel Brewer the ornated initials SB. The later owners of the printing-house were sometimes using the *Non solus* emblem of the Elzevier family.

There are few out-of-the-common devices: one of them is the printers' mark used by the private press of count Ferenc Nádasdy in Pottendorf featuring a rack. Only one device with a rack could be traced elsewhere in Europe: a male figure driving a rack is represented in one of the devices used by Peter Apianus in Ingolstadt 1532–1534, the artist of which was probably the Regensburg master Michael Ostendorfer. It is notable that Apianus, the famous geographer and astronomer was also an inventor of technical instruments. The origins of the device used in Pottendorf is still uncertain—as the origins of most Hungarian devices are. This uncertainty is further augmented by Anton Mayer's remark who deals with the printing history of Vienna and attributes this device to Johann Baptist Hacque, printer at Vienna.

¹⁴ One of them has been published by Boris Bálint, "Niečo o tlačiariskych signetoch", *Slovensky typograf* no. 4 (1943), 86–90.

The personal emblem of J. A. Comenius which adorns several of his books issued in Sárospatak

The printer's mark of Jacob Klöss sen. (the lamb with a flag resting on a book in a renaissance niche) was previously used at the end of the sixteenth century by the printer of the Vizsoly Bible, Valentin Mantskovit. Among other printing ornaments the device passed later from Vizsoly to Bátfá.

We have already treated the problem of coats of arms in the case of cities, but there is another interesting issue: the arms of the patrons. In one case the arms of the Bethlen family is printed on the frontispiece because of their material support. In two other books printed by Ábrahám Szenci Kertész in Várad their coat of arms is still on the front-page but we could not find any trace of them financing these books. A bigger, more representative version of their coat of arms with the two swans appears on the frontispiece of the Bible printed in Várad. We can find the reason for this in István Bethlen's last will: the aim of establishing a printing-house in the city was to print a new edition of the Bible. However, the arms of the Bethlen family can be found on books issued in Debrecen, too. We do not consider them as printers' or publisher's devices.

We have to draw the reader's attention to the emblem with the inscription *Omnia sponte fluent* which was frequently used in Sárospatak. Although this image is common on frontispieces

issued by the printing-house of the princes of Transylvania, we cannot consider it as a printer's device because actually it is the personal emblem of Johannes Amos Comenius. If we analyse the usage of the emblem we will find that the printing-house used it consequently and exclusively in editions of the works of Comenius. We have to emphasize though that the emblem of the great pedagogue can be found not only on editions issued during his stay in Sárospatak, but in later editions as well. This means that the woodcut has remained in the possession of the printing-house until its dissolution. It is likely that afterwards the last printer, János Rosnyai took it to Kolozsvár where it was used by Miklós Tótfalusi Kis, too.

The printers' and publishers' devices of the seventeenth century are exclusively woodcuts. Their origins are uncertain and we can only speculate on the question whether their makers were Hungarian or not. It is plausible that the engravers of the *Fame* in Lőcse, the *Non Solus* in Sárospatak, the *Minerva* of Ábrahám Szenci Kertész and the tree of György Karancsi in Debrecen were Hungarians. Among these the device from Sárospatak and the *Minerva* of Ábrahám Szenci Kertész were probably made by the same master. However, their identity is unknown as well as the origins of the book-decorations used in Hungary in the seventeenth century.¹⁵

HUNGARIAN PRINTERS' AND PUBLISHERS' DEVICES IN THE EIGHTEENTH CENTURY

Part of the printers' and publishers' marks used in Hungary in the eighteenth century have their origins in the previous century. Such are almost all of the devices featuring a tree which reappear from time to time in the eighteenth century. Calligraphic monograms are more frequent and as a novelty images of printing and allegoric landscapes begin to appear. The latter theme was unknown in Hungarian printers' and publishers' marks before the eighteenth century. It seems as if devices featuring a tree were a seventeenth century phenomenon in Hungary as there are no new depictions of trees in the eighteenth century. The freshly adopted devices are generally more complex and subtle than those of their predecessors.

We have previously treated the printers' marks featuring a tree, so we will trace just one of them.

¹⁵ Judit V. Ecsedy, "Magyarországi nyomdászjegyek a XVII. században", *Magyar Grafika* no. 1 (1990), 63–68.

The device of the Elzevier family in Amsterdam

The device of the Elzevier family with the inscription *Non Solus* has the greatest history in Hungary. It was first used in 1650 in Várad by Ábrahám Szenci Kertész, later it was transferred to Kolozsvár and it was used by Miklós Tótfalusi Kis in some of his early eighteenth century prints. It is probable that Ábrahám Szenci Kertész used the device for several reasons: either he wanted his books to appear as good as those printed by the Elzeviers or he was motivated by its biblical interpretation. After him the device was used by Mihály Udvarhelyi in Szeben and by Mihály Veresegyházi Szentyei in Kolozsvár. In the first part of the eighteenth century Miklós Tótfalusi Kis worked with a very large and high-standard assortment of types but with very few and very poor decorations. This printer's mark was one of his most decorative pieces.

Lately we have had news about the existence of the original printing block with the inscription *Ne extra oleas* of the Elzevier family in Amsterdam.¹⁶ The same can be told about the device with the inscription *Non Solus* first used in Várad, which in contrast with the previous one, has survived despite lots of difficulties. Its original printing

block was in the inventory of the printing-house of the Reformed College in Kolozsvár in 1805. There is evidence of its existence in the 1970s and it is probably still there today.¹⁷ This is the second device which still exists today.

The printer's mark of István Töltési is similar in its size and design but it is not identical with the previous one. It first appeared in excellent condition on the frontispiece of a book printed in Komárom in 1718. It differs from Ábrahám Szenci Kertész's device in the design of the grapes and of some of the leaves. István Töltési was the director of the printing-house of Debrecen until 1685 and he appeared later in Komárom in 1705. We know nothing about his whereabouts between 1686 and 1704, consequently we cannot trace the origins of the printing equipment he has been using in Komárom. However, the printers' mark of the Elzeviers used by Töltési in Komárom had never been used before: not during his years in Debrecen and anywhere else.

The first of the popular calligraphic monograms is Samuel Brewer's device in Lőcse which goes back to the seventeenth century. Above the letters *SB* in a laurel wreath there is a crown with the inscription *Dominus*, below in a banderole the word *providebit*, meaning "the Lord will provide for us". This device was used by Samuel Brewer from 1672. A member of the family, the son of Samuel, Johann Brewer used a much more complicated, stylized calligraphic monogram. In the decoration composed by palm leaves there is a distinct letter *B*, the interlacing letter *J* is more difficult to decipher. Ferenc Pápai Páriz's monogram which appears on the frontispiece of a dictionary issued by him in Lőcse is similar to the above mentioned woodcut, with a technical difference: the latter is a copperplate engraving. In Komárom István Töltési used a calligraphic monogram in a laurel wreath and with a banderole below, too. Instead of the front page he was using it inside one of his almanacs. It is interesting that it features white letters on black background. The letters *A* and *B* are unmistakably distinguishable, therefore they do not allude to Töltési's name. As in the case of all his printing equipment in Komárom, we have no knowledge of the origins

¹⁶ Peter Davidson, *The Vocal Forest: A Study of the Context Of Three Low Countries' Printers' Devices of the Seventeenth Century* (Leiden: Academic Press Leiden, 1996).

¹⁷ György Haiman, *Nicholas Kis – A Hungarian Punch-cutter and Printer 1650–1702* (Budapest, Akadémiai Könyvkiadó and San Francisco, John Howell-Books, 1983), 438–439. – We are grateful for this information given by Gábor Sipos (Kolozsvár).

of this decoration either. It is even possible that the engraver was just trying to produce something decorative and the letters are recognizable only by accident. There is another calligraphic monogram at the end of the century: that of the Barth family from Szeben in Transylvania. The letter *B* appears interlaced in a mirror image, above a crown, below olive branches. The printer's mark of the Barth family belongs to a group of devices which do not allude to the occupation of their user, although their display on the frontispieces makes it clear that they belong to the printer.

The allegories of the printing equipment are specific to the eighteenth century. Such is the printers' mark of the Engel family in Pécs. Johann Joseph Engel established his printing-house in Pécs in 1773 and we can see his printer's device for the first time in one of his early publications, a study on the history of the diocese of Pécs published in 1777. It features an angel on a staged podium, alluding to the printer's name. His arms are spread, he holds in one hand a lily, in the other an open book. To his right there is a screw-press, to his left a composing-frame, below the inscription *Crescit eundo*, meaning "it grows progressively". It is interesting that instead of putting his printer's mark on the frontispiece of his sample book issued in 1773 (as we can see in many other Hungarian sample books), Engel uses the coat of arms of the bishop of Pécs.

If a coat of arms appears on the frontispiece of a book it may indicate that the person in question was subsidizing the publication, it may emphasize that the content of the book concerns the town and its inhabitants or it may indicate the person or institution sponsoring the printing-house. Engel was never the bishop's employee (the bishop was György Klimó between 1751 and 1777). His printing-house was a private enterprise, but as the city was the seat of the bishopric he did many books on the bishop's commission.

Peter Simon Weber's printer's mark in Pozsony (Bratislava, SK) is similar in structure to Engel's device. It is likewise personal and even more allegoric: a female figure in streaming clothes, to her right there is a screw-press with the printer's initials *SPW* on the open pages of a book. To her left we can see a composing-frame, some books and a caduceus which denotes commerce. Below there is the inscription *Deo et conatu* meaning "with God and with diligence", as well

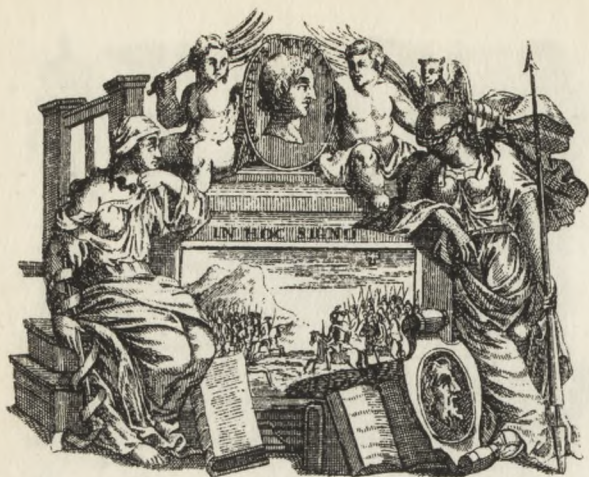
One of the devices of Johann Trattner in Vienna with four columns

as the coat of arms of Hungary with a crown. This complex printer's device is general, personal and allegoric at the same time.

The third printing-house in Szeben was established by Martin Hochmeister in 1789. As we have seen, there were another two printing-offices active in the town at the time: that of the city and that of Barth. Hochmeister occupied a strong position from the beginning as he was privileged by the government of Transylvania. He never forgot to mention this on the frontispieces of the book issued by him. He decorated the German manual published in 1783 with a particularly decorative printer's mark. Between four columns with crowns sits a woman holding a composing-stick in one hand, pointing towards the presses with the other hand. To her left there is a screw-press and rolling-press used for copperplate printing. To her left we can see a composing-frame, at her feet there are books and pages. In the foreground a stove with a wood-pile and a special deep pot used for type-founding. The columns are joined by garlands, above in the middle a griffin holds in its beak a banderole with the inscription *Altius*, below on the socle the inscription *Labore et favore* meaning "with labour and with favour upwards".

This beautiful device displays all the procedures of printing. Surprisingly it is an exact re-engraving of Johann Thomas von Trattner's printer's mark often used by him in Vienna. Hochmeister took over not just the image, he copied the motto, too. Moreover, he used the imitation of Trattner's device in a book which he published with imperial and royal privilege, as he mentions it below the image. The copy is almost

The allegory of printing on the device of Halma and Water in Amsterdam and in Utrecht

exact but it is not the same engraving. In the same time we have to emphasize the taking over of the motto without any changes.

Naturally, the books published and printed by Trattner in Vienna were common in Hungary and in Transylvania as these were long runs and their distribution was in the hands of well organized retailers. It is possible that Hochmeister was devoted to "reprint editions" just as Trattner was. It is interesting that later, at the end of the eighteenth century it was used by Alfred Trassler in Troppau as a decoration or as a device, with the same banderole but without the initials.

Trattner was using several printer's marks in Vienna, all similar in their basic features, one of them was the one copied by Hochmeister. He had some devices with two columns instead of four and some in which the featured monogram was JTT. Some of the elements of the printer's marks used by Trattner are analogous to the impresa of emperor Charles V, which features an eagle flying over Hercules' columns with the inscription *Plus Ultra* in a banderole.

The instruments of printing appear in other European countries' printers' and publishers' marks, too. Such is the complex device used by Franciscus Halma and Guilelmus van de Water in Amsterdam and in Utrecht in 1707. This features sitting and standing female figures and cherubs between screw-presses and open books. Moreover, it seems as if one of the women was sitting on the socle of the press with a wand entwined by a ribbon in her hand.

Simon Peter Weber in Pozsony was using a device with a representation of the process of printing completed with an allegorical landscape featuring a marine scene and a lighthouse in the foreground. There is no motto, neither the initials of the printer are integrant parts of the image. However, there are some copies in which the letters S.P.W. are hand-written below the device. This is not the only eighteenth century printer's mark featuring an allegorical landscape. Such is the allegorical image used by the less known printer Anton Michael Oderlitzky in Pozsony on the frontispiece of his sample book issued in 1792. It features a cutter in storm adrift between reefs and flashes carrying men on board. To its right we can see arched trees, below in the middle a lion with a shell-shaped decoration. Above it there is a banderole with the inscription *Non dormit qui custodit* meaning "the sentinel does not sleep".

Oderlitzky's prints are rare but of high standard. Printers who went into business ulteriorly in Pozsony had no easy task. Anyway, the fact that printers in Szeben and Pozsony were in the avant-garde of using printers' devices means that in those cities the supply was abundant, therefore the printers were constrained to differentiate themselves from their competitors.

The printers' marks of Franz August Patzkó who had business both in Pozsony and in Pest occupy a special place among all printers in Hungary. His five devices featuring the same motifs, the same motto and the same initials are unique in Hungarian printing.¹⁸ The sixth features a different scene but Patzkó's initials are still there. Their application is also interesting: two of them are regularly used on the top of the pages as ornamental borders, the others appear mostly on frontispieces. The motto *Spes confisa Deo nunquam confusa recedit* meaning "the faith in God never loses face" can be seen on a banderole in one case, in a circumscription in another case. Eventually it appears three times on both sides of the anchor in an abridged version. All of them allude to the printer's name: below in the middle we can always observe the interlacing letters FAP. The rock emerging from the sea constitutes a constant element of his printers' marks but its shape changes. On the rock there is an anchor, away in the distance a ship can be seen. Half of the sky is covered by dark, fulgurant clouds, half of the sky

¹⁸ Emília Holanová, *Typographia Patzkoiana 1771-1809* (Martin, 1991).

The printer's device of J. A. Schmidt from Nuremberg featuring a rock emerging from the sea

is serene with white clouds. The two sides change their location from time to time: the dark clouds are three times on the left side, twice on the right side. We will describe these printers' marks in the following.

Patzkó was using mostly—and always on the frontispieces—a smaller device which features a rock emerging from the sea, an anchor on the rock, a tree-trunk to the left and foliation to the right. It lightens from the dark clouds on the left hand side and there is a ship in the far distance on the right. In the aureola which encircles the anchor appear the first words of the motto *Spes confisa Deo* meaning "faith in God". In the foreground one can observe the interlacing letters *FAP*. This device can often be found on the books issued by Patzkó between 1774 and 1789.

Patzkó's devices belong to a group of devices which do not allude to the occupation of their user. These allegorical images not only illustrate the motto: their signification is a cryptic declaration of the printer's professional credo. The rock emerging from the sea is a central element of many European printers' marks. It appears in the device used by Johann Adam Schmidt in Nuremberg in 1730 with the motto *Immota re sistit* meaning "the immovable stands still". The device of Adam Jonathan Felsecker from Nuremberg features a similar image and in his case the rock also alludes to his name. It is important to keep note of the fact that—even though beside his workshop in Pozsony he had had a second printing-house in Pest since 1788—Patzkó never used a printer's mark in his books published in Pest.

He used his sixth printer's device exclusively on the frontispieces or inside his almanacs. This

particular decoration features two children, one of them embraces a globe with the signs of the zodiacal. Below in the middle there are Patzkó's initials demonstrating unequivocally that this is a printer's mark as well.

We have already dealt with the printer's device of the printing-house of Debrecen representing a tree and the inscription *Pacem te poscimus omnes*. Another device was also in use featuring two pigeons and olive branches with the same motto below. We could easily think that it is just a typical Hungarian-style decoration which fits well with the other similar woodcut decorations of the printing-house, if we have not found the same image in many contemporary printers' marks used in the Low Countries. Their appearance at the turn of the seventeenth–eighteenth centuries in the Netherlands coincides with their use in Debrecen.

Beside the printers' marks other devices begin to appear more frequently in the eighteenth century. Publishers and booksellers use more and more copperplate engravings as devices. Such is the bookseller's mark of Johann Georg Liedemann in Szepesszombat featuring an antique column with a garland, a harp and a written page on the ground. Against the sun-flooded background a female figure holds a cross, below on a ledger stone the interlacing monogram *JGL*. The frontispiece of the German song-book mentions not only the printer (F. A. Patzko) but also the person who was bearing the costs of the edition: "Auf Kosten Johann Georg Liedemanns in Georgenberg". The letters on the stone are his initials. Liedemann was keen on publishing Lutheran hymn-books and on the reviving of the evangelical church in general.

Like the printers in Pozsony, the publishers and

The rococo device of Vincent Dederich is almost the same as the one used by Anton Löwe

the booksellers of the city distinguished themselves in the use of devices, too. The company of Doll and Schwaiger with businesses in Pozsony and Vienna were using on a book published by them in 1789 a copperplate engraving with their initials. The device features a stone socle and books, with the rising (or setting) sun on the left. It is interesting that they used a slightly simplified but still high-standard copperplate version of the same image in Vienna a few years later.

Anton Löwe was a printer, publisher and bookseller in Pozsony. He used two devices: one of them features some books, a caduceus and the inscription *Ingenio & labore* meaning "with ingenuity and labour" in a shell-shaped decoration. It is a perfect copy of the device used by the widow of Van den Hoeck in Göttingen in 1776 and by Johann Henrik Kühnlin in Helmstedt in 1781, while a variant without the inscription "Hafe" is known from Bamberg, decorating one of the books published by Vincent Dederich in 1780. On the latter device of Löwe we can see a helmeted female figure with Löwe's initials *AL*.

Among the publishers of Pest in the last third of the eighteenth century Johann Michael Weingand and Johann Georg Köpff were distinguishing themselves. Their regular catalogue was extensive and attractive. On the frontispieces of their German catalogues issued in 1775 and in 1776 we can find a device which alludes to their occupation. It features a helmeted boy holding a shell-shaped shield with the letters *W&K* on it. On the ground there are letters, pages, books and

measuring instruments. On the right a crane stands on one foot on books bound together, holding a stone with the other foot, representing vigilance.

The episcopal printing-house in Gyulafehérvár (Alba Iulia, RO) founded by the bishop of Transylvania Ignác Batthyány in 1785 used a unique and complex device. This copperplate engraving adorns the frontispiece of one of the representative, richly illustrated editions of the printing-house. It is an allegory of science and art with the symbols of the institutions founded by Batthyány. The whole composition exceeds the conventional allegorical themes insofar as it symbolises the grandiose scientific and cultural program of the bishop.

Every printing-office had its own practice in the usage of printers' marks. They were not using it on every book; the devices appeared mostly on publications introducing the workshop. In these cases the presence of a printer's or a publisher's mark is almost evident, but what was conditioning their presence on other books? And what made a printing-office use a device at all? The experience gathered from the eighteenth century shows that while several printers in Pozsony used such devices, we could not find a single printer's or publisher's mark in Buda and we could find only one in Pest, which was a printing centre as well as Pozsony.

A katalógusba a mindenkori Magyarország és Erdély területén használt jelvények kerültek be, ezeket a nyomdászok és kiadók betűrendjében soroljuk fel, az alábbi adatokkal:

- a jelvényt használó nyomdász vagy kiadó neve;
- tevékenysége, funkciója;
- a használat helye;
- a használat ideje;
- a jelvény technikai jellemzői és mérete;
- a jelvény szöveges leírása.

Ha ugyanaz a nyomdász több helyen is dolgozott, akkor a jelvény csak egyszer szerepel, a helyszínek felsorolásával. Ha viszont ugyanazt a jelvényt egymás után több nyomdász is használta, akkor minden alkalommal külön sorszámot és leírást kap. A használat helye több XV–XVI. századi budai könyvkiadó esetében itáliai vagy más külhoni város – ennek az az oka, hogy a Budára települt kiadók kivétel nélkül külföldi nyomdászoknál rendelték meg a magyarországi terjesztésre szánt könyveiket.

A katalógus – a bevezető tanulmányhoz hasonlóan – századonként tárgyalja a kiadói és nyomdászjelvényeket, századonként újramez-dődő betűrendben, de folyamatos sorszámozással. Ha ugyanazon jelvényt vagy változatait többen, több helyen is használták, arra a leírásokban mindig utalunk. A katalógusban a ikon jelzi, ha a jelvény a kötet végén eredeti, színes formájában is megtalálható. Kiadványunk úttörő jellegéből adódóan számítani lehet az esetleg utólag felbukkanó jelvényekre. Az ilyen jellegű jelzéseket szívesen vesszük és hasznos időtöltést kívánnak.

A szerzők

The catalogue contains the devices of printers and publishers within the historical borders of Hungary (including Transylvania). It is arranged in alphabetical order giving the following data:

- the name of the printer or the publisher who used the device,
- his field of activity, his functions,
- the place of use,
- the year or interval of use,
- the size of the device and its technique,
- the textual description of the device.

If a printer worked at several places his device appears only once (with the specification of the places). If, on the contrary, a single device was used by different printers, a separate number is attributed to it, and it is followed by a separate description. In the case of the publishers of Buda in the fifteenth and sixteenth centuries the place of use is often an Italian or another European city because they always commissioned foreign presses to print the books they intended to sell in Hungary.

Analogously to the introductory study the catalogue treats the printers' and publishers' devices divided in four centuries, each in alphabetical order but with continuous numbering. We always indicate in the descriptions if a device or its versions were used by different printers or at several places. A little icon indicates if the printer's device can be found at the end of the book in its original, coloured form.

Due to the pioneer nature of this volume we expect to incidentally find new devices. We encourage the communications of this kind and we hope our work will prove useful.

The authors

XV. SZÁZAD

FIFTEENTH CENTURY

1.

FEGER DE KIRCHEM, THEOBALDUS
 Budai kiadó, kereskedő
 Augsburg
 1488
 Fametszet (74×58 mm)

Fekete háttérű, kettős keretezésű álló téglalap,
 középen latin kereszt, körülötte T, F, fordított C
 és E betűk.

FEGER DE KIRCHEM, THEOBALDUS
 Publisher and bookseller in Buda
 Augsburg (Augusta Vindelicorum, D)
 1488
 Woodcut (74×58 mm)

Rectangle with black background and double
 framing, with a latin cross in the middle
 surrounded by the letters T, F, inverted C and E.

2.

FEGER DE KIRCHEM, THEOBALDUS
Budai kiadó, kereskedő
Brünn
1491
Fametszet (98×39 mm) ☒

Vörössel nyomott kettős keretezésű álló téglalap, közepén latin kereszt. Végh és Borsa szerint a kereszt bal oldalán fordított C, jobb oldalán E betű. Juchhoff 116. szerint Konrad Stahel és Matthias Preinlein brünni nyomdászok jelvénye. Szerinte a kereszt két oldalán szereplő iniciálék a nyomdászok keresztnevének kezdőbetűi: C és M.

FEGER DE KIRCHEM, THEOBALDUS
Publisher and bookseller in Buda
Brno (Bruna, CZ)
1491
Woodcut (98×39 mm) ☒

Rectangle with red background and double framing, with a latin cross in the middle. According to Végh and Borsa the surrounding letters are C and E. According to Juchhoff 116. this is the printer's device of Konrad Stahel and Matthias Preinlein in Brno and the featured letters are to be read as C and M after their first name.

3.

HAMAN DE LANDOIA, JOHANNES (DICTUS HERTZOG)
 Budai kiadó, nyomdász Velencében és Bécsben
 Bécs
 1500
 Fametszet (42×44 mm) ☒

Vörössel nyomott, keretezett négyzet, benne
 körbe foglalt IH monogram, fölötté
 ferde szárú kereszt.

HAMAN DE LANDOIA, JOHANNES (DICTUS HERTZOG)
 Publisher in Buda, printer in Venice and Vienna
 Vienna (Vindobona, Wien, A)
 1500
 Woodcut (42×44 mm) ☒

Framed square with red background. Inside the
 circle the initials IH, above the initials there is a
 cross with an inclined cross-bar.

4.

PAEP, JOHANNES

Budai kiadó, kereskedő

Vence

1497–1499

Fametszet (95×60 mm)

Fekete hátterű, keretezett álló téglalap, benne kettős körbe foglalt IP monogram. A két betűt összekötő vízszintes vonalon latin kereszt áll. Körülötte nyolc ívből álló keret, az ívek nyolc csatlakozási pontjánál csupán négy ponttal. A kör külső és belső vonala között körbefutó GLORIA IN EXCELSIS DEO felirat. A belső kör felső harmadában található vízszintes vonalból kettős kereszt nő ki, amelynek a szárára húzott ötágú nyitott koronát két szárnyas angyal tartja kétoldról. A bal felső sarokban Nagy Szent Gergely dicsfényes alakja pápai tiarával és ünnepi miseruhában, bal kezében nyitott könyv, jobbában pásztorbot. A jobb felső sarokban Szent Jeromos dicsfényes, szakállas alakja, fején széles karimájú lapos bíborosi kalap, jobb kezében nyitott könyv, bal oldalán háromhajós, harangtornyos székesegyház. Alakjuk alatt a dúcba vésett S GREGORIVS, illetve S IERONIMVS felirat. A bal alsó sarokban kifelé néző oroszlán, a jobb alsó sarokban kifelé forduló, de befelé néző sas. Nagyon hasonlít Laurentius de Rubeis (Ferrara, 1482–1521) jelvényéhez, annyi különbséggel, hogy az bal oldalon Szent Jeromost, jobb oldalon Szent Ágostont ábrázolja.

PAEP, JOHANNES

Publisher and bookseller in Buda

Venice (Venetia, Venezia, I)

1497–1499

Woodcut (95×60 mm)

Framed rectangle with black background, with the initials IP in a circle with double framing. The horizontal line connecting the two letters is

surmounted by a latin cross. Within the circle there are eight connecting arches with four dots at the connections. Between the inner and the outer circle the inscription GLORIA IN EXCELSIS DEO is indicated. Above the circle there is a patriarchal cross with a crown on its stem held by two winged angels. On the top, on the left Saint Gregory the Great with aureola wearing a tiara and vestments. In his left hand there is an open book, in his right hand a bishop's crook. On the top, on the right the bearded figure of Saint Jerome with an aureola. He is wearing a cardinal's hat, in his right hand he is holding an open book, to his left a three-naved church with a bellfry can be seen. Underneath the two figures the inscriptions S GREGORIVS AND S IERONIMVS are cut into the device. At the bottom, on the left there is a lion, on the right an eagle. This device is similar to the one used by Laurentius de Rubeis (Ferrara, 1482–1521) with a slight difference: the latter shows Saint Jerome on the left and Saint Augustine on the right.

5.

*Impressum impēis Joānis
Paep librarij Budensis.*

PAEP, JOHANNES
Budai kiadó, kereskedő
Velençe
1498–1499
Fametszet (46×34 mm)

Fekete háttérű, keretezett álló téglalap, benne kettős körbe foglalt IP monogram. A két betűt összekötő vízszintes vonalon latin kereszt áll. A körből kettős kereszt nő ki, körülötte virágos indadíszítmény. Nagyon hasonlít Nicolaus von Frankfurt (Velençe, 1516) jelvényéhez.

PAEP, JOHANNES
Publisher and bookseller in Buda
Venice (Venetia, Venezia, I)
1498–1499
Woodcut (46×34 mm)

Framed rectangle with black background, with the initials IP in a circle with double framing. The horizontal line connecting the two letters is surmounted by a latin cross. Above the circle there is a patriarchal cross surrounded by flowers and foliation. This device is similar to the one used by Nicolaus von Frankfurt (Venice, 1516).

6.

RUEM, GEORGIUS
 Budai kiadó, kereskedő
 Velence
 1493
 Fametszet (71×57 mm) ■

Vörössel nyomott, keretezett álló téglalap, fölül
 írásszalagon a dúcba vésett felirat: **Georius(!)**
Rüm, alatta kettős vonalú körbe foglalt díszes **IR**
 monogram.

RUEM, GEORGIUS
 Publisher and bookseller in Buda
 Venice (Venetia, Venezia, I)
 1493
 Woodcut (71×57 mm) ■

Framed rectangle with red background, on the
 top there is a banderole with the inscription:
Georius(!) Rüm cut into the device. Above the
 initials **IR** in a circle with double framing.

THE JOURNAL OF THE
ROYAL ANTHROPOLOGICAL INSTITUTE
OF GREAT BRITAIN AND IRELAND
PUBLISHED BY THE INSTITUTE
11, BEDFORD SQUARE, LONDON, W.C.1
1901

XVI. SZÁZAD

SIXTEENTH CENTURY

7.

HECKEL, STEPHANUS
Budai kiadó, kereskedő
Vence
1512
Fametszet (105×72 mm) ☒

Fehér háttérű, keretezett álló téglalap, amelynek alsó negyedét kettős vízszintes vonal választja le. A felső mezőben Szent István szakállas alakja nyitott koronával, paláttal. Jobb kezében országalma, baljában liliomos jogar. Glóriájában a dúcba vésett körbefutó S STEPHANVS REX VNGARIAE felirat.

Az alsó mezőben kettős vonalú, fehér háttérű kör, benne jobbra irányuló kis balta (ném. Hacke), a nyelére S iniciálé van írva. A kör két oldalán szedett betűkből vörössel nyomtatott felirat: Stephan(us) Heckel Librarius Buden(sis).

HECKEL, STEPHANUS
Publisher and bookseller in Buda
Venice (Venetia, Venezia, I)
1512
Woodcut (105×72 mm) ☒

Framed rectangle with white background, the lower fourth of the device is separated by a double horizontal line. In the upper field we can see the bearded figure of Saint Stephen of Hungary wearing a crown and a robe. In his right hand he is holding the globe, in his left hand the sceptre. In his aureola the inscription S STEPHANVS REX VNGARIAE is cut into the device. In the lower field there is a circle with white background with a hatchet (germ. Hacke) and the letter S cut into the device. To the left and to the right of the circle one can observe the typeset inscription in red: Stephan(us) Heckel Librarius Buden(sis).

8.

HECKEL, STEPHANUS
Budai kiadó, kereskedő
Venice
1513
Fametszet (77×57 mm) ■

Fehér háttérű, keretezett álló téglalap, amelynek alsó harmadát kettős vízszintes vonal választja le. A felső mezőben Szent István szakállas alakja nyitott koronával, paláttal. Jobb kezét az országalmán nyugtatja, baljában liliomos jogart tart. Glóriájában a dúcba vésett körbefutó **S STEPHANVS REX** felirat. Az alsó mezőben kettős vonalú, fehér háttérű kör, benne jobbra irányuló kis balta (ném. Hacke), a nyelére **S** iniciálé van írva. A kör két oldalán szedett betűkből vörössel nyomtatott felirat: Stephan(us) Heckel Librari(us) Buden(sis).

HECKEL, STEPHANUS
Publisher and bookseller in Buda
Venice (Venetia, Venezia, I)
1513
Woodcut (77×57 mm) ■

Framed rectangle with white background, the lower third of the device is separated by a double horizontal line. In the upper field we can see the bearded figure of Saint Stephen of Hungary wearing a crown and a robe. He rests his right hand on the globe, in his left hand he is holding the sceptre. In his aureola the inscription **S STEPHANVS REX** is cut into the device. In the lower field there is a circle with white background with a hatchet (germ. Hacke) and the letter **S** cut into the device. To the left and to the right of the circle one can observe the typeset inscription in red: Stephan(us) Heckel Librari(us)Buden(sis).

9.

HECKEL, STEPHANUS
Budai kiadó, kereskedő
Velençe
1514
Fametszet (90×64 mm) ☒

Fehér hátterű, keretezett álló téglalap, amelynek vékony alsó sávját kettős vízszintes vonal választja le. A felső mezőben három térdelő pálos szerzetes nyitott könyvet emel két felhőből kiemelkedő szent elé. Balról dicsfényes, szakállas alak (talán a rend megalapítója, boldog Özséb) csuhában, jobb kezében vándorbottal, balját a könyvön nyugtatja. Jobbról dicsfényes, szakállas alak (talán az első remeteközösség létrehozója, Bertalan pécsi püspök) püspöki ornátusban, bal kezében pásztorbot, jobbát szintén a könyvön nyugtatja. Az alsó mezőben fehér hátterű kör, benne jobbra irányuló kis balta (ném. Hacke), a nyelére írva S iniciálé. A kör két oldalán szedett betűkből vörössel nyomtatott felirat: Stephan(us) Heckel.

HECKEL, STEPHANUS
Publisher and bookseller in Buda
Venice (Venetia, Venezia, I)
1514
Woodcut (90×64 mm) ☒

Framed rectangle with white background, a narrow stripe of the device is separated by a double horizontal line. In the upper field three paulite monks offer a book to two figures emerging from the clouds. To the left there is a bearded figure (probably the blessed Eusebius, the founder of the paulite order) with aureola, wearing a frock. In his right hand he is holding a stick, he rests his left hand on the book. To the right there is another bearded figure (probably Bartholomew bishop of Pécs, who created the first community of hermits) with aureola, wearing a mitre and vestments. In his left hand he is holding a bishop's crook, he rests his right hand on the book. In the lower field there is a circle with white background with a hatchet (germ. Hacke) and the letter S cut into the device. To the left and to the right of the circle we can see the typeset inscription in red: Stephan(us) Heckel.

10.

KAYM, URBANUS
 Budai kiadó, kereskedő
 Velence
 1503 körül és 1513 körül
 Fametszet (102×66 mm)

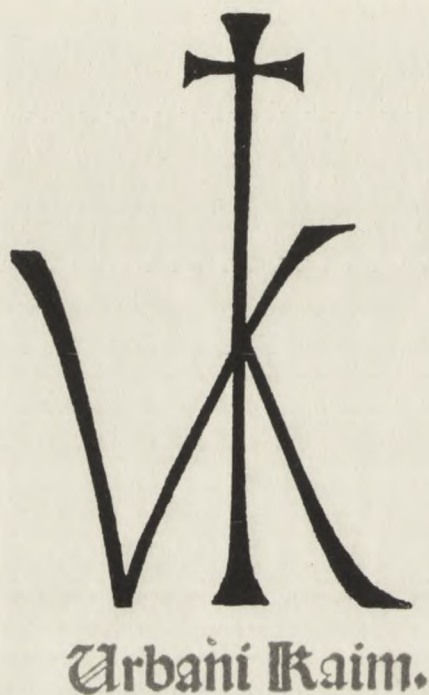
KAYM, URBANUS
 Publisher and bookseller in Buda
 Venice (Venetia, Venezia, I)
 Around 1503 and around 1513
 Woodcut (102×66 mm)

Fekete háttérű, keretezett álló téglalap, benne VK monogram. A K betű meghosszabbított szárá egyben latin kereszt is. Alatta írásszalagon szedett betűkből felirat: Urbani keym lib(rarii) Buden(si). Az írásszalag mindkét vége lefele hajlik.

Framed rectangle with black background with the initials VK cut into the device. The vertical part of the letter K ends up in a latin cross. Below it there is a banderole with the typeset inscription: Urbani keym lib(rarii) Buden(si). Both ends of the banderole bend downwards.

11.

KAYM, URBANUS
 Budai kiadó, kereskedő
 Velence
 1503
 Fametszet (79×55 mm) ☒

Keret nélküli, fehér háttérű, vésett VK monogram. A K betű meghosszabbított szára egyben latin kereszt is. Alatta szedett betűkből vörössel nyomtatott felirat: Urbani Kaim.

KAYM, URBANUS
 Publisher and bookseller in Buda
 Venice (Venetia, Venezia, I)
 1503
 Woodcut (79×55 mm) ☒

Initials VK cut into the device, without a frame. The vertical part of the letter K ends up in a latin cross. Below it we can see the typeset inscription in red: Urbani Kaim.

12.

KAYM, URBANUS
Budai kiadó, kereskedő
Velenice
1512–1519
Fametszet (121×71 mm)

Fehér háttérű, keretezett álló téglalap, amelynek alsó hatodát kettős vízszintes vonal választja le. A felső mezőben lépcsős trónszéken ül Szűz Mária karján a gyermek Jézussal, fejük körül glória. Lába előtt három virágtő és elszórt virágok, a trón háttámláját és a háttérét szintén indafonatos virágok díszítik. A központi alakok körül balról egyházi, jobbról világi hatalmasságok térdelnek (*sacra conversazione* típusú ábrázolás). A gyermek Jézus a pápa felé terjeszti ki a karjait, Mária a királynak nyújtja a kezét. Az alsó mezőben kettős vonalú, fekete háttérű kör, benne a dúcba véssett VK monogram. A K betű szára egyben latin kereszt is. A kör két oldalán szedett betűkből felirat: Urbanus Kaym Librarius Buden(sis).

KAYM, URBANUS
Publisher and bookseller in Buda
Venice (Venetia, Venezia, I)
1512–1519
Woodcut (121×71 mm)

Framed rectangle with white background, the lower sixth of the device is separated by a double horizontal line. In the upper field the Virgin Mary sits in state with the child Jesus, both with aureola. In front of her and in the background there are flowers and foliation. To the left we can see clergymen, to the right secular potentates kneel. The child Jesus spreads his arms to the pope, the Virgin Mary offers her hand to the king. In the lower field there is a circle with black background with the initials VK cut into the device. The vertical part of the letter K ends up in a latin cross. To the left and to the right of the circle we can see the typeset inscription: Urbanus Kaym Librarius Buden(sis).

13.

KAYM, URBANUS
Budai kiadó, kereskedő
Velençe
1513–1518
Fametszet (65×48 mm) ☒

Fehér hátterű, keretezett álló téglalap, amelynek alsó harmadát kettős vízszintes vonal választja le. A felső mezőben Szűz Mária karján a gyermek Jézussal, fejük körül glória, hátuk mögött sugaras lángnyelvek. Az alsó mezőben kettős vonalú, fekete hátterű kör, benne a dúcba vésett VK monogram. A K betű meghosszabbított szára egyben latin kereszt is, a kereszt csúcsain egy-egy pont. A kör két oldalán szedett betűkből vörössel nyomtatott felirat: Urban(us) Kaym Librari(us) Buden(sis).

KAYM, URBANUS
Publisher and bookseller in Buda
Venice (Venetia, Venezia, I)
1513–1518
Woodcut (65×48 mm) ☒

Framed rectangle with white background, the lower third of the device is separated by a double horizontal line. In the upper field the glorified Virgin Mary is represented with the child Jesus, both with aureola. In the lower field there is a circle with black background with the initials VK cut into the device. The vertical part of the letter K ends up in a latin cross. To the left and to the right of the circle we can see the typeset inscription in red: Urban(us) Kaym Librari(us) Buden(sis).

14.

KAYM, URBANUS
Budai kiadó, kereskedő
Velençe
1515–1520
Fametszet (40×36 mm)

Fehér háttérű, keretezett álló téglalap, benne a dúcba vésett VK monogram. A K betű szára egyben latin kereszt is, a kereszt csúcsain egy-egy pont.

KAYM, URBANUS
Publisher and bookseller in Buda
Venice (Venetia, Venezia, I)
1515–1520
Woodcut (40×36 mm)

Framed rectangle with white background with the initials VK cut into the device. The vertical part of the letter K ends up in a latin cross.

15.

KAYM, URBANUS
Budai kiadó, kereskedő
Vence
1519
Fametszet (32×105 mm)

Fehér háttérű, keretezett fekvő téglalap, közepén fekete háttérű kör, benne a dúcba vésett VK monogram. A K betű meghosszabbított szára egyben latin kereszt is, a kereszt csúcsain egy-egy pont. A kör két oldalán szedett betűkből VRBANI KEYM LIBRARIII BVDE(SI) felirat.

KAYM, URBANUS
Publisher and bookseller in Buda
Venice (Venetia, Venezia, I)
1519
Woodcut (32×105 mm)

Framed rectangle with white background, in the middle there is a circle with black background with the initials VK cut into the device. The vertical part of the letter K ends up in a latin cross. To the left and to the right of the circle we can see the typeset inscription VRBANI KEYM LIBRARIII BVDE(SI).

16.

Matthias Milcher
librarius Budensis.

MILCHER, MATTHIAS
 Budai kiadó, kereskedő
 Bécs
 1511
 Fametszet (25×20 mm)

Fehér háttérű, keret nélküli M iniciálé, amelyből latin kereszt nő ki. Alatta szedett betűkből készült felirat látható: Matthias Milcher librarius Budensis.

MILCHER, MATTHIAS
 Publisher and bookseller in Buda
 Vienna (Vindobona, Wien, A)
 1511
 Woodcut (25×20 mm)

The letter M without a frame, above it a latin cross is represented. Below there is the typeset inscription: Matthias Milcher librarius Budensis.

17.

Matthias
BibliopolaMilcher
Budensis

MILCHER, MATTHIAS
Budai kiadó, kereskedő
Bécs
1514
Fametszet (72×52 mm)

Fehér háttérű, keretezett álló téglalap, benne Szűz Mária holdsarlón álló, zárt koronás alakja karján a gyermek Jézussal. Az alakok mögül dicsfény árad, körülöttük felhők. Alul kettős vonalú, fehér háttérű kör, benne M iniciálé, amelyből latin kereszt nő ki. A metszet két oldalán szedett betűkből készült felirat: Matthias Milcher Bibliopola Budensis.

MILCHER, MATTHIAS
Publisher and bookseller in Buda
Vienna (Vindobona, Wien, A)
1514
Woodcut (72×52 mm)

Framed rectangle with white background. The glorified Virgin Mary wearing a crown, with the child Jesus standing on the crescent, surrounded by clouds. At her feet a circle with white background with the letter M cut into the device. Above the letter a latin cross is represented. To the left and to the right of the woodcut we can see the typeset inscription: Matthias Milcher Bibliopola Budensis.

18.

PAEP, JOHANNES
 Budai kiadó, kereskedő
 Velence
 1503
 Fametszet (99×65 mm)

Fekete hátterű, keretezett álló téglalap, benne a dúcba vésett IP monogram. A két betűt összekötő vízszintes vonalon latin kereszt áll. Alatta írásszalagon szedett betűkből készült felirat: Joh(ann)is paep lib(rarii) Buden(s)i. Az írásszalag bal oldalon felfele, jobb oldalon lefele hajlik el. A 20. számú jelvény variánsa.

PAEP, JOHANNES
 Publisher and bookseller in Buda
 Venice (Venetia, Venezia, I)
 1503
 Woodcut (99×65 mm)

Framed rectangle with black background with the initials IP cut into the device. The horizontal line connecting the two letters is surmounted by a latin cross. Below it there is a banderole with the typeset inscription: Joh(ann)is paep lib(rarii) Buden(s)i. The left side of the banderole bends upwards, the right side bends downwards. This is a variant form (see device no. 20).

19.

PAEP, JOHANNES
Budai kiadó, kereskedő
Velenice
1505
Fametszet (72×49 mm)

Fehér háttérű, keretezett álló téglalap, amelynek alsó harmadát kettős vízszintes vonal választja le. A felső mezőben a lángok nyaldosta olajos üstben álló Szent János evangélista szakállas, dicsfényes alakja, meztelen felsőtesttel. Bal kezében kelyhet tart, amelyből kígyó emelkedik ki, jobb kezét áldólag emeli a kehely fölé. Az alsó mezőben kettős vonalú, fekete háttérű kör, benne a dúcba vésett **IP** monogram. A két betűt összekötő vízszintes vonalon latin kereszt áll. A kör két oldalán szedett betűkből készült felirat: Joh(ann)is Paep Librarij Buden(s)i. A felirat megváltoztatásával használta később Jacobus Schaller (lásd 26. számú jelvény).

PAEP, JOHANNES
Publisher and bookseller in Buda
Venice (Venetia, Venezia, I)
1505
Woodcut (72×49 mm)

Framed rectangle with white background, the lower third of the device is separated by a double horizontal line. In the upper field we can see the bearded figure of Saint John the Evangelist with aureola, standing in a cauldron of boiling oil. In his left hand he holds a chalice with a snake, he blesses the chalice with his right hand. In the lower field there is a circle with black background with the initials **IP** cut into the device. The horizontal line connecting the two letters is surmounted by a latin cross. To the left and to the right of the circle we can see the typeset inscription: Joh(ann)is Paep Librarij Buden(s)i. Jacobus Schaller used the same device later, but he changed the inscription (see device no. 26).

20.

PAEP, JOHANNES
Budai kiadó, kereskedő
Velençe
1505
Fametszet (131×94 mm)

Fehér háttérű, keretezett álló téglalap, amelynek alsó negyedét kettős vízszintes vonal választja le. A felső mezőben Szent István szakállas alakja nyitott koronával, paláستtal. Bal kezében országalma, jobbában liliomos jogar. Glóriájában a dúcba vésett körbefutó **S STEPHANVS REX** felirat. Az alsó mezőben kettős vonalú, fekete háttérű kör, benne a dúcba vésett **IP** monogram. A két betűt összekötő vízszintes vonalon latin kereszt áll. A kör két oldalán szedett betűkből felirat: Joa(n)nis pap librarij Buden(sis).

PAEP, JOHANNES
Publisher and bookseller in Buda
Venice (Venetia, Venezia, I)
1505
Woodcut (131×94 mm)

Framed rectangle with white background, the lower fourth of the device is separated by a double horizontal line. In the upper field we can see the bearded figure of Saint Stephen of Hungary wearing a crown and a robe. In his left hand he is holding the globe, in his right hand the sceptre. In his aureola the inscription **S STEPHANVS REX** is cut into the device. In the lower field there is a circle with black background with the initials **IP** cut into the device. The horizontal line connecting the two letters is surmounted by a latin cross. To the left and to the right of the circle one can observe the typeset inscription: Joa(n)nis pap librarij Buden(sis).

21.

PAEP, JOHANNES
 Budai kiadó, kereskedő
 Velence
 1506
 Fametszet (95×68 mm)

Fekete háttérű, keretezett álló téglalap, benne a dúcba vésett IP monogram. A két betűt összekötő vízszintes vonalon latin kereszt áll. Alatta írásszalagon szedett betűkből felirat: Joh(ann)is pap librarij Bud(e)n(si). Az írásszalag bal oldalon lefele, jobb oldalon felfele hajlik el. A 18. számú jelvény variánsa.

PAEP, JOHANNES
 Publisher and bookseller in Buda
 Venice (Venetia, Venezia, I)
 1506
 Woodcut (95×68 mm)

Framed rectangle with black background with the initials IP cut into the device. The horizontal line connecting the two letters is surmounted by a latin cross. Below it there is a banderole with the typeset inscription: Joh(ann)is pap librarij Bud(e)n(si). The left side of the banderole bends downwards, the right side bends upwards. This is a variant form (see device no. 18).

22.

PAEP, JOHANNES
Budai kiadó, kereskedő
Velençe
1506
Fametszet (115×83 mm)

Fehér hátterű, keretezett álló téglalap, amelynek alsó harmadát kettős vízszintes vonal választja le. A felső mezőben Szent Benedek szakállas alakja püspöksüveggel és bő ujjú, csuklyás szerzetesi csuhában. Jobb kezében csukott közép- és sarokveretes könyvet, baljában pásztorbot tart. Glóriájában a dúcba vésett körbefutó **SANCTVS BENEDITVS(!)** felirat. Az alsó mezőben kettős vonalú, fekete hátterű kör, benne a dúcba vésett **IP** monogram. A két betűt összekötő vízszintes vonalon latin kereszt áll. A kör két oldalán szedett betűkből felirat: **Joa(n)nis Pap librarij buden(si).**

PAEP, JOHANNES
Publisher and bookseller in Buda
Venice (Venetia, Venezia, I)
1506
Woodcut (115×83 mm)

Framed rectangle with white background, the lower third of the device is separated by a double horizontal line. In the upper field we can see the bearded figure of Saint Benedict wearing a mitre and a hooded frock. In his right hand he holds a closed book with decorated binding, in his left hand a bishop's crook. In his aureola we can see the inscription **SANCTVS BENEDITVS(!)** cut into the device. In the lower field there is a circle with black background with the initials **IP** cut into the device. The horizontal line connecting the two letters is surmounted by a latin cross. To the left and to the right of the circle a typeset inscription can be seen: **Joa(n)nis Pap librarij buden(si).**

23.

PAEP, JOHANNES
Budai kiadó, kereskedő
Venice
1507–1511
Fametszet (73×53 mm)

Fehér háttérű, keretezett álló téglalap, amelynek alsó harmadát kettős vízszintes vonal választja le. A felső mezőben Szent Adalbert szakállas alakja püspöksüveggel, ünnepi miseruhában. Jobb keze áldó tartásban, baljában pásztorbot, mellkasát balról jobbra tartó, enyhén lefelé irányuló lándzsa járja át. Glóriájában a dúcba vésett körbefutó S ADALBERTVS felirat. Az alsó mezőben kettős vonalú, fehér háttérű kör, benne a dúcba vésett IP monogram. A két betűt összekötő vízszintes vonalon latin kereszt áll. A kör két oldalán szedett betűkből készült felirat: Johan(n)is Pap Librarij Buden(si). Az alsó mező módosításával használta később Jacobus Schaller (lásd 28. számú jelvény).

PAEP, JOHANNES
Publisher and bookseller in Buda
Venice (Venetia, Venezia, I)
1507–1511
Woodcut (73×53 mm)

Framed rectangle with white background, the lower third of the device is separated by a double horizontal line. In the upper field we can see the bearded figure of Saint Adalbert wearing a mitre and vestments. He raises his right hand in a benedictory pose, in his left hand he holds a bishop's crook. A lance penetrates his chest from left to right. In his aureola we can observe the inscription S ADALBERTVS cut into the device. In the lower field a circle with white background with the initials IP cut into the device. The horizontal line connecting the two letters is surmounted by a latin cross. To the left and to the right of the circle we can see the typeset inscription: Joa(n)is Pap Librarij Buden(si). Jacobus Schaller used the same device later, but he changed the inscription (see device no. 28).

24.

PAEP, JOHANNES

Budai kiadó, kereskedő

Velenice

1511

Fametszet (149×98 mm) ■

Fehér háttérű, díszes indafonatokkal keretezett álló téglalap, amelynek alsó negyedét kettős vízszintes vonal választja le. A felső mezőben Szent Adalbert szakállas alakja püspöksüveggel, ünnepi miseruhában. Jobb keze áldó tartásban, baljában pásztorbot. Mellkasát két lándzsa járja át: az egyik balról jobbra, a másik jobbról balra és mindkettő alulról felfelé irányul. Glóriájában a dúcba vésett körbefutó S ADALBERTVS felirat. Az alsó mezőben kettős vonalú, fehér háttérű kör, benne a dúcba vésett IP monogram. A két betűt összekötő vízszintes vonalon latin kereszt áll. A kör két oldalán szedett betűkből vörössel nyomtatott felirat: Joh(ann)is Paep librarij Buden(si).

PAEP, JOHANNES

Publisher and bookseller in Buda

Venice (Venetia, Venezia, I)

1511

Woodcut (149×98 mm) ■

Framed rectangle with white background surrounded by folition. The lower fourth of the device is separated by a double horizontal line. In the upper field we can see the bearded figure of Saint Adalbert wearing a mitre and vestments. He raises his right hand in a benedictory pose, in his left hand he holds a bishop's crook. Two lances penetrate his chest, one from the left to the right, the other from the right to the left. In his aureola we can see the inscription S ADALBERTVS cut into the device.

In the lower field there is a circle with white background with the initials IP cut into the device. The horizontal line connecting the two letters is surmounted by a latin cross. To the left and to the right of the circle the typeset inscription in red can be read: Joh(ann)is Paep librarij Buden(si).

25.

Anno 1524.
Venetijs i edi
bus. Petri Li
echtenstein:

Michael Pri
schviz Libra
ri^{us} Budēnsis
excudi mādauit

PRISCHWICZ, MICHAEL
Budai kiadó, kereskedő
Velenca
1523–1524

Fametszet (a szentkép 98×66 mm,
a tulajdonképpeni jelvény 21×17 mm)

Fehér háttérű, keretezett álló téglalap. A felül elhelyezkedő fametszeten a holdsarlón álló nyitott koronás Szűz Mária karján a gyermek Jézussal, hátuk mögött sugaras lángnyelvek. A metszet alatt külön keretbe foglalt MP monogram, a P betű vonalának meghosszabbításán X alakú kis csillag. Az iniciálé két oldalán szedett betűkből készült felirat: Anno 1524. Venetijs i(n) edibus Petri Liechtenstein Michael Prischviz Librari(us) Budens(is) excudi ma(n)davit.

PRISCHWICZ, MICHAEL
Publisher and bookseller in Buda
Venice (Venetia, Venezia, I)
1523–1524

Woodcut (the icon 98×66 mm,
the device itself 21×17 mm)

Framed rectangle with white background. It is the representation of the glorified Virgin Mary wearing a crown, with the child Jesus standing on the crescent. Below it, in a separate frame, we can see the initials MP cut into the device. The vertical part of the letter P ends up in a little star. To the left and to the right of the device a typeset inscription can be seen: Anno 1524. Venetijs i(n) edibus Petri Liechtenstein Michael Prischviz Librari(us) Budens(is) excudi ma(n)davit.

26.

SCHALLER, JACOBUS
Budai kiadó, kereskedő
Vence
1512
Fametszet (72×49 mm)

Fehér hátterű, keretezett álló téglalap, amelynek alsó harmadát kettős vízszintes vonal választja le. A felső mezőben a lángok nyaldosta olajos üstben álló Szent János evangélista szakállas, dicsfényes alakja, meztelen felsőtesttel. Bal kezében kelyhet tart, amelyből kígyó emelkedik ki, jobb kezét áldólag emeli a kehely fölé. Az alsó mezőben kettős vonalú, fekete hátterű kör, benne a dúcba vésett IS monogram. A két betűt összekötő vízszintes vonalon latin kereszt áll. A kör két oldalán szedett betűkből vörössel nyomtatott felirat: Jacobus Schaller libra(rius) Buden(sis). A felirat és a monogram kivételével azonos Johannes Paep egyik jelvényével (lásd 19. számú jelvény).

SCHALLER, JACOBUS
Publisher and bookseller in Buda
Venice (Venetia, Venezia, I)
1512
Woodcut (72×49 mm)

Framed rectangle with white background, the lower third of the device is separated by a double horizontal line. In the upper field the bearded figure of Saint John the Evangelist with aureola is standing in a cauldron of boiling oil. In his left hand he holds a chalice with a snake, he blesses the chalice with his right hand. In the lower field there is a circle with black background with the initials IS cut into the device. The horizontal line connecting the two letters is surmounted by a latin cross. To the left and to the right of the circle we can see the typeset inscription in red: Jacobus Schaller libra(rius) Buden(sis). With the exception of the inscription and the initials this is identical with one of the publishers' marks used by Johannes Paep (see device no. 19).

27.

SCHALLER, JACOBUS
Budai kiadó, kereskedő
Véence
1514
Fametszet (93×70 mm) ❏

Fehér hátterű, keretezett álló téglalap, amelynek alsó negyedét kettős vízszintes vonal választja le. A felső mezőben a Pathmosz szigetén tartózkodó fiatal Szent János evangélista térdelő alakja. Bal kezével nyitott könyvet tart, jobbában pennát, arcával az égen előtte megjelenő, holdsarlóban ábrázolt Szűz Mária és a gyermek Jézus felé fordul. A háttérben sziklák, fák és tornyos város. A szent jobb oldalán a földön jelképe, a sas. Az alsó mezőben kettős vonalú, fekete hátterű kör, benne a dúcba vésett IS monogram. A két betűt összekötő vízszintes vonalon latin kereszt áll. A kör két oldalán szedett betűkből vörössel nyomtatott felirat: Jacobi Schaller Librari Buden(si).

SCHALLER, JACOBUS
Publisher and bookseller in Buda
Venice (Venetia, Venezia, I)
1514
Woodcut (93×70 mm) ❏

Framed rectangle with white background, the lower fourth of the device is separated by a double horizontal line. In the upper field we can see the young Saint John the Evangelist on the island of Pathmos, with aureola, aknee, looking up to the Virgin Mary and the child Jesus on a crescent. In his right hand he has a quill, in his left hand an open book. To his right we can see his symbol, the eagle. In the background rocks, trees and a city with towers. In the lower field a circle with black background with the initials IS cut into the device. The horizontal line connecting the two letters is surmounted by a latin cross. To the left and to the right of the circle can be seen the typeset inscription in red: Jacobi Schaller Librari Buden(si).

28.

SCHALLER, JACOBUS
Budai kiadó, kereskedő
Vence
1514
Fametszet (78×53 mm)

Fehér háttérű, keretezett álló téglalap, amelynek alsó harmadát kettős vízszintes vonal választja le. A felső mezőben Szent Adalbert szakállas alakja, püspöksüveggel, ünnepi miseruhában. Jobb keze áldó tartásban, baljában pásztorbot, mellkasát balról jobbra tartó, enyhén lefelé irányuló lándzsa járja át. Glóriájában a dúcba vésett körbefutó **S ADALBERTVS** felirat. Az alsó mezőben kettős vonalú, fekete háttérű kör, benne a dúcba vésett **IS** monogram. A két betűt összekötő vízszintes vonalon latin kereszt áll. A kör két oldalán szedett betűkből felirat: Jacobi [Schaller] librarij [Budensi]. Az alsó mező kivételével azonos Johannes Paep jelvényével (lásd 23. számú jelvény). Csonka unikumpéldányban maradt fenn.

SCHALLER, JACOBUS
Publisher and bookseller in Buda
Venice (Venetia, Venezia, I)
1514
Woodcut (78×53 mm)

Framed rectangle with white background, the lower third of the device is separated by a double horizontal line. In the upper field we can see the bearded figure of Saint Adalbert wearing a mitre and vestments. He raises his right hand in a benedictory pose, in his left hand he holds a bishop's crook. A lance penetrates his chest from left to right. In his aureola we can see the inscription **S ADALBERTVS** cut into the device. In the lower field a circle with black background with the initials **IS** cut into the device. The horizontal line connecting the two letters is surmounted by a latin cross. To the left and to the right of the circle a typeset inscription can be seen: Jacobi [Schaller] librarij [Budensi]. With the exception of the inscription and the initials this is identical with one of the publishers' marks used by Johannes Paep (see device no. 23). It is incomplete because the only copy of the book in which it can be found has been truncated.

29.

CORESI DIAKÓNUS

Nyomdász

Brassó

1581

Fametszet (50×50 mm) ■

Brassó város címere (dús gyökérzet fölött ötágú nyitott liliomos korona) címerpajzs nélkül, vörössel nyomtatva.

CORESI THE DEACON

Printer

Brassó (Corona, Kronstadt, Braşov, RO)

1581

Woodcut (50×50 mm) ■

The arms of Brassó (the roots of a tree with a crown above) printed in red.

30.

CSÁKTORNYAI JÁNOS

Nyomdász, a debreceni városi nyomda vezetője
Debrecen

1591

Fametszet (45×40 mm)

Fehér hátterű ovális keretben Debrecen város címere: bal felé forduló, bal mellső lábával zászlós keresztet tartó bárány (Agnus Dei). A keretben körbefutó felirat: **MINT A BARAN MEG NEMVL A NIRV ELOT ÉSA LIIL**. (Mint a bárány, ha vágóhídra viszik, vagy mint a juh, mely némán tűri, hogy nyírják, ő sem nyitotta ki száját – Ézs 53,7). Korábban Hoffhalter Rudolf is használta (lásd 46. számú jelvény). Piros hátterű verziója is létezett (lásd 43. és 47. számú jelvény).

CSÁKTORNYAI, JÁNOS

Printer, head of the city press
Debrecen (H)

1591

Woodcut (45×40 mm)

The coat of arms of Debrecen (a lamb holding a flag with a cross in its left foreleg, Agnus Dei) in an oval frame with white background. The inscription **MINT A BARAN MEG NEMVL A NIRV ELOT ÉSA LIIL**. (He was afflicted, yet he opened not his mouth: he is brought as a lamb to the slaughter, and as a sheep before her shearers is dumb, so he openeth not his mouth – Isa 53:7) is cut into the device. This mark was previously used by Rudolph Hoffhalter (see device no. 46). There is a variant form with red background (see devices no. 43 and 47).

31.

GREUS, GEORG

Nyomdász, az egyesített szebeni és brassói
nyomda vezetője

Brassó

1583

Fametszet (170×122 mm)

Reneszánsz címlapkeret dús ornamentikával. Fölül két szárnyas angyal a sárkányfogas Báthori-címert, alul két griff Brassó város babérkoszorúba foglalt címerpajzsát (dús gyökérzet fölött háromágú nyitott korona) tartja. A címlapkeret egy évszázaddal később (1684-ben) a szebeni városi nyomdában volt használatban, csak hogy akkor felső és alsó mezőjébe is Szeben város címerét illesztették be (lásd 83. számú jelvény). Egy újabb évszázaddal később a címlapkeret teljes felső részét új dúccal pótolták ki és még 1721-ben is használták (lásd 104. számú jelvény).

GREUS, GEORG

Printer, head of the unified press of Szeben and
Brassó

Brassó (Corona, Kronstadt, Braşov, RO)

1583

Woodcut (170×122 mm)

The frame of a richly decorated renaissance frontispiece. At the top two winged angels hold the coat of arms of the Báthori family (three dragon's teeth), at the bottom two griffins hold the coat of arms of Brassó (the roots of a tree with a crown above) in a laurel wreath.

A century later (in 1684) this frame was in the use of the Szeben city press with a difference: both the upper and the lower part of the frame featured the coat of arms of Szeben (see device no. 83). Again a century later the whole upper part of the woodblock was substituted and it was used in 1721 (see device no. 104).

32.

GUTGESELL DÁVID
 Kiadó, nyomdász
 Bártfa
 1596
 Fametszet (51×58 mm)

Bártfa város címere (pólyák fölött liliom és két keresztbe helyezett szekerce, legfelül háromágú nyitott korona) levéldíszes címerpajzson, babérkoszorúba foglalva. A pajzsot hátulról szárnyas angyal, két oldalról két zászlós, ágyékkötőt viselő vadember tartja. Ugyanez a metszet szerepel a bártfai nyilvános városi könyvtár ex librisén.

GUTGESELL, DAVID
 Publisher, printer
 Bártfa (Bartpha, Bartfeld, Bardejov, SK)
 1596
 Woodcut (51×58 mm)

The coat of arms of Bártfa (four horizontal strips, a lily and two hatchets, above a crown) in a laurel wreath. The shield is held from behind by a winged angel and by two wildmen with flags as squires. The bookplate of the Bártfa City Library features the same woodcut.

33.

HELTAI GÁSPÁR (ID.)
Kiadó, nyomdász
Kolozsvár
1559
Fametszet (86×86 mm)

Kolozsvár város nagy méretű címere (három pártázatos torony felhúzott rácsú kapuval) levéldíszes, volutás címerpajzson, babérkoszorúba foglalva. A babérkoszorúban négy szárnyas puttófej, a címer fölött **CLAVSEMBVRG** felirat. Valószínűleg Jacobus Lucius Transylvanus munkája. Később özvegye, Heltai Gáspárné és fia, ifj. Heltai Gáspár is használta (lásd 40. és 34. számú jelvény).

HELTAI, GÁSPÁR (SEN.)
Publisher, printer
Kolozsvár (Claudiopolis, Klausenburg,
Cluj-Napoca, RO)
1559
Woodcut (86×86 mm)

The large-sized coat of arms of Kolozsvár (three towers and a gate with raised portcullis) in a laurel wreath with four putti's heads. At the top we can see the inscription **CLAVSEMBVRG** cut into the device. The engraver was probably Jacobus Lucius Transylvanus. The device was later used by his widow and by his son, Gáspár Heltai jun. (see devices no. 40. and 34).

34.

HELTAI GÁSPÁR (IFJ.)
 Kiadó, nyomdász, id. Heltai Gáspár fia
 Kolozsvár
 1584–1592
 Fametszet (86×86 mm)

Kolozsvár város nagy méretű címere (három pártázatos torony felhúzott rácsú kapuval) levéldíszes, volutás címerpajzson, babérkoszorúba foglalva. A babérkoszorúban négy szárnyas puttófej, a címer fölött **CLAVSEMBVRG** felirat. Valószínűleg Jacobus Lucius Transylvanus munkája. Korábban apja és anyja is használta (lásd 33. és 40. számú jelvény).

HELTAI, GÁSPÁR (JUN.)
 Publisher, printer, the son of Gáspár Heltai sen.
 Kolozsvár (Claudiopolis, Klausenburg,
 Cluj-Napoca, RO)
 1584–1592
 Woodcut (86×86 mm)

The large-sized coat of arms of Kolozsvár (three towers and a gate with raised portcullis) in a laurel wreath with four putti's heads. At the top we can see the inscription **CLAVSEMBVRG** cut into the device. The engraver was probably Jacobus Lucius Transylvanus. The device was previously used by his father, Gáspár Heltai sen. and by his mother, the widow of Gáspár Heltai (see devices no. 33. and 40).

35.

HELTAI GÁSPÁR (IFJ.)

Kiadó, nyomdász, id. Heltai Gáspár fia

Kolozsvár

1588–1592

Fametszet (48×40 mm)

Ovális barokk keretben a paradicsomi tudás fája a rá tekeredő kígyóval, tövéénél emberi koponya és lábszárcsont. A keretezés volutákkal, puttófejekkel, növényi ornamentikával dúsan díszített.

A 17. században (1621-ben) is használta (inkább könyvdíszként, a kötet belsejében) a Heltai-nyomdát vezető Makai Nyíró János Kolozsváron (lásd 90. számú jelvény).

HELTAI, GÁSPÁR (JUN.)

Publisher, printer, the son of Gáspár Heltai sen.

Kolozsvár (Claudiopolis, Klausenburg, Cluj-Napoca, RO)

1588–1592

Woodcut (48×40 mm)

Oval baroque frame richly decorated with foliation, fruits and four putti's heads. Within the frame the tree of knowledge with the snake, at the foot of the tree a human skull and calfbone. The woodcut was used in the seventeenth century as inset illustration by János Makai Nyíró in Kolozsvár in 1621 (see device no. 90).

36.

HELTAI GÁSPÁR (IFJ.)

Kiadó, nyomdász, id. Heltai Gáspár fia

Kolozsvár

1593

Fametszet (47×40 mm)

Egy felhőkből kinyúló kéz vázában álló olajfaágat tart. Az ovális barokk keretet voluták, gyümölcsök és növényi ornamentika díszíti. Felül írásszalagon **EX PACE VBERTAS** felirat (A békéből bőség származik).

HELTAI, GÁSPÁR (JUN.)

Publisher, printer, the son of Gáspár Heltai sen.

Kolozsvár (Claudiopolis, Klausenburg, Cluj-Napoca, RO)

1593

Woodcut (47×40 mm)

Oval baroque frame richly decorated with foliation and fruits. Within the frame a hand emerging from the clouds holds an olive-branch in a vase. On a banderole placed at the top we can see the inscription **EX PACE VBERTAS** (Peace leads to abundance) cut into the device.

37.

HELTAI GÁSPÁR (IFJ.)

Kiadó, nyomdász, id. Heltai Gáspár fia

Kolozsvár

1598

Fametszet (40×64 mm)

Fekvő téglalap alakú keretben középen fehér háttérű kör, benne női alak (Fortuna). Bal kezében babérlevelekkel körülfont kardot, jobbában bőségszarut tart. Körülötte győzelmi trófeák: leszúrt lándzsák és rájuk akasztott pajzs, mellvért, zászló. A körbefutó felirat:

EX BELLO PAX EX PACE VBERTAS

(A háborút béke követi, a békéből pedig bőség származik). A körön kívül stilizált levéldíszek, alul a fametsző G. C. T. monogramja.

HELTAI, GÁSPÁR (JUN.)

Publisher, printer, the son of Gáspár Heltai sen.

Kolozsvár (Claudiopolis, Klausenburg, Cluj-Napoca, RO)

1598

Woodcut (40×64 mm)

Rectangle decorated with foliation, with a circle with white background in the middle. Within the circle a female figure (Fortune) can be seen with a cornucopia in her right hand and with a sword entwined by laurel in her left hand, surrounded by trophies. In the circle we can see the inscription **EX BELLO PAX EX PACE VBERTAS** (War is followed by peace and peace leads to abundance) cut into the device. Below it we can observe the engraver's initials G. C. T.

38.

HELTAI GÁSPÁRNÉ

Kiadó, nyomdász, id. Heltai Gáspár özvegye

Kolozsvár

1575

Fametszet (33×138 mm)

Reneszánsz jellegű záródísz: többől kétfelé ágazó és virágban végződő, ritmikusan ívelő akantuszinda, két oldalon babérkoszorú.

A bal oldaliban a paradicsomi tudás fája és a rátekeredő kígyó, a kígyó szájában és a fa tövében emberi koponya. A fa két oldalán CH (Casparus Heltai) monogram. A jobb oldali koszorúban Kolozsvár város címere (három pártázatos torony felhúzott rácsú kapuval) levéldíszes, volutás címerpajzson.

THE WIDOW OF GÁSPÁR HELTAI SEN.

Publisher, printer

Kolozsvár (Claudiopolis, Klausenburg, Cluj-Napoca, RO)

1575

Woodcut (33×138 mm)

Renaissance tail-piece: acanthus with rich foliation, with a laurel wreath on both sides. Within the laurel wreath on the left side we can see the tree of knowledge with the snake. In the mouth of the snake and at the foot of the tree two human skulls. To the left and to the right of the tree the initials CH (Casparus Heltai) can be seen. Within the laurel wreath on the right side the coat of arms of Kolozsvár is featured (three towers and a gate with raised portcullis).

39.

HELTAI GÁSPÁRNÉ

Kiadó, nyomdász, id. Heltai Gáspár özvegye

Kolozsvár

1575

Fametszet (40×42 mm)

Kolozsvár város kis méretű címere (három pártázatos torony felhúzott rácsú kapuval) levéldíszes, volutás címerpajzson, babérkoszorúba foglalva. A címer fölött **CLAVSEMBVRG** felirat. Valószínűleg Jacobus Lucius Transylvanus munkája.

THE WIDOW OF GÁSPÁR HELTAI SEN.

Publisher, printer

Kolozsvár (Claudiopolis, Klausenburg,

Cluj-Napoca, RO)

1575

Woodcut (40×42 mm)

The small coat of arms of Kolozsvár (three towers and a gate with raised portcullis) in a laurel wreath. At the top we can see the inscription **CLAVSEMBVRG** cut into the device. The engraver was probably Jacobus Lucius Transylvanus.

40.

HELTAI GÁSPÁRNÉ

Kiadó, nyomdász, id. Heltai Gáspár özvegye

Kolozsvár

1577

Fametszet (86×86 mm)

Kolozsvár város nagy méretű címere (három pártázatos torony felhúzott rácsú kapuval) levéldíszes, volutás címerpajzson, babérkoszorúba foglalva. A babérkoszorúban négy szárnyas puttófej, a címer fölött **CLAVSEMBVRG** felirat. Valószínűleg Jacobus Lucius Transylvanus munkája. Korábban férje, id. Heltai Gáspár, majd később fia, ifj. Heltai Gáspár is használta (lásd 33. és 34. számú jelvény).

THE WIDOW OF GÁSPÁR HELTAI SEN.

Publisher, printer

Kolozsvár (Claudiopolis, Klausenburg,
Cluj-Napoca, RO)

1577

Woodcut (86×86 mm)

The large-sized coat of arms of Kolozsvár (three towers and a gate with raised portcullis) in a laurel wreath with four putti's heads. At the top we can see the inscription **CLAVSEMBVRG** cut into the device. The engraver was probably Jacobus Lucius Transylvanus. The device was previously used by her husband, Gáspár Heltai sen. and later by their son, Gáspár Heltai jun. (see devices no. 33. and 34).

41.

HELTAI GÁSPÁRNÉ
 Kiadó, nyomdász, id. Heltai Gáspár özvegye
 Kolozsvár
 1582
 Fametszet (66×66 mm)

Kolozsvár város közepes méretű címere (három pártázatos torony felhúzott rácsú kapuval) levéldíszes, volutás címerpajzson, babérkoszorúba foglalva. A címer fölött **CLAVSEMBVRG** felirat. Valószínűleg Jacobus Lucius Transylvanus munkája. Korábban Georg Hoffgreff is használta (lásd 42. számú jelvény).

THE WIDOW OF GÁSPÁR HELTAI SEN.
 Publisher, printer
 Kolozsvár (Claudiopolis, Klausenburg,
 Cluj-Napoca, RO)
 1582
 Woodcut (66×66 mm)

The middle-sized coat of arms of Kolozsvár (three towers and a gate with raised portcullis) in a laurel wreath. At the top we can see the inscription **CLAVSEMBVRG** cut into the device. The engraver was probably Jacobus Lucius Transylvanus. The device was used previously by Georg Hoffgreff (see device no. 42).

42.

HOFFGREFF, GEORG

Kiadó, nyomdász, a Hoffgreff-Heltai nyomda megalapítója

Kolozsvár

1550–1558

Fametszet (66×66 mm)

Kolozsvár város közepes méretű címere (három pártázatos torony felhúzott rácsú kapuval) levéldíszes, volutás címerpajzson, babérkoszorúba foglalva. A címer fölött **CLAVSEMBVRG** felirat. Valószínűleg Jacobus Lucius Transylvanus munkája. Később Heltai Gáspárné is használta (lásd 41. számú jelvény).

HOFFGREFF, GEORG

Publisher, printer, the founder of the Hoffgreff-Heltai press

Kolozsvár (Claudiopolis, Klausenburg, Cluj-Napoca, RO)

1550–1558

Woodcut (66×66 mm)

The middle-sized coat of arms of Kolozsvár (three towers and a gate with raised portcullis) in a laurel wreath. At the top we can see the inscription **CLAVSEMBVRG** cut into the device. The engraver was probably Jacobus Lucius Transylvanus. The device was later used by the widow of Gáspár Heltai sen. (see device no. 41).

43.

HOFFHALTER (SKRZETUSKY) RAFAEL
 Kiadó, nyomdász
 Debrecen
 1565
 Fametszet (45×40 mm) ■

Piros hátterű ovális keretben Debrecen város címere: bal mellső lábával zászlós keresztet tartó bárány (Agnus Dei). A keretben körbefutó felirat: MINT A BARAN MEG NEMVL A NIRV ELOT ÉSA LIIL. (Mint a bárány, ha vágóhídra viszik, vagy mint a juh, mely némán tűri, hogy nyírják, ő sem nyitotta ki száját – Ézs 53,7). Később fia, Hoffhalter Rudolf is használta (lásd 47. számú jelvény). Fehér hátterű verziója is létezett (lásd 30. és 46. számú jelvény).

HOFFHALTER, RAPHAEL (SKRZETUSKY)
 Publisher, printer
 Debrecen (H)
 1565
 Woodcut (45×40 mm) ■

The coat of arms of Debrecen (a lamb holding a flag with a cross in its left foreleg, Agnus Dei) in an oval frame with red background. The inscription MINT A BARAN MEG NEMVL A NIRV ELOT ÉSA LIIL. (He is brought as a lamb to the slaughter, and as a sheep before her shearers is dumb, so he openeth not his mouth – Is 53:7) is cut into the device. This mark was used later by his son, Rudolph Hoffhalter (see device no. 47). There is a variant form with white background (see devices no. 30. and 46).

44.

HOFFHALTER (SKRZETUSKY) RAFAEL
 Kiadó, nyomdász
 Debrecen (1565) és Várad (1565)
 Fametszet (93×69 mm)

A Hoffhalter család címere (nyílásával felfelé elhelyezett patkó, benne görög kereszt) volutás címerpajzson, dús foszladékkal. Fölül pántos sisak, rajta csőrében gyűrűt tartó kiterjesztett szárnyú sas. Maga Hoffhalter Rafael metszette, később fia, Hoffhalter Rudolf is használta (lásd 45. számú jelvény). Sem ő, sem fia nem használta Magyarországon korábbi bécsi jelvényét, amely zárt kertben álló fát és rátekeredő szőlőtőkét ábrázol a következő felirattal: Omnia spe florent prospiciente Deo (Ha Isten vezet bennünket, úgy minden reménytől virul).

HOFFHALTER, RAPHAEL (SKRZETUSKY)
 Publisher, printer
 Debrecen (H) 1565 and Várad (Varadinum,
 Wardein, Oradea, RO) 1565
 Woodcut (93×69 mm)

The coat of arms of the Hoffhalter family (a Greek cross in a horseshoe) with rich foliation. Above it we can see a helmet and on top of the helmet an eagle with its wings spread and with a ring in its beak. The engraver was Raphael Hoffhalter himself. The device was later used by his son, Rudolf Hoffhalter (see device no. 45).

Neither him nor his son used in Hungary his Viennese device: a tree entwined by vine in an enclosed garden with the inscription: Omnia spe florent prospiciente Deo (all will flourish with hope if God shows us the way).

45.

HOFFHALTER (SKRZETUSKY) RUDOLF
 Kiadó, nyomdász, Hoffhalter Rafael fia
 Alsóindva (1574), Nedelic (1574), Debrecen
 (1579)
 Fametszet (93×69 mm)

A Hoffhalter család címere (nyílásával felfelé elhelyezett patkó, benne görög kereszt) volutás címerpajzson, dús foszladékkal. Fölül pántos sisak, rajta csőrében gyűrűt tartó kiterjesztett szárnyú sas. Rudolf apja, Hoffhalter Rafael metszette és használta korábban (lásd 44. számú jelvény).

HOFFHALTER, RUDOLPH (SKRZETUSKY)
 Publisher, printer, the son of Raphael Hoffhalter
 Alsóindva (Dolnja Lendava, SLO) 1574, Nedelic
 (Nedelišće, HR) 1574 and Debrecen (H) 1579
 Woodcut (93×69 mm)

The coat of arms of the Hoffhalter family (a Greek cross in a horseshoe) with rich foliation. Above it we can see a helmet and on top of the helmet an eagle with its wings spread and with a ring in its beak. The engraver was Rudolph's father, Raphael Hoffhalter, who previously used the device (see device no. 44).

46.

HOFFHALTER (SKRZETUSKY) RUDOLF
 Kiadó, nyomdász, Hoffhalter Rafael fia
 Debrecen
 1577–1579
 Fametszet (45×40 mm)

Fehér háttérű ovális keretben Debrecen város címere: bal felé forduló, bal mellső lábával zászlós keresztet tartó bárány (Agnus Dei). A keretben körbefutó felirat: **MINT A BARAN MEG NEMVL A NIRV ELOT ÉSA LIIL**. (Mint a bárány, ha vágóhídra viszik, vagy mint a juh, mely némán tűri, hogy nyírják, ő sem nyitotta ki száját – Ézs 53,7). Később Csáktornyai János is használta (lásd 30. számú jelvény). Piros háttérű verziója is létezett (lásd 43. és 47. számú jelvény).

HOFFHALTER, RUDOLPH (SKRZETUSKY)
 Publisher, printer, the son of Raphael Hoffhalter
 Debrecen (H)
 1577–1579
 Woodcut (45×40 mm)

The coat of arms of Debrecen (a lamb holding a flag with a cross in its left foreleg, Agnus Dei) in an oval frame with white background. The inscription **MINT A BARAN MEG NEMVL A NIRV ELOT ÉSA LIIL**. (He is brought as a lamb to the slaughter, and as a sheep before her shearers is dumb, so he openeth not his mouth – Is 53:7) is cut into the device. This mark was later used by János Csáktornyai (see device no. 30). There is a variant form with red background (see devices no. 43. and 47).

47.

HOFFHALTER (SKRZETUSKY) RUDOLF

Kiadó, nyomdász, Hoffhalter Rafael fia

Debrecen

1580–1589

Fametszet (45×40 mm) ☒

Piros háttérű ovális keretben Debrecen város címere: bal mellső lábával zászlós keresztet tartó bárány (Agnus Dei). A keretben körbefutó felirat: **MINT A BARAN MEG NEMVL A NIRV ELOT ÉSA LIIL**. (Mint a bárány, ha vágóhídra viszik, vagy mint a juh, mely némán tűri, hogy nyírják, ő sem nyitotta ki száját – Ézs 53,7). Korábban apja, Hoffhalter Rafael használta (lásd 43. számú jelvény). Fehér háttérű verziója is létezett (lásd 30. és 46. számú jelvény).

HOFFHALTER, RUDOLPH (SKRZETUSKY)

Publisher, printer, the son of Raphael Hoffhalter

Debrecen (H)

1580–1589

Woodcut (45×40 mm) ☒

The coat of arms of Debrecen (a lamb holding a flag with a cross in its left foreleg, Agnus Dei) in an oval frame with red background. The inscription **MINT A BARAN MEG NEMVL A NIRV ELOT ÉSA LIIL**. (He is brought as a lamb to the slaughter, and as a sheep before her shearers is dumb, so he openeth not his mouth – Is 53:7) is cut into the device. This mark was previously used by his father, Raphael Hoffhalter (see device no. 43). There is a variant form with white background (see devices no. 30. and 46).

48.

HOFFHALTER (SKRZETUSKY) RUDOLF
 Kiadó, nyomdász, Hoffhalter Rafael fia
 Debrecen
 1583–1588
 Fametszet (78×74 mm)

Négyszögletes metszet, benne két szárnyas angyal ovális keretet tart, fölül reneszánsz oszlopcsarnokban könyvre támaszkodó tudós, alul a padlózat kockáiban a dúcba vésett 1583-as évszám. Az ovális keretben fehér háttér előtt Debrecen város címere: jobb felé forduló, jobb mellső lábával zászlós keresztet tartó bárány glóriával (Agnus Dei), előtte virág. A keretben körbefutó felirat: **MINT A BARAN MEG NEMVL A NIRV ELOT ÉSA LIII.** (Mint a bárány, ha vágóhídra viszik, vagy mint a juh, mely némán tűri, hogy nyírják, ő sem nyitotta ki száját – Ézs 53,7). A 63. számú jelvény újrametszése, talán Hoffhalter Rudolf maga készítette. A XVII. században (1601–1603 között) is használta Lipsiai Rheda Pál (lásd 89. számú jelvény).

HOFFHALTER, RUDOLPH (SKRZETUSKY)
 Publisher, printer, the son of Raphael Hoffhalter
 Debrecen (H)
 1583–1588
 Woodcut (78×74 mm)

Two winged angels hold the oval frame, on top of the frame we can observe a renaissance peristyle with a scholar leaning on an open book, at the bottom the year 1583 is cut into the device. In the oval frame the coat of arms of Debrecen (a lamb with aureola holding a flag with a cross in its right foreleg, Agnus Dei) is represented with white background. In front of the lamb a flower can be seen. The inscription **MINT A BARAN MEG NEMVL A NIRV ELOT ÉSA LIII.** (He is brought as a lamb to the slaughter, and as a sheep before her shearers is dumb, so he openeth not his mouth – Is 53:7) is cut into the device. This is a re-engraving of the device no. 63, possibly made by Rudolph Hoffhalter himself. It was used in the seventeenth century (between 1601 and 1603) by Pál Lipsiai Rheda (see device no. 89).

49.

HONTERUS, JOHANNES
 Kiadó, nyomdász, a Honterus-nyomda
 megalapítója
 Brassó
 1539–1549
 Fametszet (54×43 mm)

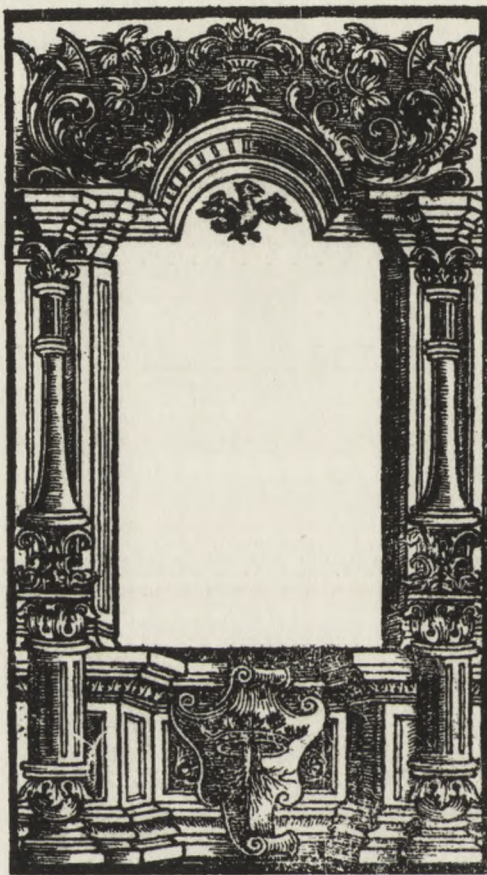
Brassó város címere (dús gyökérzet fölött ötágú
 nyitott liliomos korona) lófej alakú volutás
 címerpajzson. Honterus maga metszette
 és halála után Valentin Wagner is használta
 (lásd 65. számú jelvény). Egy évszázaddal
 később, 1666-ban a Honterus-nyomda utódja,
 a brassói Herrmann-nyomda is alkalmazta
 (lásd 79. számú jelvény).

HONTERUS, JOHANNES
 Publisher, printer, founder of the Honterus press
 Brassó (Corona, Kronstadt, Braşov, RO)
 1539–1549
 Woodcut (54×43 mm)

The coat of arms of Brassó (the roots of a tree
 with a crown above). The engraver was
 Honterus himself. After his death the device
 was used by Valentin Wagner (see device
 no. 65). A century later (in 1666) it was also used
 by the Herrmann press in Brassó (see device
 no. 79).

50.

HONTERUS, JOHANNES

Kiadó, nyomdász, a Honterus-nyomda
megalapítója

Brassó

1540–1542

Fametszet (115×64 mm)

Reneszánsz kapuzatot formáló címlapkeret dús növényi ornamentikával. A kapu boltíve alatt madár lebeg. Alul középen a lábazatba komponálva Brassó város címere (dús gyökérzet fölött ötágú nyitott korona) lófej alakú volutás címerpajzson. Honterus maga metszette, halála után Valentin Wagner használta (lásd 66. számú jelvény).

HONTERUS, JOHANNES

Publisher, printer, founder of the Honterus press
Brassó (Corona, Kronstadt, Braşov, RO)

1540–1542

Woodcut (115×64 mm)

Renaissance doorway with rich foliation, under the arch of the doorway a bird is floating. In the middle of the sockle the coat of arms of Brassó (the roots of a tree with a crown above). The engraver was Honterus himself. After his death the device was used by Valentin Wagner (see device no. 66).

51.

HONTERUS, JOHANNES

Kiadó, nyomdász, a Honterus-nyomda
megalapítója

Brassó

1541–1547

Fametszet (25×48 mm)

Brassó város címere (dús gyökérzet fölött ötágú
nyitott liliomos korona), címerpajzs nélkül.

A korona mindkét oldalán hatágú csillag.

Honterus maga metszette és a nyomda
az ő halála (1549) után is használta 1562-ben
(lásd 54. számú jelvény). Egy évszázaddal
később, 1643-ban Michael Herrmann használta
(lásd 77. számú jelvény), ekkor azonban már
a két csillag hiányzott a jelvényről.

HONTERUS, JOHANNES

Publisher, printer, founder of the Honterus press
Brassó (Corona, Kronstadt, Braşov, RO)

1541–1547

Woodcut (25×48 mm)

The arms of Brassó (the roots of a tree with
a crown above) with a six-pointed star on each
side of the crown. The engraver was Honterus
himself. The engraving was used after his death
(1549) by the printing-house of Brassó in
1562 (see device no. 54). It was later used
by Michael Herrmann in 1643, but the stars
were missing by that time (see device no. 77).

52.

HONTERUS, JOHANNES

Kiadó, nyomdász, a Honterus-nyomda
megalapítója

Brassó

1543

Fametszet (28×67 mm)

Reneszánsz kapuzat felső része, az íves
kapubélésben Brassó város címere (dús
gyökérzet fölött ötágú nyitott liliomos korona).
Honterus maga metszette.

HONTERUS, JOHANNES

Publisher, printer, founder of the Honterus press
Brassó (Corona, Kronstadt, Braşov, RO)

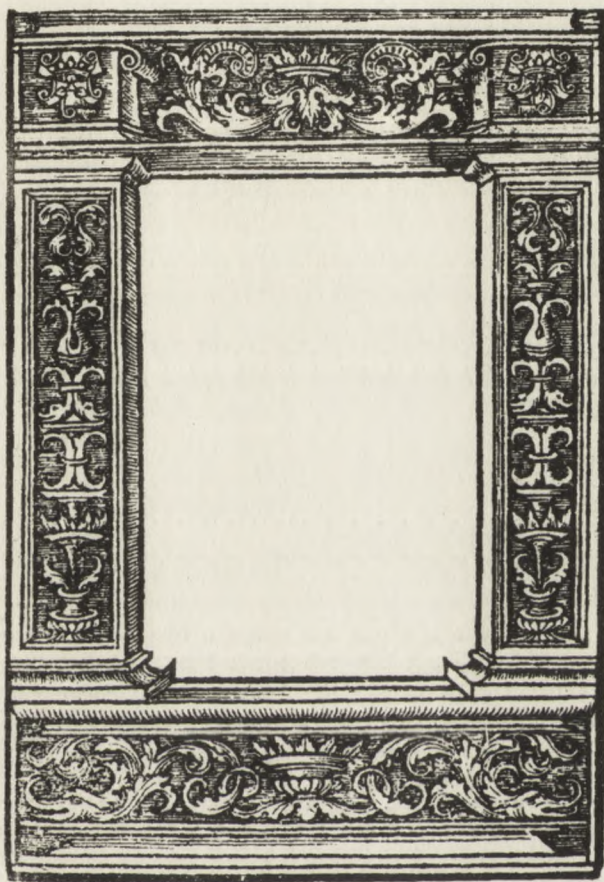
1543

Woodcut (28×67 mm)

The upper part of a renaissance doorway, under
its arch the coat of arms of Brassó (the roots
of a tree with a crown above). The engraver was
Honterus himself.

53.

HONTERUS, JOHANNES

Kiadó, nyomdász, a Honterus-nyomda
megalapítója

Brassó

1543–1547

Fametszet (118×80 mm)

Reneszánsz kapuzatot formáló címlapkeret
dús növényi ornamentikával. A jobb oszlopfőbe
komponálva Brassó város címere (dús gyökérzet
fölött ötágú nyitott korona) volutás
címerpajzson, a bal oszlopfőben ugyanúgy
Szeben város címere (levelekkel tűzött
háromszög két harántkeresztbe helyezett
pallossal átfűzve, fölött háromágú nyitott
korona). Honterus maga metszette.

HONTERUS, JOHANNES

Publisher, printer, founder of the Honterus press
Brassó (Corona, Kronstadt, Braşov, RO)

1543–1547

Woodcut (118×80 mm)

Renaissance doorway with rich foliation.

In the upper right corner we can see the coat of
arms of Brassó (the roots of a tree with a crown
above), in the upper left corner the coat of arms
of Szeben (triangle with three leaves and two
crossed swords with a crown above).

The engraver was Honterus himself.

54.

HONTERUS-NYOMDA

Kiadó, nyomda (ekkor vezetőjét nem ismerjük)

Brassó

1562

Fametszet (25×48 mm)

Brassó város címere (dús gyökérzet fölött ötágú nyitott liliomos korona), címerpajzs nélkül.

A korona mindkét oldalán hatágú csillag.

Honterus maga metszette és használta

1541–1547 között (lásd 51. számú jelvény).

Egy évszázaddal később, 1643-ban Michael Herrmann használta (lásd 77. számú jelvény), ekkor azonban már a két csillag hiányzott a jelvényről.

HONTERUS PRESS

Publishing-house, printing-house
(head unknown)

Brassó (Corona, Kronstadt, Braşov, RO)

1562

Woodcut (25×48 mm)

The arms of Brassó (the roots of a tree with a crown above) with a six-pointed star on each side of the crown. The engraver was Honterus himself and he was using it between 1541 and 1547 (see device no. 51). It was later used by Michael Herrmann in 1643, but the stars were missing by that time (see device no. 77).

55.

HUSZÁR DÁVID

Kiadó, nyomdász, Huszár Gál fia

Pápa

1577

Fametszet (50×36 mm)

Két felhőből kinyúló kéz horgonyt tart, a horgonyra kígyó tekeredik. Nagyon hasonlít Jean Crespin és örökösei (Genf, 1551–1582) valamint Eustache Vignon és örökösei (Genf, 1575–1611) jelvényeihez. Korábban apja, Huszár Gál használta Debrecenben és Komjátiban (lásd 56. számú jelvény).

HUSZÁR, DÁVID

Publisher, printer, the son of Gál Huszár

Pápa (H)

1577

Woodcut (50×36 mm)

Two hands emerging from the clouds hold an anchor entwined by a snake. There is a strong resemblance to the devices used by Jean Crespin and his heirs in Geneva between 1551–1582 and to the devices used by Eustache Vignon and his heirs in Geneva between 1575–1611. The device was previously used by his father, Gál Huszár in Debrecen and Komjatice (see device no. 56).

56.

HUSZÁR GÁL
Kiadó, nyomdász
Debrecen (1561–1562) és Komjáti (1574)
Fametszet (50×36 mm)

Két felhőből kinyúló kéz horgonyt tart,
a horgonyra kígyó tekeredik. Nagyon hasonlít
Jean Crespin és örökösei (Genf, 1551–1582)
valamint Eustache Vignon és örökösei
(Genf, 1575–1611) jelvényeihez. Később fia,
Huszár Dávid is használta Pápán
(lásd 55. számú jelvény).

HUSZÁR, GÁL
Publisher, printer
Debrecen (H) 1561–1562 and Komjáti
(Komjatice, SK) 1574
Woodcut (50×36 mm)

Two hands emerging from the clouds hold
an anchor entwined by a snake. There is
a strong resemblance to the devices used
by Jean Crespin and his heirs in Geneva
between 1551–1582 and to the devices used
by Eustache Vignon and his heirs in Geneva
between 1575–1611. The device was used later
by his son, Dávid Huszár in Pápa
(see device no. 55).

57.

MANTSKOVIT (FARINOLA) BÁLINT
Nyomdász
Detrekő
1580
Fametszet (49×19 mm)

Horgonyra tekeredő kígyó. Hasonlít Eustache Vignon és örökösei (Genf, 1575–1604) jelvényeihez. Alatta szedett betűkből ANCHORA SALVTIS CHRISTVS felirat.

MANTSKOVIT, VALENTINUS (FARINOLA)
Printer
Detrekő (Plavecký Hrad, SK)
1580
Woodcut (49×19 mm)

An anchor entwined by a snake. There is a strong resemblance to the devices used by Eustache Vignon and his heirs in Geneva between 1575–1604. Above the typeset inscription ANCHORA SALVTIS CHRISTVS can be seen.

58.

MANTSKOVIT (FARINOLA) BÁLINT
Nyomdász
Detrekő
[1581/1582]
Fametszet (55×45 mm)

Reneszánsz fülkében könyvön nyugvó, jobb
mellső lábával zászlós keresztet tartó bárány
(Agnus Dei). Előképei a Hero Fuchs (Alopecius)
által használt jelvények (Köln, 1520–1540).
A 17. században (1619–1622-ben) is használta
id. Klöss Jakab Bártfán (lásd 87. számú jelvény).

MANTSKOVIT, VALENTINUS (FARINOLA)
Printer
Detrekő (Plavecký Hrad, SK)
[1581/1582]
Woodcut (55×45 mm)

A lamb resting on a book in a renaissance niche,
holding a flag with a cross in its right foreleg
(Agnus Dei). There is a strong resemblance
to the devices used by Hero Fuchs (Alopecius)
in Cologne between 1520–1540. It was used
in the seventeenth century (between 1619 and
1622) by Jakob Klöss sen. in Bártfa (see device
no. 87).

59.

MANTSKOVIT (FARINOLA) BÁLINT
Nyomdász
Vizsoly
1590
Fametszet (48×35 mm)

Volutákkal és növényi ornamentikával díszített ovális barokk keretben Fáma allegorikus alakja. Jobb kezében nyitott könyv és pálmaág, baljával kürtöt emel szájához. A háttérben bal oldalon tenger és hajó, jobb oldalon sziklás sziget, rajta vár. Hasonlít a Sigismund Feyerabend (Frankfurt, 1573–1599) által használt számos nyomdászjelvény közül azokhoz, amelyeken a frankfurti nyomdásznál megszokott két kürt helyett Fáma kürtöt és pálmaágot tart. A XVII. században is használta id. Klöss Jakab Lőcsén 1614-ben és Bártfán 1609–1619 között (lásd 86. számú jelvény), valamint ifjabb Klöss Jakab 1641-ben (lásd 88. számú jelvény).

MANTSKOVIT, VALENTINUS (FARINOLA)
Printer
Vizsoly (H)
1590
Woodcut (48×35 mm)

The female figure of Fame blowing her trumpet in a decorated oval baroque frame. She holds in her left hand her instrument, in her right hand there is an open book and a palm-branch. In the background on the left we can see the ocean and a ship, on the right a rocky island with a castle. There is a strong resemblance to those devices used by Sigismund Feyerabend (Frankfurt, 1573–1599) in which instead of the usual two trumpets of Fame we can see a trumpet and a palm-branch in her hands. The device was used in the seventeenth century by Jacob Klöss sen. (Lőcse 1614 and Bártfa 1609–1619) (see device no. 86) and by Jakob Klöss jun. in 1641 (see device no. 88).

60.

MANTSKOVIT (FARINOLA) BÁLINT
Nyomdász
Vizsoly
1590–1593
Fametszet (31×24 mm)

Díszes ovális barokk keretben Fáma allegorikus alakja. Jobb kezében nyitott könyv és pálmaág, baljával kürtöt emel szájához. A háttérben bal oldalon tenger, jobb oldalon sziklás sziget, rajta vár. Hasonlít a Sigismund Feyerabend (Frankfurt, 1573–1599) által használt számos nyomdászjelvény közül azokhoz, amelyeken a frankfurti nyomdásznál megszokott két kürt helyett Fáma kürtöt és pálmaágot tart. Az 59. számú jelvény kisebb változata.

MANTSKOVIT, VALENTINUS (FARINOLA)
Printer
Vizsoly (H)
1590–1593
Woodcut (31×24 mm)

The female figure of Fame blowing her trumpet in a decorated oval baroque frame. She holds with her left hand her instrument, in her right hand there is an open book and a palm-branch. In the background to the left we can see the ocean, to the right a rocky island with a castle. There is a strong resemblance to those devices used by Sigismund Feyerabend (Frankfurt, 1573–1599) in which instead of the usual two trumpets of Fame we can see a trumpet and a palm-branch in her hands. This is a smaller variant of the device no. 59.

61.

PHILIP DIAKÓNUS

Nyomdász, Szeben város tolmácsa és követe
Szeben

1546

Fametszet (40×35 mm)

Szeben város címere (levelekkel tűzött
háromszög két harántkeresztbe helyezett
pallossal átfűzve, fölötte háromágú nyitott
korona) volutás, levéldíszes pajzsban.

A nyomdász „pictor” előneve
és a monogramjával ellátott illusztrációk
arra engednek következtetni, hogy ezt
a jelvényt is ő maga készítette.

PHILIP THE DEACON

Printer, interpreter and envoy of the city
Szeben (Cibinium, Hermannstadt, Sibiu, RO)

1546

Woodcut (40×35 mm)

The coat of arms of Szeben (triangle with
three leaves and two crossed swords with
a crown above). His by-name (pictor) and
the illustrations with his initials make us believe
that this engraving is his work, too.

62.

PHILIP DIAKÓNUS

Nyomdász, Szeben város tolmácsa és követe
Szeben

1546

Fametszet (116×135 mm)

Négyzetes fejléc, benne fonadékos dísz közepén Szeben város címere (levelekkel tűzött háromszög két keresztbe helyezett pallossal átfűzve, fölötte háromágú nyitott korona).

A nyomdász „pictor” előneve és a monogramjával ellátott illusztrációk arra engednek következtetni, hogy ezt a fejléct is ő maga készítette. Stílusa a Velencében készült ószláv szerkönyvekre vezethető vissza.

PHILIP THE DEACON

Printer, interpreter and envoy of the city
Szeben (Cibinium, Hermannstadt, Sibiu, RO)

1546

Woodcut (116×135 mm)

Head-piece with foliation, in the middle the coat of arms of Szeben (triangle with three leaves and two crossed swords with a crown above). His by-name (pictor) and the illustrations with his initials make us believe that this engraving is his work, too. It is made in the style of the Church Slavic liturgical prints made in Venice.

63.

TÖRÖK MIHÁLY

Nyomdász, a városi nyomda vezetője

Debrecen

1563

Fametszet (78×75 mm)

TÖRÖK, MIHÁLY

Printer, head of the city press

Debrecen (H)

1563

Woodcut (78×75 mm)

Négyszögletes metszet, benne két szárnyas angyal ovális keretet tart, fölül reneszánsz oszlopcsarnokban könyvre támaszkodó tudós, alul a padlózat kockáiban a dúcba vésett 1563-as évszám. Az ovális keretben fehér háttér előtt Debrecen város címere: jobb felé forduló, jobb mellső lábával zászlós keresztet tartó bárány glóriával (Agnus Dei), előtte virág. A keretben körbefutó felirat: MINT A BARAN MEG NEMVL A NIRV ELOT ÉSA LIII. (Mint a bárány, ha vágóhídra viszik, vagy mint a juh, mely némán tűri, hogy nyírják, ő sem nyitotta ki száját – Ézs 53,7). 1583-ban Hoffhalter Rudolf újrametszette (lásd 48. számú jelvény).

Two winged angels hold an oval frame, on top a renaissance peristyle with a scholar leaning on an open book, at the bottom the year 1563 is cut into the device. In the oval frame we can see the coat of arms of Debrecen (a lamb with aureola holding a flag with a cross in its right foreleg, Agnus Dei) with white background. In front of the lamb there is a flower. The inscription MINT A BARAN MEG NEMVL A NIRV ELOT ÉSA LIII. (He is brought as a lamb to the slaughter, and as a sheep before her shearers is dumb, so he openeth not his mouth – Is 53:7) is cut into the device. In 1583 Rudolph Hoffhalter made a re-engraving of this mark (see device no. 48).

64.

SZEBENI NYÍRÓ JÁNOS
Nyomdász, a Honterus-nyomda vezetője
Brassó
1581
Fametszet (54×43 mm)

Álló téglalap alakú keretben két meztelen kisfiú felemelt kezében babérfüzért, leengedett kezében Brassó város lófej alakú volutás címerpajzsát (dús gyökérzet fölött négyágú nyitott liliomos korona) tartja. Valószínűleg egy bizonyos L. F. mester munkája. Korábban Valentin Wagner használta (lásd 68. számú jelvény).

SZEBENI NYÍRÓ, JÁNOS
Printer, head of the Honterus press
Brassó (Corona, Kronstadt, Braşov, RO)
1581
Woodcut (54×43 mm)

Two naked boys hold in their hands a laurel wreath and the coat of arms of Brassó (the roots of a tree with a crown above). The engraver was probably a certain master L. F. The device was used previously by Valentin Wagner (see device no. 68).

65.

WAGNER, VALENTIN

Kiadó, nyomdász, a Honterus-nyomda vezetője
Brassó

1549–1551

Fametszet (54×43 mm)

Brassó város címere (dús gyökérzet fölött ötágú nyitott liliomos korona) lófej alakú volutás címerpajzson. A metszetet készítő és korábban használó Johannes Honterustól vette át (lásd 49. számú jelvény). Később a Herrmann-nyomda is használta (lásd 79. számú jelvény).

WAGNER, VALENTIN

Publisher, printer, head of the Honterus press
Brassó (Corona, Kronstadt, Braşov, RO)

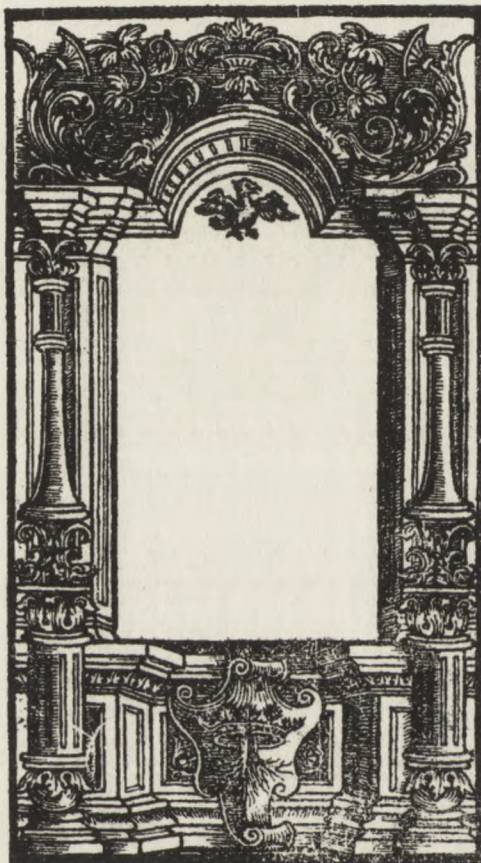
1549–1551

Woodcut (54×43 mm)

The coat of arms of Brassó (the roots of a tree with a crown above). The engraver was Johannes Honterus who had previously used it (see device no. 49). Later it was used by the Herrmann press (see device no. 79).

66.

WAGNER VALENTIN

Kiadó, nyomdász, a Honterus-nyomda vezetője
Brassó

1551

Fametszet (115×64 mm)

Reneszánsz kapuzatot formáló címlapkeret dús növényi ornamentikával. A kapu boltíve alatt madár lebeg. Alul középben a lábázatba komponálva Brassó város címere (dús gyökérzet fölött ötágú nyitott korona) lófej alakú volutás címerpajzson. A metszetet készítő és korábban használó Johannes Honterustól vette át (lásd 50. számú jelvény).

WAGNER, VALENTIN

Publisher, printer, head of the Honterus press
Brassó (Corona, Kronstadt, Braşov, RO)

1551

Woodcut (115×64 mm)

Renaissance doorway with rich foliation, under the arch of the doorway a bird afloat. In the middle of the sockle the coat of arms of Brassó (the roots of a tree with a crown above). The engraver was Johannes Honterus who had previously used the device (see device no. 50).

67.

WAGNER VALENTIN

Kiadó, nyomdász, a Honterus-nyomda vezetője
Brassó

1556

Fametszet (60×61 mm)

Brassó város címere (dús gyökérzet fölött ötágú nyitott liliomos korona) volutás címerpajzson, borostyán-koszorúba foglalva. A koszorúba font írásszalagon felirat: **CORONA TRA(N)SYLVANIAE**. Valószínűleg egy bizonyos L. F. mester munkája. Egy évszázaddal később a Honterus-nyomda utóda, a brassói Herrmann-nyomda használta 1679-ben (lásd 80. számú jelvény).

WAGNER, VALENTIN

Publisher, printer, head of the Honterus press
Brassó (Corona, Kronstadt, Braşov, RO)

1556

Woodcut (60×61 mm)

The coat of arms of Brassó (the roots of a tree with a crown above) in a laurel wreath. On a banderole, cut into the device, we can see the inscription: **CORONA TRA(N)SYLVANIAE**. The engraver was probably a certain master L. F. Later it was used by the Herrmann printing-house in Brassó in 1679 (see device no. 80).

68.

WAGNER VALENTIN

Kiadó, nyomdász, a Honterus-nyomda vezetője
Brassó

1557

Fametszet (54×43 mm)

Álló téglalap alakú keretben két meztelen kisfiú felemelt kezében babérfüzért, leengedett kezében Brassó város lófej alakú volutás címerpajzsát (dús gyökérzet fölött négyágú nyitott liliomos korona) tartja. Valószínűleg egy bizonyos L. F mester munkája. Később Szebeni Nyírő János is használta (lásd 64. számú jelvény).

WAGNER, VALENTIN

Publisher, printer, head of the Honterus press
Brassó (Corona, Kronstadt, Braşov, RO)

1557

Woodcut (54×43 mm)

Two naked boys hold in their hands a laurel wreath and the coat of arms of Brassó (the roots of a tree with a crown above). The engraver was probably a certain master L. F. The device was later used by János Szebeni Nyírő (see device no. 64).

XVII. SZÁZAD

SEVENTEENTH CENTURY

69.

ABRUGYI GYÖRGY

Nyomdász, a Heltai-örökösök tulajdonában
lévő nyomda vezetője

Kolozsvár

1630–1647

Fametszet, kétszínnyomású (40×40 mm) ■

Kolozsvár címere pajzson (három pártázatos torony felhúzott rácsú kapuval). A kezdetektől, már Heltai Gáspár által is követett gyakorlat volt, hogy kiadványai címlapját a kolozsvári városcímer különféle változataival díszítse. Ezt a gyakorlatot folytatta a Heltai-örökösök idején a nyomda vezetője, Abrugyi György is. Az általa kiadott magyar nyelvű kolozsvári kalendáriumok mindegyike ezzel a vörös és fekete nyomású címerrel a címlapján jelent meg.

ABRUGYI, GYÖRGY

Printer, head of the press in the possession
of Gáspár Heltai's heirsKolozsvár (Claudiopolis, Klausenburg,
Cluj-Napoca, RO)

1630–1647

Woodcut, two-colour:

red and black (40×40 mm) ■

The crest of Kolozsvár (three towers and a gate with raised portcullis). It was a practice from the very beginning, followed by the founder Gáspár Heltai himself, that he decorated the title page of his prints with different variants of the town crest. This practice was continued by the director of the press, György Abrugyi during the decades of the ownership of the Heltai-heirs. All the Hungarian calendars issued by him bear on their title pages the two-colour printed arms of Kolozsvár.

70.

BARTH JOHANN (ID.)

Nyomdász, a városi nyomda vezetője
Szeben

1693

Fametszet (27×25 mm)

Szeben város kisméretű címere (levelekkel tűzött háromszög két harántkeresztbe helyezett pallossal átfűzve, fölötté háromágú nyitott korona). A szebeni és más hazai nyomdák gyakorlatának megfelelően a városi nyomda kiadványain a város címere nyomdász-, illetve kiadói jelvényként szerepelt.

BARTH, JOHANN (SEN.)

Printer, head of the City Press

Szeben (Cibinium, Hermannstadt, Sibiu, RO)

1693

Woodcut (27×25 mm)

A small crest of Szeben (triangle with three leaves and two crossed swords with a crown above). According to the practice of the Szeben press and of other Hungarian presses, the crest of the town functioned as a printer's device on the title pages of books issued by the City Press.

71.

BREWER LŐRINC

Nyomdász, kiadó, a Brewer-nyomda alapítója és tulajdonosa

Lőcse

1635–1638

Fametszet (71×54 mm)

Szent Lőrinc mártírhalálát jelképező metszet. A nyomdaalapító Brewer Lőrinc névadó szentje a nyomda két metszetén is szerepel, közülük ez a korábbi. A fametszet Szent Lőrinc álló alakját ábrázolja rostéllyal, ovális, volutás keretben. A szent, aki úgy halt mártírhalált, hogy rostélyon égették el, itt fák között áll, a jelenetet a **LAVRENTIVS BREVER BVCHDRVKER ZVR LEVTSCH** körirat keretezi.

BREWER, LŐRINC

Printer, publisher, founder and owner of the Brewer press

Lőcse (Leutschovia, Leutschau, Levoča, SK)

1635–1638

Woodcut (71×54 mm)

Woodcut representing the martyrdom of Saint Lawrence. The saint who gave his name to Lőrinc Brewer, the founder of the Brewer press is represented on two woodcuts used by the press, of which this is the earlier. Saint Lawrence is standing with the grate, in an oval frame, decorated with scrolls. The martyr who was burnt alive on grate, is standing here among trees, and the scene is encircled by the words **LAVRENTIVS BREVER BVCHDRVKER ZVR LEVTSCH**

72.

BREWER LŐRINC

Nyomdász, kiadó, a Brewer-nyomda alapítója és tulajdonosa

Lőcse

1641

Fametszet (45×70 mm)

Szent Lőrinc mártírhalála. Brewer Lőrinc két Szent Lőrincet ábrázoló nyomdászjelvényének egyike. A nyomdász keresztnévét arról a szentről kapta, akit a pogányok rostélyon elevenen megégettek. Mártírhalálát ezen a képen egy jelenet formájában látni: a pogányokat török turbános férfi jelképezi, a rostélyra kötözött szentet lángok nyaldossák körül. A fekvő ovális alakú képet díszes keret fogja közre.

BREWER, LŐRINC

Printer, publisher, founder and owner of the Brewer press

Lőcse (Leutschovia, Leutschau, Levoča, SK)

1641

Woodcut (45×70 mm)

The martyrdom of Saint Lawrence: one of Lőrinc Brewer's two devices representing Saint Lawrence. The founder, Lőrinc Brewer was given the name of the Christian martyr who was burnt alive on grate. His martyrdom is displayed here in a scene where the pagans are represented by a Turk with a turban on his head, while the body of the saint fastened to the grate is surrounded by flames. The oval image is surrounded by a decorated frame.

73.

BREWER LŐRINC

Nyomdász, kiadó, a Brewer-nyomda alapítója
és tulajdonosa

Lőcse

1648

Haránt-fametszet (48×35 mm)

Lobogó ruhában ábrázolt szárnyas nőalak (Nemesis), aki a rossz cselekedetek megtorlásáról és a meg nem érdemelt szerencse fékentartásáról gondoskodik. Attribútumai a kezében tartott hám és a szögmérő. Hasonló kompozíciójú Nemesis-jelvénye volt a strassburgi Wendelin Rihel nyomdásznak (1531–1555). A Brewer Lőrinc által használt metszet ennek tükörképe és egyszerűsített változata, bár a nőalak itt ugyanúgy emelvényen áll és reneszánsz keret veszi körül. Időben és méretben is közelebbi előzménye lehet a lőcsei ábrázolásnak az a fametszetes jelvény, amelyet Louis du Mesnil használt 1628-ban Rouen-ban: itt a nőalak elhelyezése is azonos a lőcseivel.

BREWER, LŐRINC

Printer, publisher, founder and owner
of the Brewer press

Lőcse (Leutschovia, Leutschau, Levoča, SK)

1648

Wood-engraving (48×35 mm)

Winged female figure with waving robes (Nemesis), who revenges evil deeds and masters undeserved luck. Her attributes in her hands are a harness and an angle iron. A prototype of this mark may be that of Wendelin Rihel, printer in Strasbourg (1531–1555). In both cases the figure is standing on a socle surrounded by a renaissance frame, only the device used by Lőrinc Brewer is a mirror image. An even closer predecessor of the Lőcse device both regarding its size, situation and the time of usage is the one applied by Louis du Mesnil in Rouen in 1628.

74.

BREWER ÖRÖKÖSÖK

Nyomdász- és kiadócsalád tagjai:

Brewer Sámuel örökösei (özvegye és gyermekei)

Lőcse

1700–1701

Fametszet (46×55 mm)

BREWER HEIRS

Printer-publisher family: heirs of the deceased

Samuel Brewer (his widow and children)

Lőcse (Leutschovia, Leutschau, Levoča, SK)

1700–1701

Woodcut (46×55 mm)

A leideni Elzevier család jelvényének másolata, egyike a magyarországi nyomdászok által használt négyféle metszésű NON SOLUS-jelvénynek. Fő motívumaiban megegyezik a Daniel és Abraham Elzevier-féle jelvénnel. Itt is magányos férfialak áll jobboldalt a szilfa alatt, baloldalt pedig a fa alatt a NON SOLUS (Nem egyedül) jelige olvasható egy írásszalagon. A fa törzsére szőlővessző tekeredik. Értelmezésére többféle lehetőség adódik, közülük az egyik az antikvitásból származik, eszerint a szilfára fonódó szőlővessző barátságot és egyetértést fejez ki. Újtestamentumi értelmezése szerint a jelmondat így folytatható: „Non solus pater mecum” (Jn 16,32), azaz a fa alatt álló alak nem magányos, mert vele van az Úr. A jelvénynek több változatát is használták az Elzevierek, ezek egyikének hazai utánmetszése lehet, amely azonban már első lőcsei előfordulásakor erősen elhasznált. Az összes ismert, akár németalföldi, akár hazai NON SOLUS-jelvénytől eltérően, másképpen helyezkedik el a fa alatt a taláros férfialak: kissé lehajtott fejjel és nem teljesen profilból. Brewerék egyszer címlapon, egyszer egy nyomtatvány végén használták.

A copy of the Leiden Elzeviers' device, one of the four different cuts of the NON SOLUS device used by Hungarian printers. A solitary male figure in robe is standing on the right under an elm tree entwined by vine, while on the left the motto NON SOLUS i.e. "Not alone" can be read on a banderole. There are several possible interpretations, one deriving from the Antiquity. According to this the vine and the elm tree or the olive tree together express friendship and concord. Another interpretation is offered by the New Testament, continuing the motto as follows "Non solus pater mecum" (Jn 16:32) i.e. the figure standing under the tree is not solitary, because the Lord is with him. Several variants of this mark were used by the Elzevier office in Leiden. This one is a copy of one of the original variants, it was produced possibly in Hungary. A worn block. Unlike other variants of the NON SOLUS device which occur either at the Elzeviers or in Hungary here the figure in robe is standing with his head bent and not quite in profile. It was used by the Brewer Press once on a title page and once as a tail piece at the end of a book.

75.

BREWER ÖRÖKÖSÖK

Nyomdász- és kiadócsalád tagjai: Brewer
Sámuel örökösei (özvegye és gyermekei)

Lőcse

1700

Fametszet (43×42 mm)

Babérkoszorúban **SB** monogram, Brewer
Sámuel nevének kezdőbetűi. Fölötte a család
nemesi származására utaló ötágú korona,
benne a **DOMINUS**, lent az írásszalagon
a **PROVIDEBIT** felirat. A két szó jelentése:
„Az Úr gondot fog viselni.” Először Brewer
Sámuel használta 1672-ben (lásd 76. számú
jelvény).

BREWER HEIRS

Printer-publisher family: heirs of the deceased
Samuel Brewer (his widow and children)

Lőcse (Leutschovia, Leutschau, Levoča, SK)

1700

Woodcut (43×42 mm)

SB monogram, the initials of Samuel Brewer
encircled by a laurel wreath. Over the initials
there is a five-pointed crown alluding to the
nobility of the Brewer family, with the word
DOMINUS. The banderole underneath bears the
inscription **PROVIDEBIT**, the meaning
of the two words is “The Lord will provide
for us.” First used by Samuel Brewer in 1672
(see device no. 76).

76.

BREWER SÁMUEL

Nyomdász, kiadó, nyomdatulajdonos,
a nyomdaalapító Brewer Lőrinc fia

Lőcse

1672

Fametszet (43×42 mm)

BREWER, SÁMUEL

Printer, publisher, owner of the Brewer press,
son of the founder Lőrinc Brewer

Lőcse (Leutschovia, Leutschau, Levoča, SK)

1672

Woodcut (43×42 mm)

Babérkoszorúban **SB** monogram, Brewer Sámuel nevének kezdőbetűi. Fölötte a család nemesi származására utaló ötágú korona, benne a **DOMINUS**, lent az írásszalagon **PROVIDEBIT** felirat. A két szó jelentése: „Az Úr gondot fog viselni.” A továbbiakban a Brewer-örökösök használták 1700-ban (lásd 75. számú jelvény).

SB monogram, the initials of Samuel Brewer encircled by a laurel wreath. Over the initials there is a five-pointed crown alluding to the nobility of the Brewer family, with the word **DOMINUS**. The banderole underneath bears the inscription **PROVIDEBIT**, the meaning of the two words is “The Lord will provide for us”. Later used by the Brewer-heirs in 1700 (see device no. 75).

77.

HERRMANN MICHAEL

Nyomdász, a városi nyomda vezetője

Brassó

1643

Fametszet (25×48 mm)

Brassó város címere: korona és fagyökér. Ezt a címet először Johannes Honterus, a brassói nyomda megalapítója és tulajdonosa használta 1541-ben, de akkor még a korona jobb és bal oldalán egy-egy csillag is volt (lásd 51. és 54. számú jelvény). Ez száz évvel később, Michael Herrmann nyomdász idejében már hiányzott a fadúcról.

HERRMANN, MICHAEL

Printer, head of the City Press

Brassó (Corona, Kronstadt, Braşov, RO)

1643

Woodcut (25×48 mm)

The crest of Brassó: crown and roots. This device was first used in 1541 by Johannes Honterus, founder and owner of the Brassó press, in its original form with two stars on the left and right side of the crown (see device no. 51 and 54). A hundred years later, at the time of the printer Michael Herrmann these stars were missing from the woodblock.

78.

HERRMANN MICHAEL

Nyomdász, kiadó, a Honterus-nyomda nyomda
utódának, a Herrmann-nyomdának a vezetője
Brassó

1658

Fametszet (58×75 mm)

Brassó város címere (dús gyökérzet fölött ötágú
nyitott liliomos korona) lófej alakú volutás
címerpajzson. A földre, növények közé állított
pajzsot jobbról és balról egy-egy angyal tartja.
A középben elhelyezett címerpajzs – amely
nagyon hasonlít a Johannes Honterus által
metszett és 1539 óta használt jelvényhez – felső
részéből indák kanyarognak.

HERRMANN, MICHAEL

Printer and publisher, head of the printing
house successor of the Honterus press
Brassó (Corona, Kronstadt, Braşov, RO)

1658

Woodcut (58×75 mm)

The coat of arms of the town Brassó (the roots
of a tree with a crown above). There are two
angels holding the coat of arms which is set
on the ground among grass. The horse head
shaped coat of arms is very similar to the one
cut and used by Johannes Honterus himself
from 1539 on.

79.

HERRMANN-NYOMDA

Nyomda, kiadó, a Honterus-nyomda utóda
Brassó

1666

Fametszet (54×43 mm)

Brassó város címere (dús gyökérzet fölött ötágú nyitott liliomos korona) lófej alakú volutás címerpajzson. A nyomdaalapító Johannes Honterus maga metszette és halála után Valentin Wagner is használta (lásd 49. és 65. számú jelvény).

HERRMANN PRESS

Printing and publishing house successor
of the Honterus press

Brassó (Corona, Kronstadt, Braşov, RO)

1666

Woodcut (54×43 mm)

The coat of arms of Brassó (the roots of a tree with a crown above). The engraver was Johannes Honterus himself, founder of the Brassó press. The device was previously used by him and after his death by Valentin Wagner (see devices no. 49. and 65).

80.

HERRMANN-NYOMDA

Nyomda, kiadó, a Honterus-nyomda utóda
Brassó

1679

Fametszet (60×61 mm)

Brassó város címere (dús gyökérzet fölött ötágú nyitott liliomos korona) volutás címerpajzson, borostyánkoszorúba foglalva. A koszorúba font írásszalagon **CORONA TRA(N)SYLVANIAE** felirat. Valószínűleg egy bizonyos L. F mester munkája. Először Johannes Honterus utóda, Valentin Wagner használta Brassóban (lásd 67. számú jelvény).

HERRMANN PRESS

Printing and publishing house successor
of the Honterus press

Brassó (Corona, Kronstadt, Braşov, RO)

1679

Woodcut (60×61 mm)

The coat of arms of Brassó (the roots of a tree with a crown above) in a laurel wreath. On a banderole we can see the inscription **CORONA TRA(N)SYLVANIAE** cut into the device. The engraver was probably a certain master L. F. It was first used by Valentin Wagner, printer in Brassó after the death of the founder Johannes Honterus (see device no. 67).

81.

HILDEBRAND, CHRISTOPHER
Nyomdász, a városi nyomda vezetője
Szeben
1660
Fametszet (30×48 mm)

Szeben város címere pajzson (levelekkel tűzött háromszög két harántkeresztbe helyezett pallossal átfűzve, fölötté háromágú nyitott korona). A pajzsot két ruhátlan angyal fogja. A szebeni és más hazai nyomdák gyakorlatának megfelelően a városi nyomda kiadványain a városcímer nyomdász-, illetve kiadói jelvényként szerepelt.

HILDEBRAND, CHRISTOPHER
Printer, head of the City Press
Szeben (Cibinium, Hermannstadt, Sibiu, RO)
1660
Woodcut (30×48 mm)

The crest of Szeben on a shield (triangle with three leaves and two crossed swords with a crown above). The shield is held by two standing, naked angels. According to the practice of the Szeben press and of other Hungarian presses, the crest of the town functioned as a printer's device on the title pages of books issued by the City Press.

82.

JÜNGLING, STEPHAN

Nyomdász, a városi nyomda vezetője

Szeben

1671–1683

Fametszet (16×16 mm)

Szeben város kisméretű, négyzet alakú keretbe foglalt címere (levelekkel tűzött háromszög két harántkeresztbe helyezett pallossal átfűzve, fölötté háromágú nyitott korona). A szebeni és más hazai nyomdák gyakorlatának megfelelően a városi nyomda kiadványain a város címere nyomdász-, illetve kiadói jelvényként szerepelt.

JÜNGLING, STEPHAN

Printer, head of the City Press

Szeben (Cibinium, Hermannstadt, Sibiu, RO)

1671–1683

Woodcut (16×16 mm)

The crest of Szeben in a small, square-shaped frame (triangle with three leaves and two crossed swords with a crown above). According to the practice of the Szeben press and of other Hungarian presses, the crest of the town functioned as a printer's device on the title pages of books issued by the City Press.

83.

JÜNGLING, STEPHAN

Nyomdász, a városi nyomda vezetője
Szeben

1684

Fametszet (178×122 mm)

Fametszetes címlapkeret, felső és alsó részében
Szeben címerének kétféle változatával.

Érdekessége, hogy bár a címlapkeret
egybefüggőnek látszik, a keretbe a címerek
külön beilleszthetők. Száz évvel korábban,
1583-ban, brassói nyomtatványokat díszítettek
ugyanezzel a kerettel, de akkor a felső részébe
a Báthori család címerét, alsó részébe Brassó
címerét illesztették (lásd 31. számú jelvény).
Akkor a címlapkeret a brassói nyomdára utalt,
ebben az esetben a szebeni városi nyomdára.
Egy évszázaddal később a keret teljes felső
részét új dúccal pótolták ki és még 1721-ben
is használták (lásd 104. számú jelvény).

JÜNGLING, STEPHAN

Printer, head of the City Press

Szeben (Cibinium, Hermannstadt, Sibiu, RO)

1684

Woodcut (178×122 mm)

Woodcut title page border. Above and below
there are two variants of the crest of Szeben.
It is remarkable, that although the border seems
to be cut of one piece, the crests are inserted
into the block separately. A century before,
in 1583, books printed in Brassó were decorated
with the same title page border, only with the
family coat of arms of the princely family
Báthori in the upper part and the crest of Brassó
in the lower part (see device no. 31). At that
time these arms were alluding to the Brassó
press, while in the present case to the City Press
of Szeben. A century later the whole upper part
of the woodblock was substituted and it was
used in 1721 (see device no. 104).

84.

KARANCSI GYÖRGY
Nyomdász, a városi nyomda vezetője
Debrecen
1673
Fametszet (62×63 mm)

Hosszúkás levelű fa kör alakú keretben, körülötte levéldíszek négyzet alakban. A fa lombjában írásszalag a **PACEM TE POSCIMUS OMNES** (Békeért könyörgünk mindnyájan Hozzád) felirattal, a fa alatt a képbe metszve az 1663-as évszám. A XVIII. században is használatban volt: a debreceni városi nyomdát vezető Vincze György használta 1703-ban (lásd 128. számú jelvény). Előképe Konrad Eyfrid hanaui nyomdász-kiadó 1627-ben használt jelvénye lehetett, ugyanezzel a mottóval, de évszám nélkül.

KARANCSI, GYÖRGY
Printer, head of the City Press
Debrecen (H)
1673
Woodcut (62×63 mm)

A tree with oblong leaves in a double circle, outside the circle rich leaves making up a square shape. Within the foliage we can see the inscription **PACEM TE POSCIMUS OMNES**, i.e. "We are all praying to You for peace". Under the tree the date 1663 is cut into the device. It was also used in the eighteenth century (in 1703) by György Vincze in Debrecen (see device no. 128). Its prototype may have been the device used by Konrad Eyfrid in Hanau 1627, with the same motto but without a date.

85.

KLÖSS JAKAB (ID.)

Nyomdász, kiadó, a Klöss-nyomda alapítója és tulajdonosa. 1614-ben átmenetileg Lőcsére helyezte át műhelyét

Bártfa

1609–1619

Fametszet (21×23 mm)

Belül kettős körbe, kívül négyzetbe helyezett, Fámát ábrázoló, kürtbe fúvó nőalak, aki jobb kezében palmaágat és könyvet tart. Háta mögött a tengert látni felhőkkel és egy várral. Fáma a hír és hírnév megszemélyesített alakja. Magyarországi nyomdászok három változatban, három méretben használták ezt a jelvényt is, közülük ez a legkisebb és ábrázolása elnagyoltabb a többinél. Míg a két nagyobbat eredetileg Mantskovit Bálint használta vizsolyi nyomdájában 1590–1593 között (lásd 59. és 60. számú jelvény), addig ez a legkisebb metszet Vizsolyban nem jelent meg, csak Bártfán. Valószínűsíthető azonban, hogy eredetileg ez is Mantskovit jelvénye volt, és a többivel együtt került át Bártfára, ahol a XVII. század folyamán a Klöss család tagjai használták.

KLÖSS, JACOB (SEN.)

Printer, publisher, founder and owner of the Klöss press, moved his workshop temporarily (in 1614) to Lőcse

Bártfa (Bartpha, Bartfeld, Bardejov, SK)

1609–1619

Woodcut (21×23 mm)

A square shaped mark with a double circle, in which a female figure (Fame) can be seen blowing in her trumpet and holding a palm-leaf and a book in her right hand. In the background the sea, some clouds and a castle is discernible. Fame is the allegoric figure of news and fame. This device was used in Hungary in three variants, in three sizes, of which this is the smallest and most roughly executed. While the two larger ones were used originally by Bálint Mantskovit in Vizsoly between 1590 and 1593 (see devices no. 59 and 60) this smallest one was never used in Vizsoly, only in Bártfa. Still, it can be assumed that originally this was also one of the marks of Mantskovit, and was transferred together with the other two blocks to Bártfa, where it was used by members of the Klöss family in the course of the seventeenth century.

86.

KLÖSS JAKAB (ID.)

Nyomdász, kiadó, nyomdatulajdonos, a bártfai
Klöss-nyomda alapítója, 1614-ben átmenetileg
Lőcsére helyezte át műhelyét

Bártfa 1609–1619

Lőcse 1614

Fametszet (48×35 mm)

Fámát ábrázoló, kürtbe fúvó nőalak ovális
keretben, jobb kezében pálmaágot és könyvet
tart. Fáma a hír és hírnév megszemélyesített
alakja. A háttérben a tengert, felhőket és egy
várat látni. Ezt a metszetet eredetileg
Mantskovit Bálint vizsolyi nyomdász használta
1590-ben (lásd 59. számú jelvény), később
átkerült Bártfára. Apja után az ifjabb Klöss Jakab
is használta 1641-ben (lásd 88. számú jelvény).
Három méretben ismert, közülük ez
a legnagyobb. Sigismund Feyerabend frankfurti
könyvkiadó jelvényének módosított,
egyszerűsített változata.

KLÖSS, JACOB (SEN.)

Printer, publisher, founder and owner of the
Klöss press, moved his workshop temporarily
(in the year 1614) to Lőcse

Bártfa (Bartpha, Bartfeld, Bardejov, SK)

1609–1619

Lőcse (Leutschovia, Leutschau, Levoča, SK)

1614

Woodcut (48×35 mm)

Female figure in waving robes (Fame) in an oval
frame blowing into her trumpet and holding a
palm-leaf and a book in her right hand. Fame is
the allegoric figure of news and fame. In the
background the sea, clouds and a castle can be
seen. It was previously used by Bálint
Mantskovit in Vizsoly in 1590 (see device no.
59), and it was transferred later to Bártfa. Jakob
Klöss jun. used it in 1641 (see device no. 88).
It was used in three variants, in three sizes,
of which this is the largest. It is a modified and
simplified variant of the device of the Frankfurt
publisher Sigismund Feyerabend.

87.

KLÖSS JAKAB (ID.)

Nyomdász, kiadó, a bártfai Klöss-nyomda
alapítója és tulajdonosa

Bártfa

1619–1622

Fametszet (55×45 mm)

Könyvön fekvő zászlós bárány, díszes
reneszánsz fülkében elhelyezve. A zászlós
bárány a feltámadt Krisztust jelképezi, a könyv
pedig kettős értelmű: egyrészt a Bibliára,
másrészt a nyomdászatra és könyvkiadásra utal.
A jelvényt eredetileg Mantskovit (Farinola)
Bálint, a Vizsolyi Biblia nyomtatója használta
Detrekőn (lásd 58. számú jelvény), tőle került
át a jelvény Bártfára, a Klöss-nyomdába.

KLÖSS, JACOB (SEN.)

Printer, publisher, founder and owner of the
Klöss press

Bártfa (Bartpha, Bartfeld, Bardejov, SK)

1619–1622

Woodcut (55×45 mm)

Lamb with a flag lying on a book and placed
in a decorated renaissance niche. The lamb with
the flag represents Christ resurrected, while the
book has a double meaning: once a reference
to the Bible, and also alluding to printing and
publishing. The device was previously used
by Bálint Mantskovit (Farinola) at Detrekő,
printer of the Vizsoly Bible, the first complete
Hungarian, protestant version of the Bible
(see device no. 58). The device was later
transferred to Bártfa, to Jacob Klöss sen.

88.

KLÖSS JAKAB (IFJ.)

Nyomdász, kiadó, a Klöss-nyomda tulajdonosa,
id. Klöss Jakab fia

Bártfa

1641

Fametszet (48×35 mm)

Fámát ábrázoló, kürtbe fúvó nőalak ovális keretben, jobb kezében pálmaágat és könyvet tart. Fáma a hír és hírnév megszemélyesített alakja. A háttérben a tengert, felhőket és egy várat látni. Ezt a metszetet eredetileg Mantskovit Bálint vizsolyi nyomdász használta 1590-ben (lásd 59. számú jelvény), majd később id. Klöss Jakab is használta Lőcsén 1614-ben és Bártfán 1609–1619 között (lásd 86. számú jelvény). Három méretben ismert, közülük ez a legnagyobb. Sigismund Feyerabend frankfurti könyvkiadó jelvényének módosított, egyszerűsített változata.

KLÖSS, JACOB (JUN.)

Printer, publisher, owner of the Klöss press,
son of Jacob Klöss sen., founder of the press
Bártfa (Bartpha, Bartfeld, Bardejov, SK)

1641

Woodcut (48×35 mm)

Female figure in waving robes (Fame) in an oval frame blowing into her trumpet and holding a palm-leaf and a book in her right hand. Fame is the allegoric figure of news and fame. In the background the sea, some clouds and a castle can be seen. It was previously used by Bálint Mantskovit in Vizsoly in 1590 (see device no. 59) and it was later transferred to Bártfa. Jakob Klöss sen. used it in Lőcse in 1614 and in Bártfa between 1609–1619 (see device no. 86). It was used in three variants, in three sizes, of which this is the largest. It is a modified and simplified variant of the device of the Frankfurt publisher Sigismund Feyerabend.

89.

LIPSAI RHEDA PÁL
Nyomdász, a városi nyomda vezetője
Debrecen
1601–1603
Fametszet (78×74 mm)

LIPSAI RHEDA, PÁL
Printer, head of the City Press
Debrecen (H)
1601–1603
Woodcut (78×74 mm)

Debrecen város címere: (a feltámadt Krisztust jelképező) zászlós bárány ovális keretben, fent könyv fölé hajló (olvasó?) férfialak, feltehetően Szent János evangélista. Az ovális címer reneszánsz oszlopcsarnokban van elhelyezve és szárnyas puttók tartják. A padló kockáiban olvasható a metszet készítésének évszáma: 1583. A címer ótestamentumi körirata: **MINT A BARAN MEG NEMVL A NIRV ELOT ESA LIIL**. (Mint a bárány, ha vágóhídra viszik, vagy mint a juh, mely némán tűri, hogy nyírják, ő sem nyitotta ki száját – Ézs 53,7). A címer körirata és egész kompozíciója azonos a korábbi, 1563-as évszámmal készült fametszettel, de annak újrametszett változata. Az eredeti, 1563-as metszet alkotója a Bécsből menekült nyomdász és metsző, Hoffhalter Rafael lehetett, aki már ekkor részt vett a debreceni nyomda munkájában. Ez az 1583-ban újrametszett jelvény talán fiának, Hoffhalter Rudolfnak munkája, aki 1583–1588 között használta (lásd 48. számú jelvény).

The coat of arms of Debrecen: a lamb with a flag (representing Christ resurrected) in an oval frame, above a male figure leaning over a book (reading?)—probably Saint John the Evangelist. The coat of arms is held by puttoes and placed in a renaissance peristyle with columns. At the bottom the year 1583 is cut into the device. The inscription is in Hungarian, taken from the Old Testament: **MINT A BARAN MEG NEMVL A NIRV ELOT ESA LIIL**, meaning “As a sheep before her shearers is dumb” (Is 53:7). The inscription and the whole composition is the same as its previous variant, where the year on the tiles is 1563. The artist of the original 1563 device was possibly Raphael Hoffhalter, printer and woodcutter in Vienna, who escaped to Debrecen and at that time already took part in the work of the local press. The artist of the 1583 re-cut variant may have been his son, Rudolf Hoffhalter. He was previously using this device between 1583 and 1588 (see device no. 48).

90.

MAKAI NYÍRŐ JÁNOS

Nyomdász, a Heltai-nyomda vezetője

A nyomda tulajdonosai az alapító Heltai Gáspár örökösei

Kolozsvár

1621

Fametszet (48×40 mm)

Ovális volutás keretben a paradicsomi tudás fája a rá tekeredő kígyóval, tövénél emberi koponya és lábszárcsont. A keretezés puttófejekkel, növényi ornamentikával dúsan díszített. Eredetileg ifj. Heltai Gáspár egyik nyomdászjelvénye volt, amelyet 1588-ban használt (lásd 35. számú jelvény).

MAKAI NYÍRŐ, JÁNOS

Printer, head of the Heltai press, owned by the heirs of the founder Gáspár Heltai Kolozsvár (Claudiopolis, Klausenburg, Cluj-Napoca, RO)

1621

Woodcut (48×40 mm)

Apple tree in the Paradise with the serpent around the trunk, in a wide frame decorated with cherubs and floral ornaments. Originally it was one of the devices of Gáspár Heltai jun. who used it in 1588 (see device no. 35).

91.

ROSNYAI JÁNOS

Nyomdász, a fejedelmi nyomda vezetője

Sárospatak

1658–1669

Fametszet (42×55 mm)

ROSNYAI, JÁNOS

Printer, head of the Principal Press

Sárospatak (H)

1658–1669

Woodcut (42×55 mm)

A leideni Elzevier család jelvényének másolata, egyike a magyarországi nyomdászok által használt négyféle metszésű NON SOLUS-jelvénynek. Magányos férfialak áll jobboldalt a szilfa alatt, baloldalt pedig a fa alatt a **NON SOLUS** (Nem egyedül) jelige olvasható egy írásszalagon. A fa törzsére szőlővessző tekeredik. Értelmezésére többféle lehetőség adódik, közülük az egyik az antikvitásból származik, eszerint a szilfára fonódó szőlővessző barátságot és egyetértést fejez ki. Újtestamentumi értelmezése szerint a jelmondat így folytatható: „Non solus pater mecum” (Jn 16,32) azaz a fa alatt álló alak nem magányos, mert vele van az Úr. A jelvénynek több változatát is használták az Elzevierek. Ez a típus egy rendkívül pontos másolata az Abraham és Bonaventura Elzevier által használt egyik metszetnek. Bár Rosnyai később, Sárospatakról való kényszerű menekülése után Debrecenbe került, ez a dísz többé nem fordul elő sem Debrecenben, sem máshol.

A copy of the Leiden Elzeviers, one of the four different cuts of NON SOLUS devices used by Hungarian printers. A solitary male figure in robe is standing on the right under an elm tree entwined by vine, while on the left the motto **NON SOLUS** i.e. “Not alone” can be read on a banderole. There are several possible interpretations, one deriving from the Antiquity. According to this the vine and the elm tree or the olive tree together express friendship and concord. Another interpretation is offered by the New Testament, continuing the motto as follows “Non solus pater mecum” (Jn 16:32) i.e. the figure standing under the tree is not solitary, because the Lord is with him. Several variants of this mark were used by the Elzevier office in Leiden. This one is a very precise copy of one of the marks preferred by Abraham and Bonaventura Elzevier. Although János Rosnyai the formal Principal printer at Sárospatak, after being forced to leave, worked as a printer in Debrecen, this device does not occur later neither in Debrecen nor elsewhere.

92.

ROSNYAI JÁNOS

Nyomdász, a városi nyomda vezetője
(korábban, 1671-ig a sárospataki fejedelmi
nyomda vezetője)

Debrecen

1679

Fametszet (30×50 mm)

Olajfa alatt baloldalt álló férfialak, fölötte üres írásszalag, a fa másik oldalán földre hulló faágakkal. A francia Estienne nyomdász- és kiadócsalád NOLI ALTUM SAPERE feliratú emblémájából eredeztethető, de a Magyarországon használt jelvény mintája annak Rémy Soubret párizsi nyomdász által használt változata lehetett. Ez utóbbinak csonkított tükörképe, amelyet eredeti formájában a NOLI ALTUM SAPERE („Ne törekedj a magasba”) vagy másképpen ‘Fel ne fuvalkodjál’ [hanem félj] jelentésű írásszalag díszített, utalva Szent Pál példabeszédére az olajfáról és letört ágairól (Róm 11,20). Magyarországi használata során az írásszalag mindig üres. A jelvény először egy 1667-es kolozsvári nyomtatványon tűnt fel (lásd 100. számú jelvény), majd a dúc egyelőre ismeretlen körülmények között került Debrecenbe, és a továbbiakban ott is maradt a városi nyomda felszerelésének részeként. Előbb a Sárospatakról menekülő nyomdavezető, Rosnyai János használta, majd utóda Vincze György 1700-ban (lásd 102. számú jelvény).

ROSNYAI, JÁNOS

Printer, head of the City Press (formerly, until
1671 head of the Principal Press in Sárospatak)
Debrecen (H)

1679

Woodcut (30×50 mm)

Under an olive tree, to the left, a solitary figure is standing. The banderole above his head is without any inscription, while on the other side of the tree branches are falling to the ground. It derives from the device of the Estienne printer and publisher family in France, although the prototype of the mark used in Hungary was probably the variant applied by the Parisian printer Rémy Soubret. This device is the mutilated mirror image of the latter, which in its original form bears the inscription NOLI ALTUM SAPERE i.e. “Do not seek to experience the height” meaning ‘Do not be proud’ and draws its moral conclusion from the pruning of the olive tree “[your branches] were broken off because of their unbelief, but you stand fast only through faith. So do not become proud, but stand in awe” (Rom 11:20), as it can be found in Saint Paul’s parable. In the course of its usage in Hungary the banderole was always empty, without any inscription. The device was first used on the title page of a book printed in Kolozsvár with the equipment of the Principal Press transferred there (see device no. 100). The same block was later transferred (under so far unknown circumstances) to Debrecen and it was used by the head of the City Press by János Rosnyai and later by his successor György Vincze in 1700 (see device no. 102).

93.

SZENCI KERTÉSZ ÁBRAHÁM

Nyomdász, kiadó, a Bethlen család által
támogatott református nyomda vezetője
Várad

1640

Fametszet (41×38 mm)

Várad egyszerűsített címere: bárdot tartó lépő
oroszlán ovális leveles, virágos koszorúban.

Várad teljes címerében a bárdot az oroszlánnal
szemközt álló angyal is fogja. Szenci Kertész
műhelye egyúttal városi nyomdaként is
működött.

SZENCI KERTÉSZ, ÁBRAHÁM

Printer, publisher, head of the press of the
Calvinist church patronized
by the Bethlen-family

Várad (Varadinum, Wardein, Oradea, RO)

1640

Woodcut (41×38 mm)

Simplified coat of arms of the town Várad:
stepping lion holding a hatchet in an oval
wreath of flowers and leaves. The complete coat
of arms of Várad represents an angel as well,
holding the hatchet from the other side.

The workshop of Szenci Kertész functioned
as city press as well.

94.

SZENCI KERTÉSZ ÁBRAHÁM

Nyomdász, kiadó, a Bethlen család által támogatott református nyomda vezetője
Várad

1650–1658

Fametszet (31×40 mm). Eredeti fadúca szerepelt a kolozsvári református nyomda 1805. évi leltárában és még ma is megvan.

A leideni Elzevier család jelvényének másolata, egyike a magyarországi nyomdászok által használt négyféle metszésű NON SOLUS-jelvénynek. Magányos férfialak áll jobboldalt a szilfa alatt, baloldalt pedig a fa alatt a NON SOLUS (Nem egyedül) jelige olvasható egy írásszalagon. A fa törzsére szőlővessző tekeredik. Értelmezésére többféle lehetőség adódik, közülük az egyik az antikvitásból származik, eszerint a szilfára fonódó szőlővessző barátságot és egyetértést fejez ki. Újtestamentumi értelmezése szerint a jelmondat így folytatható: „Non solus pater mecum” (Jn 16,32), azaz a fa alatt álló alak nem magányos, mert vele van az Úr. A jelvénynek több változatát is használták az Elzevierek, ez rendkívül pontos másolata az Abraham és Bonaventura Elzevier által használt egyik metszetnek. Szenci Kertész volt Magyarországon az első, aki a NON SOLUS-emblémát saját jelvényeként használta, kiadványain tizennégy alkalommal jelenik meg ez a jelvény. Ugyanez a dúc később, nyomdájával együtt Szebenbe került, ahol utóda, Udvarhelyi Mihály is használta (lásd 98. sz. jelvény). Ennek halála után Kolozsvárra került, ahol Veresegyházi Szentyel Mihály, Tótfalusi Kis Miklós és a református kollégiumi nyomda könyveinek címlapján jelent meg (lásd 101., 96. és 126. sz. jelvény). Nagyon hasonlít ehhez a metszethez az a jelvény, amelyet Töltési István használt Komáromban 1718-ban (lásd a 125. sz. jelvény).

SZENCI KERTÉSZ, ÁBRAHÁM

Printer, publisher, head of the press of the Calvinist Church

Várad (Varadinum, Wardein, Oradea, RO)

1650–1658

Woodcut (31×40 mm). Its original woodblock was registered in the 1805 inventory of the Reformed College Press in Kolozsvár and it is still kept there.

A copy of the Leiden Elzeviers' device, one of the four different cuts of NON SOLUS device used by Hungarian printers. A solitary male figure in robe is standing on the right under an elm tree entwined by vine. On the left the motto NON SOLUS i.e. "Not alone" can be read on a banderole. There are several possible interpretations, one deriving from the Antiquity. According to this the vine and the elm tree together express friendship and concord. Another interpretation is offered by the New Testament, continuing the motto as follows "Non solus pater mecum" (Jn 16:32) i.e. the figure standing under the tree is not solitary, because the Lord is with him. Several variants of this mark were used by the Elzevier office in Leiden. This one is a very precise copy of one of the marks preferred by Abraham and Bonaventura Elzevier. In Hungary it was Ábrahám Szenci Kertész who first used the device as his own, it occurs on fourteen of his title pages. He took the block to Szeben, where his successor Mihály Udvarhelyi used it as well (see device no. 95) as printers active in Kolozsvár, where the printing office was later transferred (see devices no. 98., 101, 96 and 126). This device is very similar as the one used by István Töltési in Komárom in 1718 but not the same (see device no. 125).

95.

SZENCI KERTÉSZ ÁBRAHÁM

Nyomdász, kiadó, a református egyház
nyomdájának vezetője

Várad

1660

Fametszet (55×55 mm)

Az amszterdami Elzevier-műhely több változatban is használta ezt a jelvényt, egyik változatának pontos másolata ez a Szenci Kertész Ábrahám által, a Váradi Biblia Újtestamentumának címlapján használt metszet. Olajfa alatt álló sisakos nőalakot, Minervát ábrázolja, aki jobb kezével írásszalagot tart, bal kezében pajzsot. A fa túloldalán Minerva baglya és a NE EXTRA OLEAS (Csak az olajfa) feliratú írásszalag.

SZENCI KERTÉSZ, ÁBRAHÁM

Printer, publisher, head of the press of the
Calvinist Church

Várad (Varadinum, Wardein, Oradea, RO)

1660

Woodcut (55×55 mm)

The Elzevier office in Amsterdam used this device in several variants. The one decorating the title page of the New Testament of the Várad Bible printed by Ábrahám Szenci Kertész is a very precise copy of one of these variants. A helmeted female figure (Minerva) with helmet is standing under an olive tree. She holds in her right hand the inscribed banderole and a shield in her left. On the other side of the tree Minerva's owl is represented. The motto on the banderole is: NE EXTRA OLEAS i.e. "Nothing but the olive tree".

96.

TÓTFALUSI KIS MIKLÓS

Nyomdász, betűmetsző, a református egyház nyomdájának vezetője

Kolozsvár

1694–1701

Fametszet (31×40 mm). Eredeti fadúca szerepelt a kolozsvári református nyomda

1805. évi leltárában és még ma is megvan.

A leideni Elzevier család jelvényének másolata, egyike a magyarországi nyomdászok által használt négyféle metszésű NON SOLUS-jelvénynek. Magányos férfialak áll jobboldalt a szilfa alatt, baloldalt pedig a fa alatt a NON SOLUS (Nem egyedül) jelige olvasható egy írásszalagon. A fa törzsére szőlővessző tekeredik. Értelmezésére többféle lehetőség adódik, közülük az egyik az antikvitásból származik, eszerint a szilfára fonódó szőlővessző barátságot és egyetértést fejez ki. Újtestamentumi értelmezése szerint a jelmondat így folytatható: „Non solus pater mecum” (Jn 16,32) azaz a fa alatt álló alak nem magányos, mert vele van az Úr. A jelvénynek több változatát is használták az Elzevierek, ez rendkívül pontos másolata az Abraham és Bonaventura Elzevier által használt egyik metszetnek. A jelvény első használója Szenci Kertész Ábrahám volt 1650–1658 között (lásd 94. számú jelvény), majd Udvarhelyi Mihály halála után került a dúc Kolozsvárra, ahol előbb Veresegyházi Szentyel Mihály, majd Tótfalusi után a református kollégium nyomdája használta (lásd 98., 101. és 126. számú jelvény). Nagyon hasonlít ehhez a metszethez az a jelvény, amelyet Töltési István használt Komáromban 1718-ban (lásd a 125. számú jelvény).

TÓTFALUSI KIS, MIKLÓS

Printer, publisher, punch-cutter, head of the press of the Calvinist Church Kolozsvár (Claudiopolis, Klausenburg, Cluj-Napoca, RO)

1694–1701

Woodcut (31×40 mm). Its original woodblock was registered in the 1805 inventory of the Reformed College Press in Kolozsvár and it is still kept there.

A copy of the Leiden Elzeviers' device, one of the four different cuts of the NON SOLUS device used by Hungarian printers. A solitary male figure in robe is standing on the right under an elm tree entwined by vine. On the left the motto NON SOLUS i.e. "Not alone" can be read on a banderole. There are several possible interpretations, one deriving from the Antiquity. According to this the vine and the elm tree together express friendship and concord. Another interpretation is offered by the New Testament, continuing the motto as follows "Non solus pater mecum" (Jn 16:32) i.e. the figure standing under the tree is not solitary, because the Lord is with him. Several variants of this mark were used by the Elzevier office in Leiden. This one is a very precise copy of one of the marks preferred by Abraham and Bonaventura Elzevier. In Hungary it was Abraham Szenci Kertész who first used the device as his own between 1650 and 1658 (see device no. 94). He took the block to Szeben, where his successor Mihály Udvarhelyi used it as well as printers active in Kolozsvár, where the printing office was transferred later. Of these the most notable is Miklós Tótfalusi Kis printer and punch-cutter of European fame (see devices no. 98, 101 and 126). It is very similar to the one used by István Töltési in Komárom in 1718. (see device no. 125).

97.

TÖLTÉSI ISTVÁN
Nyomdász, a városi nyomda vezetője
Debrecen
1685
Fametszet (41×44 mm)

Gyümölcsöt termő fa alatt álló sisakos, lándzsás nőalak (Minerva), a fa alatt bagoly, a fa törzsén keresztbe futó írásszalag **ET FLORE ET FRUCTU** (Virággal és gyümölccsel) felirattal. Az utrechti Johannes Jansonius van de Waesberghe-műhely jelvényének rendkívül pontos másolata. A 18. század folyamán Margitai János debreceni nyomdász használta 1743-ban (lásd 115. számú jelvény).

TÖLTÉSI, ISTVÁN
Printer, head of the City Press
Debrecen (H)
1685
Woodcut (41×44 mm)

A helmeted female figure (Minerva) with an owl and a lance under a fruit bearing tree, the trunk of which is encircled by the inscribed banderole **ET FLORE ET FRUCTU**, meaning 'With flower and fruit'. This is a very precise copy of the printer's device of Johannes Jansonius van de Waesberghe in Utrecht. It was also used in the eighteenth century by János Margitai, printer in Debrecen in 1743 (see device no. 115).

98.

UDVARHELYI MIHÁLY

Nyomdász, Szenci Kertész Ábrahám halála után
nyomdavezető

Szeben

1668

Fametszet (31×40 mm). Eredeti fadúca szerepelt
a kolozsvári református nyomda 1805. évi
leltárában és még ma is megvan.

A leideni Elzevier család jelvényének másolata, egyike a magyarországi nyomdászok által használt négyféle metszésű NON SOLUS-jelvénynek. Magányos férfialak áll jobboldalt a szilfa alatt, baloldalt pedig a fa alatt a NON SOLUS (Nem egyedül) jelige olvasható egy írásszalagon. A fa törzsére szőlővessző tekeredik. Értelmezésére többféle lehetőség adódik, közülük az egyik az antikvitásból származik, eszerint a szilfára fonódó szőlővessző barátságot és egyetértést fejez ki. Újtestamentumi értelmezése szerint a jelmondat így folytatható: „Non solus pater mecum” (Jn 16,32) azaz a fa alatt álló alak nem magányos, mert vele van az Úr. A jelvénynek több változatát is használták az Elzevierek, ez rendkívül pontos másolata az Abraham és Bonaventura Elzevier által használt egyik metszetnek. A jelvény első használója Szenci Kertész Ábrahám volt 1650–1658 között (lásd 94. számú jelvény), a dúc tőle került Udvarhelyi Mihályhoz, aki Szebenben utódja volt. Utána a dúc Kolozsvárra került, ahol Verezegyházi Szentyel Mihály, Tótfalusi Kis Miklós és a református kollégiumi nyomda könyveinek címlapján jelent meg (lásd 101., 96. és 126. számú jelvény). Nagyon hasonló ehhez a metszethez az a jelvény, amelyet Töltési István használt Komáromban 1718-ban (lásd a 125. számú jelvény).

UDVARHELYI, MIHÁLY

Printer, publisher, head of the press of the
Calvinist Church

1668

Szeben (Cibinium, Hermannstadt, Sibiu, RO)
Woodcut (31×40 mm). Its original woodblock
was registered in the 1805 inventory
of the Reformed College Press in Kolozsvár
and it is still kept there.

A copy of the Leiden Elzeviers' device, one of the four different cuts of the NON SOLUS device used by Hungarian printers. A solitary male figure in robe is standing on the right under an elm tree entwined by vine. On the left the motto NON SOLUS i.e. "Not alone" can be read on a banderole. There are several possible interpretations, one deriving from the Antiquity. According to this the vine and the elm tree together express friendship and concord. Another interpretation is offered by the New Testament, continuing the motto as follows "Non solus pater mecum" (Jn 16:32) i.e. the figure standing under the tree is not solitary, because the Lord is with him. Several variants of this mark were used by the Elzevier office in Leiden. This one is a very precise copy of one of the marks preferred by Abraham and Bonaventura Elzevier. In Hungary it was Ábrahám Szenci Kertész who first used the device as his own between 1650–1658 (see device no. 94). It occurs on fourteen of his title pages. He took the block to Szeben, where his successor Mihály Udvarhelyi used it as well as printers active in Kolozsvár, where the printing office was transferred later (see devices no. 101, 96 and 126). This device is very similar to the one used by István Töltési in Komárom in 1718 but not the same (see device no. 125).

99.

VERDUSSEN, HIERONYMUS

Nyomdász, Nádasdy Ferenc pottendorffi

nyomdájának vezetője

[Bécs] – Pottendorff

1666–1668

Fametszet (60×50 mm)

VERDUSSEN, HIERONYMUS

Printer, head of Count Ferenc Nádasdy's press

[Vienna] – Pottendorff (A)

1666–1668

Woodcut (60×50 mm)

Az ovális alakú jelvény közepén álló fogasléces emelőt jobbról, felhőből kinyúló kéz forgatja, fölötte a jelmondat **INGENIO ET VIRIBUS** (Értelemmel és erővel). A képet díszes volutákkal, két, profilból látható angyalfejjel és közepén egy puttóval díszített keret veszi körül, amely azonban fent sérült, feltehetően repedt. A jelvényt Verdussen először egy hely megjelölése nélküli, de feltehetően Bécsben kiadott könyvön használta, majd Pottendorffban. Bécsben Johann Baptist Hacque is használta (egy év megjelölése nélküli kiadványán), aki Verdussennel együtt közreműködött Nádasdy nyomdájának felállításában és megindításában. Bár mindkét nyomdász Antwerpenből érkezett, a nyomdászjelvény eredete ismeretlen, németalföldi nyomtatványokon nem fordul elő. Ugyanez a motívum szerepel Peter Apianus egyik jelvényén, amelyet Ingolstadtban használt 1532–1534 között.

The rack standing in the middle of the oval emblem is turned by a hand emerging from the clouds. Above it the motto **INGENIO ET VIRIBUS** i.e. "With sense and power" can be seen. The image is bordered by a frame with scrolls, two angels represented in profile and a cherubim in the middle, where the device seems to be broken. This mark was first used by Verdussen on a book without imprint, issued possibly in Vienna, and later he used it in Pottendorff. It is also adorning one of the books issued without a date by the Vienna printer Johann Baptist Hacque. Hacque, together with Verdussen took part in setting up and starting Count Nádasdy's press on his estate at Pottendorff. Although both printers arrived from Antwerp, the origins of this device with the rack cannot be traced in the Low Countries. The same motif can be seen on one of the devices used by Peter Apianus in Ingolstadt between 1532 and 1534.

100.

VERESEGYHÁZI SZENTYEL MIHÁLY? ROSNYAI JÁNOS?
BRASSAI MAJOR MÁRTON?

Az egykori gyulafehérvári fejedelmi nyomda
betűivel nyomtató ismeretlen nyomdász

Kolozsvár

1667

Fametszet (30×50 mm)

VERESEGYHÁZI SZENTYEL, MIHÁLY? ROSNYAI,
JÁNOS? BRASSAI MAJOR, MÁRTON?

Unknown printer printing with the equipment
and types of the formal Principal Press
in Gyulafehérvár

Kolozsvár (Cludiopolis, Klausenburg,
Cluj-Napoca, RO)

1667

Woodcut (30×50 mm)

Olajfa alatt baloldalt álló férfialak, fölötte üres írásszalag, a fa másik oldalán földre hulló faágakkal. A francia Estienne nyomdász- és kiadócsalád emblémájából eredeztethető, de a Magyarországon használt jelvény mintája annak Rémy Soubret párizsi nyomdász által használt változata lehetett. Ez utóbbinak csonkított tükörképe, amelyet eredeti formájában a NOLI ALTUM SAPERE (Ne törekedj a magasba) vagy másképpen 'Fel ne fuvalkodjál' [hanem félj] jelentésű írásszalag díszített, utalva Szent Pál példabeszédére az olajfáról és letört ágairól (Róm 11,20). Magyarországi használata során az írásszalag mindig üres. A jelvény először egy 1667-es kolozsvári nyomtatványon tűnt fel. Eredete ismeretlen, mert nem tartozott a gyulafehérvári fejedelmi nyomdából származó és Kolozsvárra került felszereléshez. Ugyanezt a dűcot később Debrecenben a Sárospatakról menekült nyomdavezető, Rosnyai János használta 1679-ben (lásd 92. számú jelvény), majd később a városi nyomdát vezető utóda, Vincze György is alkalmazta 1700-ban (lásd 102. számú jelvény).

Under an olive tree, on the left, a solitary figure is standing. The banderole above his head is without any inscription, while on the other side of the tree branches are falling to the ground. It derives from the device of the Estienne printer and publisher family in France, although the prototype of the mark used in Hungary was probably the variant applied by Rémy Soubret in Paris. What we have here, is the mutilated mirror image of the latter, which, in its original form bears the inscription NOLI ALTUM SAPERE i.e. "Do not seek to experience the height" meaning 'Do not be proud' and draws its moral conclusion from the pruning of the olive tree "[your branches] were broken off because of their unbelief, but you stand fast only through faith. So do not become proud, but stand in awe" (Rom 11:20), as it can be found in St. Paul's parable. In the course of its usage in Hungary the banderole was always empty, without any inscription. The device was first used on the title page of a book printed in Kolozsvár with the equipment of the Principal Press transferred there. However, its source is unknown, because it was never part of the Principal Press of Gyulafehérvár. The same block was later used in Debrecen by János Rosnyai and György Vincze (see devices no. 92. and 102).

101.

VERESEGYHÁZI SZENTYEL MIHÁLY
Nyomdász, az Apafi Mihály fejedelem
által támogatott református egyház
nyomdájának vezetője
Kolozsvár
1669–1671

Fametszet (31×40 mm). Eredeti fadúca szerepelt
a kolozsvári református nyomda 1805. évi
leltárában és még ma is megvan.

A leideni Elzevier család jelvényének másolata, egyike a magyarországi nyomdászok által használt négyféle metszésű NON SOLUS-jelvénynek. Magányos férfialak áll jobboldalt a szilfa alatt, baloldalt pedig a fa alatt a NON SOLUS (Nem egyedül) jelige olvasható egy írásszalagon. A fa törzsére szőlővessző tekeredik. Értelmezésére többféle lehetőség adódik, közülük az egyik az antikvitásból származik, eszerint a szilfára fonódó szőlővessző barátságot és egyetértést fejez ki. Újtestamentumi értelmezése szerint a jelmondat így folytatható: „Non solus pater mecum” (Jn 16,32) azaz a fa alatt álló alak nem magányos, mert vele van az Úr. A jelvénynek több változatát is használták az Elzevierek, ez rendkívül pontos másolata az Abraham és Bonaventura Elzevier által használt egyik metszetnek. A jelvény első használója Szenci Kertész Ábrahám volt 1650–1658 között (lásd 94. számú jelvény), majd Udvarhelyi Mihály halála után került a dúc Kolozsvárra. Itt előbb Veresegyházi Szentyel Mihály, majd Tótfalusi Kis Miklós, végül a református kollégiumi nyomda könyveinek címlapján jelent meg (lásd 98., 96. és 126. számú jelvény). Nagyon hasonlít ehhez a metszethez az a jelvény, amelyet Töltési István használt Komáromban 1718-ban (lásd 125. számú jelvény).

VERESEGYHÁZI SZENTYEL, MIHÁLY
Printer, publisher, head of the press
of the Calvinist Church patronized
by Prince Mihály Apafi
Kolozsvár (Claudiopolis, Klausenburg,
Cluj-Napoca, RO)
1669–1671

Woodcut (31×40 mm). Its original woodblock
was registered in the 1805 inventory
of the Reformed College Press in Kolozsvár
and it is still kept there.

A copy of the Leiden Elzeviers' device, one of the four different cuts of the NON SOLUS device used by Hungarian printers. A solitary male figure in robe is standing on the right under an elm tree entwined by vine. On the left the motto NON SOLUS i.e. "Not alone" can be read on a banderole. There are several possible interpretations, one deriving from the Antiquity. According to this the vine and the elm tree together express friendship and concord. Another interpretation is offered by the New Testament, continuing the motto as follows "Non solus pater mecum" (Jn 16:32) i.e. the figure standing under the tree is not solitary, because the Lord is with him. Several variants of this mark were used by the Elzevier office in Leiden. This one is a very precise copy of one of the marks preferred by Abraham and Bonaventura Elzevier. In Hungary it was Abraham Szenci Kertész who first used the device as his own between 1650–1658 (see device no. 94). It occurs on 14 of his title pages. He took the block to Szeben, where his successor Mihály Udvarhelyi used it as well as Mihály Veresegyházi Szentyel and other printers active in Kolozsvár, where the printing office was transferred later (see devices no. 98, 96 and 126). This device is very similar to the one used by István Töltési in Komárom in 1718 but not the same (see device no. 125).

102.

VINCZE GYÖRGY

Nyomdász, a városi nyomda vezetője
Debrecen

1700

Fametszet (30×50 mm)

Olajfa alatt baloldalt álló férfialak, fölötté üres írásszalag, a fa másik oldalán földre hulló faágakkal. A francia Estienne nyomdász- és kiadócsalád NOLI ALTUM SAPERE feliratú emblémájából eredeztethető, de a Magyarországon használt jelvény mintája annak Rémy Soubret párizsi nyomdász által használt változata lehetett. Ez utóbbinak csonkított tükörképe, amelyet eredeti formájában a NOLI ALTUM SAPERE (Ne törekedj a magasba) vagy másképpen 'Fel ne fuvalkodjál' [hanem félj] jelentésű írásszalag díszített, utalva Szent Pál példabeszédére az olajfáról és letört ágairól (Róm 11,20). Magyarországi használata során az írásszalag mindig üres. A jelvény először egy 1667-es kolozsvári nyomtatványon tűnt fel (lásd 100. számú jelvény), majd a dúc egyelőre ismeretlen körülmények között került Debrecenbe, és a továbbiakban ott is maradt a városi nyomda felszerelésének részeként. Vincze György előtt a Sárospatakról menekült nyomdavezető, Rosnyai János használta Debrecenben 1679-ben (lásd 92. számú jelvény)

VINCZE, GYÖRGY

Printer, head of the City Press
Debrecen (HU)

1700

Woodcut (30×50 mm)

Under an olive tree, on the left, a solitary figure is standing with a banderole above his head without any inscription, while on the other side of the tree branches are falling to the ground. It is deriving from the device of the French Estienne printer and publisher family, although the prototype of the mark used in Hungary was probably the variant applied by Rémy Soubret in Paris. What we have here, is the mutilated mirror image of the latter, which, in its original form bore the inscription NOLI ALTUM SAPERE i.e. "Do not seek to experience the height" meaning 'Do not be proud' and draws its moral conclusion from the pruning of the olive tree "[your branches] were broken off because of their unbelief, but you stand fast only through faith. So do not become proud, but stand in awe." (Rom 11:20), as it can be found in St. Paul's parable. In the course of its usage in Hungary the banderole was always empty, without any inscription. The device was first used on the title page of a book printed in Kolozsvár with the equipment of the Principal Press transferred there (see device no. 100). The same block was later transferred (under so far unknown circumstances) to Debrecen. Before György Vincze it was used there by the head of the City Press, János Rosnyai in 1679 (see device no. 92).

103.

VOKÁL-NYOMDA

Nyomda, kiadó

1640–1652

Trencsén

Fametszet (22×100 mm)

VOKÁL PRESS

Printing and publishing house

1640–1652

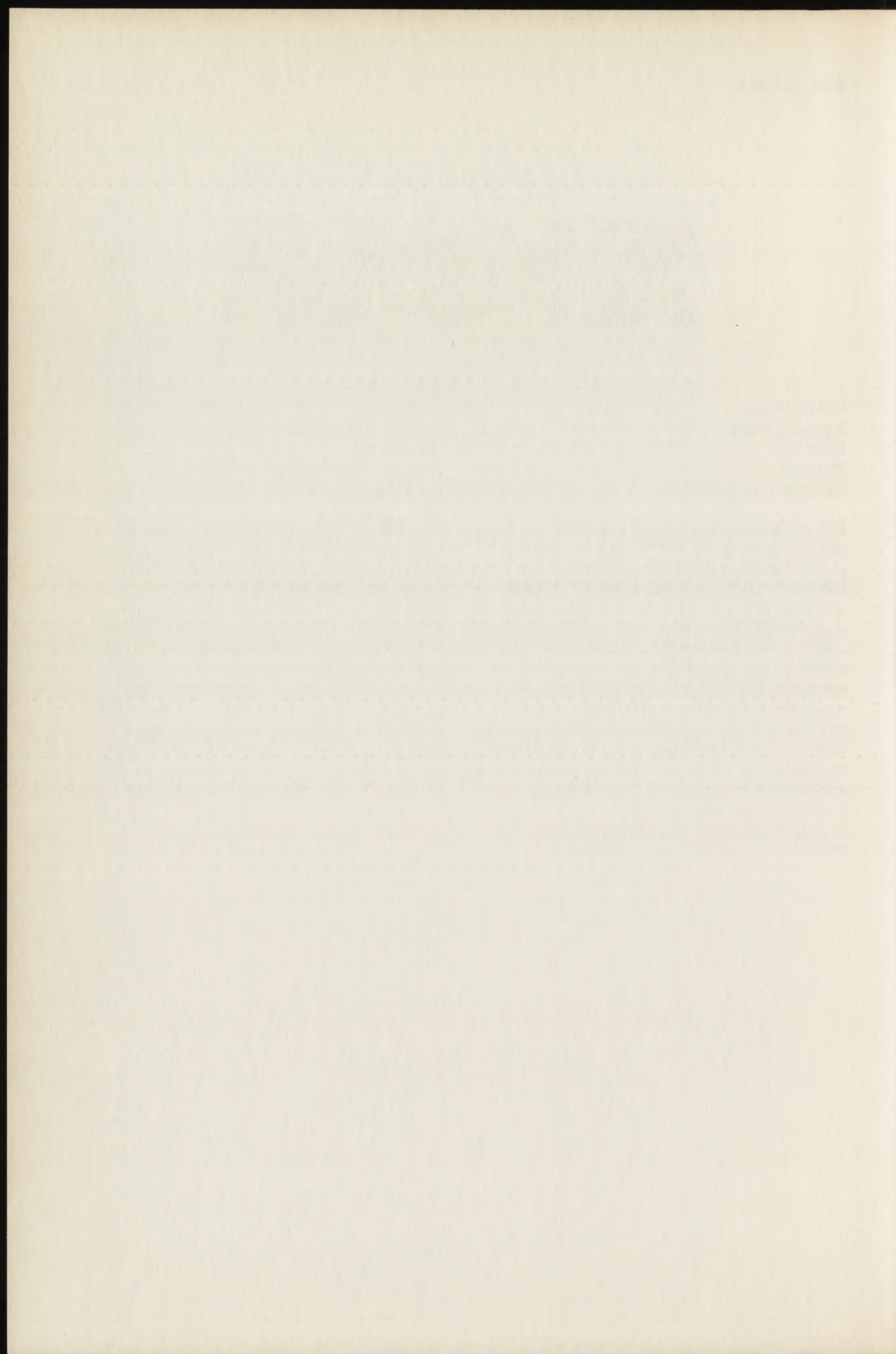
Trencsén (Trenchin, Trenčín, SK)

Woodcut (22×100 mm)

Két, egymással szembeforduló halfarkú férfialak (triton) címerpajzsot tart. A finoman árnyalt pajzson mesterjegy látható. A tritonok halfarkából egy-egy levél és stilizált gyümölcs nő ki. Feltehető, hogy a mesterjegy Vokál nevére vagy foglalkozására utal. A kép keskeny téglalap alakú, ezért a nyomdász a szöveg fölött, mintegy fejlécként alkalmazta. A jelvény eredetileg Jiřík Štyrsának, a Cseh Testvérek nyomdászának jelvénye volt, amelyet az száz évvel korábban, mladé boleslavi nyomdájában használt (1531 előtt). Később Burán Valda prágai nyomdászhoz került, aki 1580-ban használta ezt a jelvényt, könyvdíszként. Nem tudni, hogy közvetlenül kitől került Václáv Vokálhoz ez a nyomdászjegy, mert Burán Valda 1599-ben, fia Oldřich pedig 1618-ban halt meg.

Two male figures with fish tail (tritons) facing each other hold a crest. The finely shaded crest bears a hallmark. From the tail of the tritons a leaf and a stylized fruit grows out. It can be supposed that the hallmark is alluding either to the name or to the profession of the printer Vokál. The composition is a narrow rectangle, therefore suitable for using it above texts as a head-piece. It was originally, a century earlier, the device of Jiřík Štyrsa, printer of the Czech Brethren, who was active in Mladé Boleslav (CZ) before 1531. Later their device was transferred to the Prague printer Burian Valda, who used it in 1580. The way it got to Vokál is not known: Valda died in 1599 and his son Oldřich in 1618.

XVIII. SZÁZAD

EIGHTEENTH CENTURY

104.

BARTH, JOHANN (IFJ.)

Nyomdász, kiadó, a szebeni városi nyomda
bérelője és vezetője, id. Johann Barth fia
Szeben

1721

Fametszet (174×122 mm)

Az először 1583-ban Brassóban (lásd 31. számú jelvény), majd módosítva 1684-ben Szebenben használt címlapkeret (lásd 83. számú jelvény) változata. Alul továbbra is az 1684-ből ismert szebeni címer látható, viszont a keret teljes felső részét új dúccal pótolták ki. Ezen, Erdély megváltozott státusának megfelelően, az osztrák kétfejű sas és az Erdélyi Nagyfejedelemség címere látható. Az ily módon átalakított keret ez alkalommal is az erdélyi törvénykönyv címlapját díszíti.

BARTH, JOHANN (JUN.)

Printer, publisher, tenant and head of the City
Press in Szeben, son of Johann Barth sen.

Szeben (Cibinium, Hermannstadt, Sibiu, RO)

1721

Woodcut (174×122 mm)

A variant of the woodcut title page border used first in Brassó 1583 (see device no. 31) and a century later, in 1684, in Szeben, where the coats of arms were changed to those of Szeben (see device no. 83). This time the whole upper part of the woodblock was substituted, according to the new political status of Transylvania, by the Habsburg double-headed eagle and the coat of arms of the Great Principality of Transylvania.

105.

BARTH, JOHANN (ID.)

Nyomdász, kiadó, előbb a szebeni városi nyomda bérlője és vezetője, majd a Barth-nyomda alapítója

Szeben

1753–1755

Fametszet (36×53 mm)

Kalligrafikus monogram: a Barth névre utaló B betű tükörkép formájában összefonódva jelenik meg, fölötté ötágú korona, amely a család nemesi származására utal, alatta összefonódó olajfaágak.

BARTH, JOHANN (SEN.)

Printer, publisher, former tenant and head of the City Press in Szeben, who later founded the Barth Press

Szeben (Cibinium, Hermannstadt, Sibiu, RO)

1753–1755

Woodcut (36×53 mm)

Decorated monogram with a floral interlace, the letter B combined with its reverse, alluding to the name of the printer and publisher Johann Barth. The five-pointed crown above it expresses the nobility of the Barth family. The monogram is encircled by olive branches.

106.

BREWER, JOHANN

Nyomdász, a Brewer-nyomdát alapító Brewer
Lőrinc unokája, a nyomda örököseinek egyike
Lőcse

1701

Fametszet (35×40 mm)

A Brewer család **B** kezdőbetűjét magában foglalo, pálmaágakkal körülvett kalligrafikus monogram, amelyet a nyomda 1701-ben használt. A nyomdát ekkor már Johann Brewer vezette, de mivel az örökösödési eljárás nem fejeződött be, a könyvek címlapján az ő neve még nem szerepelt, hanem összefoglalóan a Brewer-örökösök megjelölés. Ennek alapján feltételezhető, hogy Johann Brewer nyomdászjelvénye – a pár évvel későbbi rézmetszetes díszcímlapba foglalt monogramhoz hasonlóan (lásd 107. számú jelvény).

BREWER, JOHANN

Printer, publisher, grandson of the founder and
one of the heirs of the Brewer press
Lőcse (Leutschovia, Leutschau, Levoča, SK)

1701

Woodcut (35×40 mm)

Calligraphic monogram displaying the initial **B** of the Brewer family, encircled by palm leaves. This emblem was used at the time when the firm was actually directed by Johann Brewer, but following the death of the father, Samuel Brewer, the heritage was not yet divided among the heirs. His name was not yet put on the title page, the imprint was formulated as "the Brewer heirs". This circumstance suggests that it was the printer's and publisher's device of Johann Brewer like the one combined into an engraved title page a few years later (see device no. 107).

107.

BREWER, JOHANN

Nyomdász, kiadó, a Brewer-nyomda örököse
és tulajdonosa, az alapító Brewer Lőrinc unokája
Lőcse
1708

Rézmetszet (180×120 mm)

Pápai Páriz Ferenc latin-magyar szótárának rézmetszetes díszcímlapja. A rézmetszetes címlap a könyv címén kívül babérkoszorús nőalakot, kakast, homokórát, könyveket ábrázol, és alsó részében ott találni a kalligrafikus emblémát, amelyből a könyvkiadó és nyomdász Johann Brewer monogramja olvasható ki. A nyomdát ekkor már Johann Brewer vezette, de neve hivatalosan még nem szerepelt nyomtatványokon, minthogy Samuel Brewer öröksége még nem volt felosztva. Ugyanezekből az évekből ismert Johann Brewer kalligrafikus monogramjának másik, fametszetű változata (lásd 106. számú jelvény). A rézmetszetű címlapképen a metsző neve nincs feltüntetve, de az előző lapon Pápai Páriz Ferenc portréját I. G. Wolffgang jegyezte, így feltehető, hogy a rézmetszetű címlap is az ő műve.

BREWER, JOHANN

Printer, publisher, heir and owner
of the Brewer press, grandson of the founder
Lőcse (Leutschovia, Leutschau, Levoča, SK)
1708

Copperplate engraving (180×120 mm)

Engraved title page of the Latin dictionary by Ferenc Pápai Páriz. The title page depicts, besides giving the title of the book, a female figure with a laurel wreath, a cock, a sandglass and books. Below the scene we can find the calligraphic emblem from which the monogram of the printer and publisher Johann Brewer can be deciphered. When this book was published, the firm was actually led by Johann Brewer, but his name was not yet printed on books because the inheritance his father Samuel Brewer had left was not yet divided officially among the heirs. It is from these years that another, decorated woodcut monogram of Johann Brewer is known (see device no. 106). The copperplate title page bears no signature, however on the preceding leaf the portrait of Ferenc Pápai Páriz is signed by I. G. Wolffgang. It can be assumed that the title page was also his work.

108.

DOLL, ALOYS ÉS SCHWAIGER, ANDREAS
 Könyvkiadók és könyvkereskedők,
 egyedül és társulva is foglalkoztak
 könyvkiadással és kereskedelemmel
 Pozsony (–Bécs)
 1789
 Rézmetszet (53×53 mm)

A négyzet alakú jelvény csonka kőtalapzatot ábrázol, fölé hajló fával. A talapzaton koszorú és rámeteszve az A D & S betűk. Előtte a földön egy becsukott és egy kinyitott könyv hever, Doll és Schwaiger foglalkozására utalva. Baloldalt a felkelő (vagy lenyugvó) Napot látni. A rézmetszet nincs szignálva.

DOLL, ALOYS AND SCHWAIGER, ANDREAS
 Bookseller-publishers, working both
 individually and in partnership
 Pozsony (Posonium, Pressburg, Bratislava, SK)
 (–Vienna, A)
 1789
 Copperplate engraving (53×53 mm)

The square-shaped device displays a broken stone footstall with a tree bending over it. On the stone a wreath and the letters A D & S can be read. In front of the stone a shut and an open book is lying alluding to the profession of Doll and Schwaiger. On the left the rising (or setting) Sun can be seen. The copperplate device is unsigned.

109.

ENGEL JÁNOS JÓZSEF
Nyomdász, az Engel-nyomda alapítója
és tulajdonosa
Pécs
1777
Fametszet (42×52 mm)

Engel jelvénye foglalkozását, a könyvnyomtatást ábrázolja. Háromfokú emelvényen áll a nyomdász nevére utaló angyal, kiterjesztett karral, egyik kezében liliom, a másikban nyitott könyv. Az emelvény alatt a könyvnyomtatás eszközei: a csizmás angyal jobbán könyvsajtó, balján szedőszekrény, a kép alatti párkányon a **CRESCIT EUNDO** (Haladva növekszik) jelmondat. A jelvény téglalap alakot zár be, felső részét indák, felhők, a Nap és egy stilizált korona fogja közre.

ENGEL, JOHANN JOSEPH
Printer, founder and owner of the Engel press
Pécs (Quinque-ecclesia, Fünfkirchen, H)
1777
Woodcut (42×52 mm)

Engel's device represents his profession, the book-printing. The angel alluding to the printer's name is standing on a three-level platform with his arms stretched, holding in one hand a lily and an open book in the other. Beside the platform the implements of printing are displayed: on the right a printing press, on the left a composing case can be seen, while on the edge under the picture the motto **CRESCIT EUNDO** i.e. 'Advancing and increasing' is written. The whole device is in the form of a rectangle, the upper part of which is made up of tendrils, clouds, the sun and a stylized crown.

110.

HOCHMEISTER, MARTIN (ID.)

Nyomdász, kiadó, a Hochmeister-nyomda alapítója és tulajdonosa

Szeben

1783

Fametszet (43×56 mm)

A könyvnyomtatás allegorikus ábrázolása. Négy koronás oszlop között, kissé a kép bal oldalán nőalak ül, lábánál griffmadár, egyik kezében szedővas, a másikkal a sajtók felé mutat. Balján ugyanis egy könyvnyomtató prés és egy réznyomó prés látható, amely a rézmetszetek nyomtatására szolgált. Háta mögött szedőszekrény, lábánál könyvek és papírlapok, a kép előterében kályha tűzrakással és a betűöntéshez szolgáló jellegzetes bemélyített edénnyel. Az oszlopokat virágfüzerek kötik össze, fent középen griffmadár tartja csőrében az **ALTIUS** feliratú szalagot, lent a talapzat felirata pedig **LABORE ET FAVORE** (Munkával és pártfogással magasabbra). Ez a jelvény pontos másolata a bécsi Johann Thomas Trattner nyomdász, kiadó és könyvkereskedő nyomdász-jelvényének. Trattner többféle, alapvető motívumaiban megegyező nyomdász-kiadói jelvényt használt, köztük azt, amelyet Hochmeister másolt le. Trattnernél vannak olyan változatok, amelyekben egy kőlapon Trattner nevének JTT kezdőbetűi olvashatók, de annál a változatnál, amelyet Hochmeister másolt le, eredetileg sem voltak monogramok.

HOCHMEISTER, MARTIN (SEN.)

Printer, publisher, founder and owner of the Hochmeister press

Szeben (Cibinium, Hermannstadt, Sibiu, RO)

1783

Woodcut (43×56 mm)

Allegoric representation of book-printing. Between four crowned columns somewhat left to the middle of the image a female figure is sitting with a griffin at her foot. She is holding a composing stick in one hand pointing with the other hand towards the presses. On her left a printing press and a press for copperplates are placed. Behind her a composer's case can be seen with books and paper sheets. In the foreground of the image an oven can be seen with burning fire and with the characteristically deepened vessel which served for moulding and letter casting. There are garlands hanging between the four columns, above a griffin is holding in its beak the inscription **ALTIUS**, while on the edge of the platform the continuation of the motto can be read: **LABORE ET FAVORE** i.e. "With labour and favour to the height." This mark is a very precise copy of one of the Vienna printer, publisher and bookseller Johann Thomas Trattner's devices. Trattner himself used several similar devices, differing only in details, among them the one copied by Hochmeister. Trattner used also variants in which the scene contained a stone slab with his initials JTT. However, in the original copied by Hochmeister there is no allusion to Trattner's name.

111.

HOCHMEISTER, MARTIN (IFJ.)

Nyomdász, kiadó, a Hochmeister-nyomda tulajdonosa

Kolozsvár

1783–1791

Fametszet (45×70 mm)

A kép központi alakja egy könyvbe író gyermekalak. A fa lombját egy sas kiterjesztett szárnya alkotja, a sas karmában villámok. A fa törzse fölött Erdély címere ovális pajzsban. A képet kétoldalt felhők keretezik, a gyermekalak mellett a kerekedést jelképező Merkúr-pálca, könyv, glóbusz és bőségszaru. A kép jobb oldalán több apró állat és emberalak látható. Ifj. Martin Hochmeister folytatta apja nagyszebeni üzletét, de párhuzamosan Kolozsvárt is nyomdát és könyvkereskedést létesített.

HOCHMEISTER, MARTIN (JUN.)

Printer, publisher, owner of the Hochmeister press

Kolozsvár (Claudiopolis, Klausenburg, Cluj-Napoca, RO)

1783–1791

Woodcut (45×70 mm)

The central figure of the device is a child sitting under a tree and writing into a book. The foliage of the tree is constituted by the wings of an eagle with a bunch of lightnings in its claw. Over the trunk of the tree the coat of arms of Transylvania is placed. The image is surrounded with clouds, while beside the child a caduceus is placed with a globe, a book and a cornucopia. There are several small animals and human figures on the right side placed into a scenery of rocks. Martin Hochmeister junior continued the activity of his father in Nagyszeben, but opened a further shop in Kolozsvár and was running them parallelly.

112.

LIEDEMANN, JOHANN GEORG
 Könyvkiadó, könyvkereskedő, mecénás
 (Szepesszombat)
 Pozsony
 1775
 Rézmetszet (65×86 mm)

A rézmetszetű jelvény ligetes, napsütötte tájban keresztet vivő alakot ábrázol. Előtte antik oltár, virágfüzérrel, közepén égő lánggal. Az oltár fölé fa hajlik, az oltár lábánál a tudományokat és művészeteket jelképező hárfa, írott papírlap és könyvek helyezkednek el. A keresztet tartó alak másik oldalán kidőlt kőlap, rajta a könyvkiadó és kereskedő nevére utaló összefonódó JGL betűk. A rézmetszet nincs szignálva. Liedemann elsősorban nevelési és erkölcsi könyvek terjesztésével foglalkozott, és evangélikus énekeskönyvek kiadásának költségeit vállalta.

LIEDEMANN, JOHANN GEORG
 Publisher, bookseller, patron of art
 (Szepesszombat, St. Georgienberg, SK)
 Pozsony (Posonium, Pressburg, Bratislava, SK)
 1775
 Copperplate engraving (65×86 mm)

The copperplate device depicts a sun-lit scene with a female figure carrying a cross. In front of her there is an antique altar with garlands and burning flame on it. A tree is bending over the altar, with a harp, written paper and books at its base representing arts and sciences. On the other side of the figure with the cross a stone slab is standing half falling, with the interlacing initials JGL of the publisher and bookseller Liedemann. The copperplate device is not signed. Liedemann was primarily engaged in spreading educative and moral books and financed the publication of Lutheran songbooks.

113.

LÖWE, ANTON
 Könyvkiadó és kereskedő
 Pozsony
 1778–1783
 Rézmetszet (44×72 mm)

A jelvény díszes, kagylószerű táblát ábrázol az **INGENIO & LABORE** (Értelemmel és munkával) jelmonddal, amelyet szárnyas puttó tart. A díszes táblát könyvek és papírkötegek támasztják meg, a könyvkereskedelemre utalva. Ugyanezt fejezi ki a papírkötegek támasztott Merkúr-pálca is. A puttó mellett virágkosár, lába előtt székfü és a metszet készítőjének szignója: „Hafe”. Bár nincs utalás a könyvkiadó és kereskedő Löwe nevére, de ez mégis nyilvánvaló, minthogy a jelvény egyaránt előfordul, akár Patzko, akár Landerer végezte a nyomtatást. Ugyanezt a jelvényt használta üres kagylóval a göttingeni Van den Hoeck özvegye 1776-ban, valamint K iniciáléval a helmstedti Johann Henrik Kühnlin 1781-ben. A metsző szignója nélküli változat, a kagylóban díszes VD monogrammal Vincentius Dederich bambergi kiadónál fordul elő 1780-ban.

LÖWE, ANTON
 Publisher and bookseller
 Pozsony (Posonium, Pressburg, Bratislava, SK)
 1778–1783
 Copperplate engraving (44×72 mm)

The image displays a richly ornamented shell-like plate with the type-set words **INGENIO & LABORE** i.e. “With sense and diligence” held by a winged putto. The plate with the inscription is set against a heap of books and paper bundles alluding to book-trade.

The same is expressed by the caduceus, the attribute of Mercury standing behind the bundles. Near the putto a flower basket, a carnation as well as the sign of the engraver “Hafe” can be seen. Although there is no allusion to the name of the bookseller-publisher Löwe, it can be taken for granted that it is his device, as it was equally put on the title page no matter if the printing was executed by Patzko’s or Landerer’s press. The same device with the signature “Hafe” but with empty shell was used by the widow of Van den Hoeck in Göttingen and with the initial K by Johann Henrik Kühnlin in Helmstedt in 1781, while a variant without the signature “Hafe” but with a decorated VD monogramme in the shell occurs with the publisher Vincentius Dederich in 1780.

114.

LÖWE, ANTON
Nyomdász, könyvkiadó és könyvkereskedő
Pozsony
1790
Fametszet (48×55 mm)

Kör alakú kettős indában álló, sisakos alakot (Hermészt) ábrázoló jelvény. Jobb kezében a kereskedelemre utaló Merkúr-pálca, baljával a lábánál elhelyezett könyvekre és papírkötegekre mutat. Mellette A. és L. betűk utalnak Anton Löwe könyvkiadó és kereskedő személyére. A kör alakba hajlított indák alján csokorba kötött babérlevelek. A fametszet szignált: az indák alsó ívében olvasható a metsző neve: „I. J. Unger sc.”

LÖWE, ANTON
Printer, publisher and bookseller
Pozsony (Posonium, Pressburg, Bratislava, SK)
1790
Woodcut (48×55 mm)

In a circular double tendril stands the helmeted figure of Mercury. He holds in his right hand the caduceus, a symbol of trade, while pointing with his left hand to the books and the paper sheet bundles placed at her foot. To the left and to the right of the figure the letters A. and L. allude to the publisher and bookseller Anton Löwe. The tendrils end below in a bunch of laurel leaves. The woodcut is signed: in the lower part of the tendrils the name “I. J. Unger sc.” can be read.

115.

MARGITAI JÁNOS
Nyomdász, a városi nyomda vezetője
Debrecen
1743
Fametszet (41×44 mm)

Gyümölcsöt termő fa alatt álló sisakos, lándzsás nőalak (Minerva), a fa alatt bagoly, a fa törzsén keresztbe futó írásszalag **ET FLORE ET FRUCTU** (Virággal és gyümölccsel) felirattal. Az utrechti Johannes Jansonius van de Waesberghe-műhely jelvényének rendkívül pontos másolata. Debrecenben először Töltési István használta 1685-ben (lásd 97. számú jelvény).

MARGITAI, JÁNOS
Printer, head of the City Press
Debrecen (H)
1743
Woodcut (41×44 mm)

Helmeted female figure (Minerva) with an owl and a lance under a fruit bearing tree, the trunk of which is encircled by the banderole displaying the inscription **ET FLORE ET FRUCTU**, meaning "With flower and fruit." This is a very precise copy of the printer's device of Johannes Jansonius van de Waesberghe in Utrecht. It was first used in Debrecen by István Töltési in 1685 (see device no. 97).

116.

ODERLITZKY, ANTON MICHAEL
 Nyomdász, kiadó, az Oderlitzky-nyomda
 alapítója és tulajdonosa
 Pozsony
 1792
 Fametszet (45×62 mm)

A jelvény viharban tengeren hánykódó vitorlás hajót ábrázol, rajta emberekkel. A szirtek és villámló felhők között hányódó hajót jobb-oldalt hajladozó fa, alul kagylószerű dísz fogja közre, amelyet oroszlán tart. A kagyló üres, nincsenek benne a nyomdász nevére utaló betűk. A képet fent írásszalag határolja a **NON DORMIT QUI CUSTODIT** (Nem alszik, aki őrködik) felirattal.

ODERLITZKY, ANTON MICHAEL
 Printer, publisher, founder and owner
 of the Oderlitzky press
 Pozsony (Posonium, Pressburg, Bratislava, SK)
 1792
 Woodcut (45×62 mm)

The device displays a sailing ship with people on the board tossed by the waves in the thunder. The ship is surrounded by heavy waves, rocks and a bending tree on the right, while at the bottom of the picture a shell-like ornament (without initials) is held by a lion. The upper part is bordered by a banderole with the motto **NON DORMIT QUI CUSTODIT** i.e. "He who is on watch, is not sleeping."

117.

PATZKO FERENC ÁGOSTON

Nyomdász, kiadó, a Patzko-nyomda alapítója
és tulajdonosa

Pozsony

1774–1789

Fametszet (31×45 mm)

Patzko leggyakrabban és – néhány másik jelvényétől eltérően – mindig címlapon használt jelvénye. A tengerből kiemelkedő sziklát és a sziklán vetett horgonyt balról fatörzs, jobbról levelek és indák határolják. A bal oldali sötét felhőkből villám cikázik, és jobboldalt a láthatár távoli pontján apró hajó látszik. A horgonyt körülvevő fénysugárban olvashatók jelmondatának első szavai: **SPES CONFISA DEO** (Istenbe vetett hit). A nyomdász monogramja, az összefonódó **FAP** betűk az előtérben, a szárazföldön helyezkednek el. A horgony csúcsán olajágot tartó galamb, utalás Noénak a vízözön végét jelző galambjára.

PATZKO, FRANZ AUGUST

Printer, publisher, founder and owner
of the Patzko press

Pozsony (Posonium, Pressburg, Bratislava, SK)

1774–1789

Woodcut (31×45 mm)

Patzko used this device most frequently and, unlike some of his other marks, consequently on title pages. A rock is emerging from the sea with an anchor on it. On the right there are leaves and tendrils, on the left a bending tree. Under the lightning dark clouds a tiny ship can be discerned at a distant point on the horizon. In the beam of light surrounding the anchor the first words of the printer's motto can be read: **SPES CONFISA DEO** i.e. "Belief set in God." The monogram of the printer, the combined initials **FAP** are placed in the foreground on the coast. On the peak of the anchor sits a dove with an olive branch, alluding to Noah's dove and to the end of the Flood.

118.

PATZKO FERENC ÁGOSTON

Nyomdász, kiadó, a Patzko-nyomda alapítója
és tulajdonosa

Pozsony

1774

Fametszet (48×70 mm)

Patzkónak ez a jelvénye hasonló a 117. számú jelvényhez, csak itt nagyobb mérete miatt több hely volt a részletekre. A kép felső részét és oldalát fatörzsek, levelek és hosszú szárú növények töltik ki. A kép előterében szélesebb partrész látható, középen kagylószerű formában az összefonódott **FAP** monogram. A 117. számú jelvényhez hasonlóan a sötét felhők és villámok itt is a kép bal oldalán helyezkednek el, a világos felhők a békésen haladó hajóval jobboldalt, a láthatár szélén. Középen a sziklát és a horgonyt elöntő fénysugárban félkör alakban olvashatók a jelmondat első szavai: **SPES CONFISA DEO** (Istenbe vetett hit). Az apró horgonyhoz képest nagy méretű az olajágot tartó galamb, amely utalás Noénak a vízözön végét jelző galambjára. Ezt a jelvényt a többitől az előtérben sűrűn fodrozódó tenger különbözteti meg. Ahogy a 119. és 120. számú jelvények, ez is alkalmas volt arra, hogy a könyv belsejében, szöveg fölött fejlécként helyezze el a nyomdász.

PATZKO, FRANZ AUGUST

Printer, publisher, founder and owner
of the Patzko press

Pozsony (Posonium, Pressburg, Bratislava, SK)

1774

Woodcut (48×70 mm)

This emblem of Patzko is similar to no. 117 but, as it is larger, there was more space for details. Here the upper part of the picture and both sides are bordered by tree trunks, leaves and different plants. In the foreground a wider part of the coast can be seen, with the **FAP** initials in a shell in the middle. Again, similarly to no. 117, the dark, lightning and thundering clouds are on the left side, while the white clouds with the peacefully sailing ship on the right. The rock emerging from the sea with the anchor set on it is lit by a beam of light in which only the first words of the motto are written forming a semi-circle: **SPES CONFISA DEO** i.e. "Belief set in God". As compared to the small anchor the dove with the olive branch alluding to Noah's dove and to the end of the Flood is relatively large. This device is characterized by the ruffled sea filling the foreground of the picture. Similarly to the devices no. 119 and 120, this mark was suitable to decorate inner parts of the book as a head-piece.

119.

PATZKO FERENC ÁGOSTON

Nyomdász, kiadó, a Patzko-nyomda alapítója és tulajdonosa

Pozsony

1775

Fametszet (41×73 mm)

PATZKO, FRANZ AUGUST

Printer, publisher, founder and owner of the Patzko press

Pozsony (Posonium, Pressburg, Bratislava, SK)

1775

Woodcut (41×73 mm)

Patzko emblémája aprólékosan kidolgozott tájkép: a tengerből kiemelkedő szikla és rajta vetett horgony fölött balról világos, jobbról sötét, villámló viharfelhők látszanak. Új, a többi emblémán nem szereplő elem a kép jobb oldalán a parton, a hajóroncs mellett elhelyezett világítótorony, amelynek csúcsa túlnyúlik a sötét felhőkön. Baloldalt viszont az a hajó, amelyet az embléma más változataiban a látóhatár szélén látni, itt partot ért, a kép előterében van. A nyomdász FAP monogramja középen, a szárazföldön, kagylószerű díszben olvasható. A jelmondatnak a sziklát és horgonyt előntő fénysugarban csak első szavai szerepelnek a képen: **SPES CONFISA DEO** (Istenbe vetett hit). Jól kivehető a bibliai vízözön végét jelképező galamb olajággal a horgony csúcsán. Ezt a jelvényt a nyomdász, nyújtott téglalap alakja miatt könyv belsejében, díszlécként használta.

This emblem is a meticulously elaborated landscape. Over the rock emerging from the sea and with an anchor set on it there are light clouds to the left and dark, thundering and lightning clouds to the right. The lighthouse placed on the right of the picture near the shipwreck, the spire of which overgrows the dark clouds is a new element which appears only here. On the left the ship, usually hardly observable at the distant sea, has reached the coast, and it is in the foreground of the picture. The FAP initials of the printer are displayed on the coast, in the middle of a shell form. Only the first words of the motto **SPES CONFISA DEO** i.e. "Belief set in God" are written on the left and right side of the anchor lit by a beam of light. On the peak of the anchor the dove with the olive branch alludes to Noah's dove and to the end of the Flood. This mark, because of its oblong form, was used by the printer within the book, throughout the text, as a head-piece.

120.

PATZKO FERENC ÁGOSTON

Nyomdász, kiadó, a Patzko-nyomda alapítója és tulajdonosa

Pozsony

1778

Fametszet (39×80 mm)

Ez a jelvény nyújtott téglalap alakban megkomponált, részletes tájkép. A 119. számú jelvényhez hasonlóan baloldalt láthatók a derült, világos felhők, jobboldalt pedig a sötét, villámló viharfelhők. Több elemében eltér a nyomdász hasonló jelvényeitől: itt a derült tájban a láthatáron dombok sejlenek fel és a vitorlás hajó a tenger közepén halad. Előtérben a parton a fűben bárka evezővel. Jobboldalt a sötét felhők alatt háborgó vizet látni és a part közelében hajóroncsot. Ellentétben a többi változattal, itt a partra, a fűbe helyezett kőlapra írták a nyomdász nevét jelölő **FAP** kezdőbetűket. Más a szikla alakja és elhelyezése is: a tenger közepéből széles szikla nyúlik ki, rajta apró horgony a tetején galambbal és olajággal, Noé galambjára, a vízözön végére utalva. A kép felső részét körülveszi az írásszalag, amelyben a jelmondat teljes formájában olvasható: **SPES CONFISA DEO NUNQUAM CONFUSA RECEDIT** (Istenbe vetett hit sohasem szégyenül). Hosszúakas alakja miatt ez a jelvény is a könyv belsejében, szövegrészek fölé helyezhető.

PATZKO, FRANZ AUGUST

Printer, publisher, founder and owner of the Patzko press

Pozsony (Posonium, Pressburg, Bratislava, SK)

1778

Woodcut (39×80 mm)

This device of Patzko is a detailed landscape composed in an expanded rectangle. Similarly to no. 119 the white clouds can be seen on the left, while the right side is filled with dark, lightning clouds. It differs from the other marks in several elements: here in the peaceful landscape there are hills on the horizon and the ship is sailing in the middle of the sea. In the foreground on the coast a boat and its oars are placed in the grass. On the right side under the dark clouds the swelling water and a shipwreck near the coast can be seen. Unlike the other variants, here the initials of the printer, the letters **FAP** are written on a stone slab lying in the grass. The situation and the form of the rock is also different: it is much wider and placed well into the sea with a small anchor set on it and a relatively big dove with an olive branch alluding to Noah's dove and to the end of the Flood. The upper part of the scene is bordered by the ribbon with an inscription, the full form of the motto: **SPES CONFISA DEO NUNQUAM CONFUSA RECEDIT** i.e. "Belief set in God will never recede". Because of its long shape it was used as an inner decoration, placed above the text as a head-piece.

121.

PATZKO FERENC ÁGOSTON

Nyomdász, kiadó, a Patzko-nyomda alapítója
és tulajdonosa

Pozsony

1785–1786

Fametszet (43×75 mm)

A Patzko által Pozsonyban használt hatféle jelvény közül ennek témája és motívuma eltér a többi öttől: két gyermeket ábrázol a tudományok, művészetek és kereskedelem jelképeivel. Az egyik éggömbön végez méréseket, a másik körzővel rajzol egy mesterjeggyel ellátott írástekerésre. Közöttük, lábuknál a nyomdász és kiadó Patzko nevének FAP kezdőbetűi, a szokásos kagylószerű dísen. Ezt a jelvényt következetesen csak az általa kiadott naptárak címlapján vagy belsejében, fejlécként használták.

PATZKO, FRANZ AUGUST

Printer, publisher, founder and owner of the
Patzko press

Pozsony (Posonium, Pressburg, Bratislava, SK)

1785–1786

Woodcut (43×75 mm)

Among the six devices used by Patzko in Pozsony the motives of this one are entirely different from the other five: it is representing two children with the symbols of sciences, arts and trade. One is carrying out measurements on a celestial globe while the other is drawing with a compass on a scroll of paper with a master's mark on it. Between them, at their feet the initials FAP of the printer-publisher Patzko are recurring in the usual shell-like ornament. This device was consistently used by Patzko on title pages of calendars issued by him or above the text of calendars as a head-piece.

122.

PATZKO FERENC ÁGOSTON

Nyomdász, kiadó, a Patzko-nyomda alapítója és tulajdonosa

Pozsony

1789

Fametszet (52×62 mm)

A kör alakú, babérmagassal és szalagokkal körülvett embléma emelvényen nyugszik. A kör alakban találhatók Patzko nyomdászjegyének fő elemei, azaz a tengerből kiemelkedő szikla, a rajta vetett horgonnyal. A horgony csúcsán az olajágot tartó galamb, amely utalás Noénak a vízözön végét jelző galambjára, alig kivehető. Baloldalt sötét felhők és villám, jobboldalt egy hajó látható a háttérben. Patzko többi jelvényétől eltérően itt a mottó teljes terjedelmében köriratként jelenik meg: **SPES CONFISA DEO NUNQUAM CONFUSA RECEDIT** (Istenbe vetett hit sohasem szégyenül). Stílusából ítélve ez látszik Patzko legkésőbb készült jelvényének.

PATZKO, FRANZ AUGUST

Printer, publisher, founder and owner of the Patzko press

Pozsony (Posonium, Pressburg, Bratislava, SK)

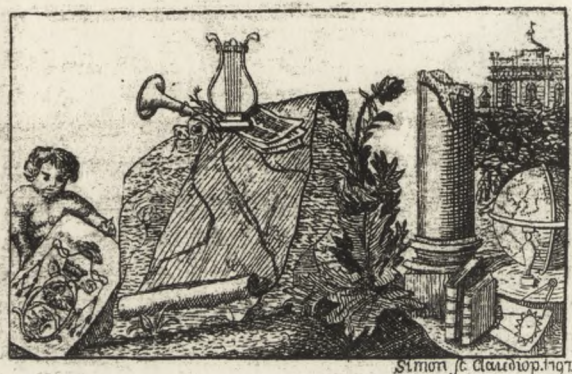
1789

Woodcut (52×62 mm)

A round emblem in a laurel wreath with ribbons, placed on a platform. The chief elements of the printer's mark are the rock emerging from the sea and the anchor set on it. The dove at the peak of the anchor alluding to Noah's dove announcing the end of the Flood is hardly discernible. In the background there are dark, lightning clouds on the left side and a ship on the right. Here, unlike Patzko's other devices the motto, in its full form, is encircling the scene: **SPES CONFISA DEO NUNQUAM CONFUSA RECEDIT** i.e. "Belief set in God will never recede". Considering its style this is probably the latest variant of Patzko's marks.

123.

PÜSPÖKI NYOMDA

Gyulafehérvár / Károlyfehérvár

Gróf Batthyány Ignác erdélyi püspök által alapított nyomda. Ismeretlen nyomdász. 1798

Rézmetszet (50×75 mm)

A rézmetszetes nyomdász-, illetve kiadói jelvény a tudományok és művészetek allegóriája, de nem általánosságban, hanem a Batthyány püspök személyéhez kötődő intézmények és alkotások jelképeivel. Középen sziklára terített térkép, amelynek rajzában a Maros folyó vonala vehető ki. Rajta kottalapok, lant és kürt. A szikla egyik oldalán puttó tartja az erdélyi püspök címerét, a szikla másik oldalán virágzó bogáncs és félbetört antik oszlop, lábánál könyvek és mértani méréseket tartalmazó papír. A kép sarkában földgömb, mögötte fák közül kimagasodó épület, a püspök által alapított Batthyaneum könyvtár és csillagvizsgáló épülete, tetején kis toronnyal. Az egész kompozíció túllép az allegóriák szokásos témáján, amennyiben a püspök nagyszabású, a tudomány és közművelődés szinte minden területét felölelő programjának jelképe és kifejezője. A rézmetszet szignált: „Simon sc. Claudiop. 1797.” Alkotója talán egyúttal nyomdász is volt: ebben az esetben azonos a magát csak JBS névbetűkkel jelző faktorról, aki a másik, kolozsvári püspöki nyomdát vezette.

EPISCOPAL PRESS

Gyulafehérvár (Alba Iulia, Károlyfehérvár, Alba Carolina, RO)

Catholic episcopal press founded by Count Ignác Batthyány, bishop of Transylvania.

Unknown printer

1798

Copperplate engraving (50×75 mm)

The copperplate device is the allegory of arts and sciences, not in general, but specifically connected to the institutions related to the person of bishop Batthyány. In the middle of the picture there is a map spread on the rock with the river Maros. On top of the map there are sheets with musical notes, a lute and a cornet. To the left of the rock a putto is holding the coat of arms of bishop Batthyány, while on the other side a blooming thistle and a broken antique column can be seen, with books and a paper with geometric measurements. In the corner of the picture, behind a globe the characteristic front of the building accommodating the library Batthyaneum and the astronomical tower can be seen, both founded by the bishop. The building is partly covered by trees and there is a small turret on the top. The whole composition overgrows the subject of a usual allegory, being an exact symbol of the cultural program of the bishop as expressed in the activities and institutions established by him. The copperplate is signed: “Simon sc. Claudiop. 1797.” Its artist was perhaps the printer himself: in this case he is the person hidden behind the initials JBS, the factor of the other Episcopal Press in Transylvania, the one working in Kolozsvár.

124.

TÖLTÉSI ISTVÁN

Nyomdász, kiadó, a Töltési-nyomda alapítója

és tulajdonosa

Komárom

1711

Fametszet (20×46 mm)

A kalligrafikus monogramot szalaggal összefogott pálmaágak keretezik. Különlegessége, hogy sötét háttérben jelennek meg világos betűk. Az A és B betűk határozottan felismerhetők, tehát semmiképpen sem utalhatott Töltési saját nevére. Ahogy a nyomdász komáromi felszerelésének többi része, úgy ennek a dísznek is ismeretlen az eredete. Meglehet, hogy a díszben csak véletlenül ismerhetők fel betűk, és valójában metszője és alkalmazója inkább dekoratív hatásra törekedett. Címlapon nem, csak könyv belsejében, záródíszként fordul elő. Töltési egyéb Komáromban használt nyomdai felszereléseihez hasonlóan ennek a jelvénynek sem ismerjük az eredetét.

TÖLTÉSI, ISTVÁN

Printer, publisher, founder and owner

of the Töltési press

Komárom (HU)

1711

Woodcut (20×46 mm)

The decorated monogram with the interlacing monogram is surrounded by palm leaves, tied together with a ribbon. Its unusual feature is that white letters appear against a dark background. The letters A and B can be definitely discerned, meaning that it could not give any allusion to István Töltési's own name. Perhaps both its cutter and the printer who used it simply wished to reach a decorative effect. It does not occur on title pages, it was used only as a tail-piece. Similarly to the whole equipment used by Töltési in Komárom, the source of this device is unknown.

125.

TÖLTÉSI ISTVÁN
Nyomdász, kiadó, a Töltési-nyomda vezetője
és tulajdonosa
Komárom
1718
Fametszet (33×41 mm)

TÖLTÉSI, ISTVÁN
Printer, publisher, head and owner
of the Töltési press
Komárom (H)
1718
Woodcut (30×41 mm)

A leideni Elzevier család jelvényének másolata, egyike a magyarországi nyomdászok által használt négyféle metszésű NON SOLUS-jelvénynek. Magányos férfialak áll jobboldalt a szilfa alatt, baloldalt pedig a fa alatt a **NON SOLUS** (Nem egyedül) jelige olvasható írásszalagon. A fa törzsére szőlővessző tekeredik. Értelmezésére többféle lehetőség adódik, közülük az egyik az antikvitásból származik, eszerint a szilfára fonódó szőlővessző barátságot és egyetértést fejez ki. Újtestamentumi értelmezése szerint a jelmondat így folytatható: „Non solus pater mecum” (Jn 16,32) azaz a fa alatt álló alak nem magányos, mert vele van az Úr. A jelvénynek több változatát is használták az Elzevierek, ez rendkívül pontos másolata az Abraham és Bonaventura Elzevier által használt egyik metszetnek. Ugyanakkor nagyon hasonlít ahhoz a másolathoz is, amelyet először Szenci Kertész Ábrahám váradi nyomdász használt. Utánzásról is szó lehet, mert Töltési 1718-ban ugyanazt a könyvet adta ki ezzel a jelvénnel, amelyet korábban Szenci Kertész is az általa használt NON SOLUS-emblémával (lásd 94. számú jelvény).

A copy of the Leiden Elzeviers' device, one of the four different cuts of the NON SOLUS device used by Hungarian printers. A solitary male figure in robe is standing on the right under an elm tree entwined by vine, while on the left the motto **NON SOLUS** i.e. "Not alone" can be read on a banderole. There are several possible interpretations, one deriving from the Antiquity. According to this the vine and the elm tree featured together express friendship and concord. Another interpretation is offered by the New Testament, continuing the motto as follows "Non solus pater mecum" (Jn 16:32) i.e. the figure standing under the tree is not solitary, because the Lord is with him. Several variants of this mark were used by the Elzevier office in Leiden. This one is a very precise copy of one of the marks preferred by Abraham and Bonaventura Elzevier. At the same time it is very similar to the variant of Abraham Szenci Kertész who first used the device as his own. There is a possibility that it may have been copied, too, because in 1718 Töltési decorated the same book with this device which was first issued by Szenci Kertész, with his NON SOLUS mark on its title page (see device no. 94).

126.

TÖRÖK JÁNOS

Nyomdász, a református kollégium
nyomdájának vezetője

Kolozsvár

1794

Fametszet (31×40 mm). Eredeti fadúca szerepelt
a kolozsvári református nyomda 1805. évi
leltárában és még ma is megvan.

A leideni Elzevier család jelvényének másolata, egyike a magyarországi nyomdászok által használt négyféle metszésű NON SOLUS-jelvénynek. Magányos férfialak áll jobboldalt a szilfa alatt, baloldalt pedig a fa alatt a **NON SOLUS** (Nem egyedül) jelige olvasható írásszalagon. A fa törzsére szőlővessző tekeredik. Értelmezésére többféle lehetőség adódik, közülük egyik az antikvitásból származik, eszerint a szilfára fonódó szőlővessző barátságot és egyetértést fejez ki. Újtestamentumi értelmezése szerint a jelmondat így folytatható: „Non solus pater mecum” (Jn 16,32) azaz a fa alatt álló alak nem magányos, mert vele van az Úr. A jelvénynek több változatát is használták az Elzevierek, ez rendkívül pontos másolata az Abraham és Daniel Elzevier által használt egyik metszetnek. A jelvény első használója Szenci Kertész Ábrahám volt 1650–1658 között (lásd 94. számú jelvény), majd utóda, Udvarhelyi Mihály halála után került a dúc Kolozsvárra, ahol előbb Veresegyházi Szentyel Mihály, majd Tótfalusi Kis Miklós, végül a református kollégium nyomdája használta (lásd 98., 101. és 96. számú jelvény). Nagyon hasonlít ehhez a metszethez az a jelvény, amelyet Töltési István használt Komáromban 1718-ban (lásd 125. számú jelvény).

TÖRÖK, JÁNOS

Printer, head of the Calvinist College Press
Kolozsvár (Claudiopolis, Klausenburg,
Cluj-Napoca, RO)

1794

Woodcut (31×40 mm). Its original woodblock
was registered in the 1805 inventory
of the Reformed College Press in Kolozsvár
and it is still kept there.

A copy of the Leiden Elzeviers' device, one of the four different cuts of the NON SOLUS device used by Hungarian printers. A solitary male figure in a robe is standing on the right under an elm tree entwined by vine. On the left the motto **NON SOLUS** i.e. "Not alone" can be read on a banderole. There are several possible interpretations, one deriving from the Antiquity. According to this the vine and the elm tree featured together express friendship and concord. Another interpretation is offered by the New Testament, continuing the motto as follows "Non solus pater mecum" (Jn 16:32) i.e. the figure standing under the tree is not solitary, because the Lord is with him. Several variants of this mark were used by the Elzevier office in Leiden. This one is a very precise copy of one of the marks preferred by Abraham and Bonaventura Elzevier. In Hungary it was Ábrahám Szenci Kertész who first used the device as his own between 1650 and 1658 (see device no. 94). It occurs on 14 of his title pages. He took the block to Szeben, where his successor Mihály Udvarhelyi used it, as well as other printers active in Kolozsvár, where the printing office was transferred later. The most remarkable of these printers is Miklós Tótfalusi Kis, printer and punch-cutter of European fame. The device was still used in 1794 in Kolozsvár by the printer of the Reformed College, János Török (see devices no. 98, 101 and 96). It is very similar to the one used by István Töltési in Komárom in 1718 but not the same (see device no. 125).

127.

VINCZE GYÖRGY

Nyomdász, a városi nyomda vezetője

Debrecen

1702–1703

Fametszet (33×40 mm)

Szembe forduló, olajágot tartó galambok, alattuk a **PACEM TE POSCIMUS OMNES** (Békeért könyörgünk mindnyájan Hozzád) nyomtatott jelmonddal. Ez a jelmondat korábban is előfordult debreceni nyomtatványokon 1673–1703 között, akkor azonban egy fát ábrázoló jelvény alkotórészeként (lásd 84. és 128. számú jelvény).

VINCZE, GYÖRGY

Printer, head of the City Press

Debrecen (H)

1702–1703

Woodcut (33×40 mm)

Doves facing each other and holding two olive branches in their beaks, alluding to Noah's dove and to the end of the Flood. Below them the typeset motto **PACEM TE POSCIMUS OMNES** i.e. "We are all praying to you for peace" can be seen. The same motto had already been used by printers in Debrecen on title pages between 1673 and 1703 as part of an other device representing a tree (see devices no. 84 and 128).

128.

VINCZE GYÖRGY

Nyomdász, a városi nyomda vezetője
Debrecen

1703

Fametszet (62×63 mm)

Hosszúkás levelű fa kör alakú keretben, körülötte levéldíszek négyzet alakban. A fa lombjában írásszalag a **PACEM TE POSCIMUS OMNES** (Békeért könyörgünk mindnyájan Hozzád) felirattal, a fa alatt a dúcba metszve az 1663-as évszám. Az előző században Karancsi György debreceni nyomdász használta 1673-ban (lásd 84. számú jelvény). Előképe Konrad Eyfrid hanau nyomdász-kiadó 1627-ben használt jelvénye lehetett, ugyanezzel a mottóval, de évszám nélkül.

VINCZE, GYÖRGY

Printer, head of the City Press
Debrecen (H)

1703

Woodcut (62×63 mm)

Tree with oblong leaves in a double circle, outside the circle rich leaves forming a square. Within the foliage the inscription **PACEM TE POSCIMUS OMNES**, i.e. "We are all praying to you for peace". Under the tree the date 1663 is cut into the device. It was previously used in 1673 by György Karancsi, printer in Debrecen (see device no. 84). Its prototype may have been the device used by Konrad Eyfrid in Hanau 1627, with the same motto but without a date.

129.

WEBER SIMON PÉTER

Nyomdász, kiadó, a pozsonyi és komáromi
Weber-nyomda alapítója és tulajdonosa
Pozsony
1783

Fametszet (45×62 mm)

Weber jelvénye a nyomdászat allegorikus ábrázolása. Középen a lobogó ruhájú nőalak egyik lába földgömbön, a másik koponyán nyugszik. Egyik kezében homokórát, a másikban nyitott könyvet tart. Feje fölött az Atyaisten jelképeként a sugaras szem, a nőalak jobb oldalán sajtó és könyvet tartó gyermekalak. A sajtó oldalában a kinyitott könyvlapokon az **SPW** betűk olvashatók, a nyomdász nevének kezdőbetűi. A nőalak bal oldalán szedőszekrény, néhány kötet könyv és a kereskedelmet jelképező Merkúr-pálca. A nőalak és a **DEO ET CONATU** (Istennel és igyekezettel) feliratú írásszalag között koronás magyar címer.

WEBER, SIMON PETER

Printer, publisher, founder and owner
of the Weber press in Pozsony and in Komárom
Pozsony (Posonium, Pressburg, Bratislava, SK)
1783

Woodcut (45×62 mm)

Weber's device is an allegoric representation of printing and book trade. The central female figure wearing flowing robes is standing with one foot on a globe and with the other on a skull. She is holding a sandglass in one hand and an open book in the other. Over her head we can see the eye representing God the Father, on her right side a printing press and a child sitting and holding a book. On the pages of the open book placed at the foot of the press the initials of Weber, the letters **SPW** can be read. To the left of the female figure there is a composer's case, some volumes of books and the caduceus, the attribute of Mercury alluding to trade. Between the figure and the banderole with the motto **DEO ET CONATU** i.e. "With God and diligence" the crowned coat of arms of Hungary.

130.

WEBER SIMON PÉTER

Nyomdász, kiadó, a pozsonyi és komáromi
Weber-nyomda alapítója és tulajdonosa

Pozsony

1794

Fametszet (38×36 mm)

Weber Simon Péter másik, későbbi nyomdász-, illetve kiadói jelvénye. Medalionba foglalt allegorikus tájkép, amely felkelő (vagy lenyugvó) Napot, tengeri tájat, hajót és az előtérben világítótornyot ábrázol. A nyomdász személyére nincs benne utalás. A medalliont felül szalagcsokor, lent babérágak veszik körül.

WEBER, SIMON PETER

Printer, publisher, founder and owner
of the Weber press in Pozsony and in Komárom
Pozsony (Posonium, Pressburg, Bratislava, SK)

1794

Woodcut (38×36 mm)

Weber's other device which he used later. Medallion with allegoric scene: rising (or setting) Sun, with a sea-landscape and a ship and a lighthouse in the foreground. The circular medallion in which there is no allusion to the person or name of the printer, is encircled by ribbons and laurel branches.

131.

WEINGAND, JOHANN MICHAEL-KÖPFF, JOHANN
GEORG

Könyvkiadók és könyvkereskedők,
akik önállóan és társulva is dolgoztak
Pest

1775-1776

Rézmetset (50×64 mm)

WEINGAND, JOHANN MICHAEL-KÖPFF, JOHANN
GEORG

Bookseller-publishers, working
both individually and in partnership
Pest (H)

1775-1776

Copperplate engraving (50×64 mm)

A kereskedelemre utaló szárnyas, Merkúr-pálcát fogó gyermekalak díszes, kagyló-szerű táblát tart, rajta Weingand és Köpff nevére utaló W & K betűkkel, az utóbbi violinkulcsban végződik, egyértelmű utalásként zenemű-kiadói tevékenységére. A kőlap előtt könyvek és egy lepecsételt boríték hever a földön, a díszes kőlap másik oldalán összekötözött papírcsomag, ugyancsak a könyvkereskedelemre utalva. A papírkötegen, amelyen megismétlődik a W és K betű, követ tartó daru áll, az éberséget jelképezve. A rézmetset nincs szignálva.

The winged child-figure holding a caduceus, the attribute of Mercury, alluding to book-trade. He holds in his hand a large, decorated, shell-like stone plate with the initials W & K alluding to the name of the bookseller-publishers Weingand and Köpff. The decorated initials of the latter end in a treble clef, evidently expressing his activity as a music-publisher. In front of the decorated plate there are books and a sealed envelope, on its other side a bundle of paper sheets – alluding again to book-trade – where the initials W and K are repeated. On the bundle a crane is standing keeping a stone in its claw as a symbol of vigilance. The copperplate device is not signed.

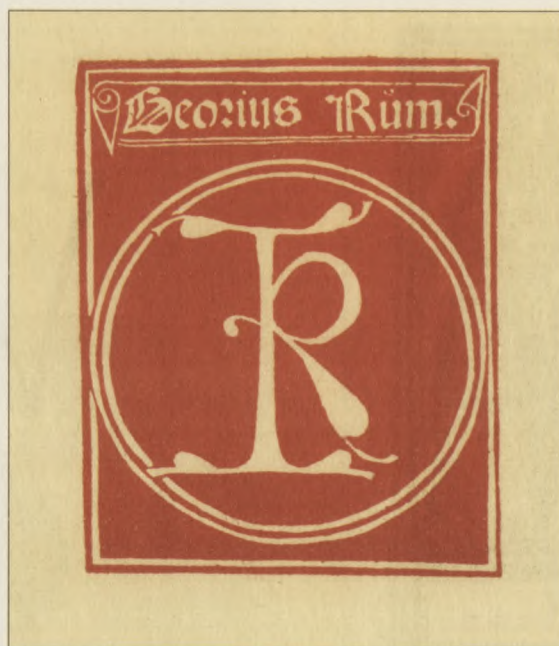

2.

3.

6.

7.

8.

9.

11.

13.

24.

26.

27.

29.

43., 47.

69.

A RÖVIDÍTVE IDÉZETT MŰVEK JEGYZÉKE

LIST OF ABBREVIATIONS

A budai	<i>A budai könyvtárak kiadványai 1480–1525</i> , Borsa Gedeon adatgyűjtését sajtó alá rendezte Dörnyei Sándor, in SZABÓ Károly, <i>Régi magyar könyvtár</i> , 3. Pótlások – Mutató – Függelék, 5. füzet, összeáll. DÖRNYEI Sándor és SZÁLKA Irma, Budapest, 1996
Borsa	BORSA Gedeon, <i>L'activité et les marques des éditeurs de Buda avant 1526</i> , in <i>Le livre dans l'Europe de la renaissance. Actes du XXVIIIe Colloque internationale d'études humanistes de Tours</i> , Nantes, 1988, 170–181, valamint BORSA Gedeon, <i>Könyvtörténeti írások II. A külföldi nyomdászat 15–16. század</i> , Budapest, 1997, 223–233.
CIH	SAJÓ Géza–SOLTÉSZ Erzsébet, <i>Catalogus incunabulorum, quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur</i> , 1–2, Budapest, 1970
Davidson	DAVIDSON, Peter, <i>The Vocal Forest: A Study of the Context of Three Low Countries' Printers' Devices of the Seventeenth Century</i> , Leiden, 1996
GW	<i>Gesamtkatalog der Wiegendrucke</i> , 1–, Berlin 1925–
Heitz Basel	HEITZ, Paul–BERNOULLI, Carl Christoph, <i>Basler Büchermarken bis zum Anfang des 17. Jahrhunderts</i> , Strassburg, Heitz, 1895 (Die Büchermarken oder Buchdrucker- und Verlegerzeichen 3.)
Heitz Frankfurt	HEITZ, Paul, <i>Frankfurter und Mainzer Drucker- und Verlegerzeichen bis in das 17. Jahrhundert</i> , Strassburg, Heitz, 1896 (Die Büchermarken oder Buchdrucker- und Verlegerzeichen 4.)
Petrik I–VIII	PETRIK Géza, <i>Magyarország bibliographiája 1712–1860</i> , 1–4, Budapest, 1888–1892. Pótlások 5–8: 1701–1800. Budapest, 1971–1991.
Roth-Scholtz	ROTH-SCHOLTZ, Fridericus, <i>Thesaurus symbolorum ac emblematum, id est, insignia bibliopolarum et typographorum ab incunabulis typographiae ad nostra usque tempora</i> , Norimbergae et Altofii, apud haeredes Ioh. Dan. Tauberi, 1730
RMK I–II	SZABÓ Károly, <i>Régi magyar könyvtár</i> , 1–2, Budapest, 1779–1885
RMK III	SZABÓ Károly–HELLEBRANT Árpád, <i>Régi magyar könyvtár</i> , 3 (Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványok), 1–2. rész, Budapest, 1896–1898
RMNy	<i>Régi magyarországi nyomtatványok</i> , 1–3. 1. kötet: 1473–1600, Budapest, 1971 2. kötet: 1601–1636, Budapest, 1983 3. kötet: 1636–1655, Budapest, 2000
Végh	VÉGH Gyula, <i>Régi magyar könyvkiadó- és nyomdászjelvények</i> , I. Budai könyvtárak jelvényei 1488–1525, Budapest, 1923
Zappella	ZAPPELLA, Giuseppina, <i>Le marche dei tipografi e degli editori italiani del Cinquecento: repertorio di figure, simboli e soggetti e dei relativi motti</i> , 1–2, Milano, Editrice bibliografica, 1986 (Grandi opere 1.)

A KATALÓGUSBAN KÖZÖLT KÉPEK FORRÁSA

THE SOURCES OF THE IMAGES

XV. SZÁZAD

FIFTEENTH CENTURY

1. THURÓCZI, J., *Chronica Hungarorum*, Augste, 1488 = RMK III 15 = A budai, 2.
2. *Missale Strigon*, Brünn, 1491 = RMK III 24 = A budai, 4.
3. *Baptismale Strigonien*, Vinenna(!), 1500 = RMK III 54 = A budai, 13.
4. *Missale secundum ... Strigon*, Venetiis, 1512 = RMK III 180 = A budai, 35.
5. *Missale scdm chorum ... Strigoniensis*, Venetiis, 1513 = RMK III 186 = A budai, 38.
6. *Missale fratrum ... Ordinis Pauli*, Venetiis, 1514 = RMK III 196 = A budai, 42.

XVI. SZÁZAD

SIXTEENTH CENTURY

7. *Obsequiale seu baptismale...*, [Venetiis, 1503?] = RMK III 5045 = A budai, 18.
8. *Missale scdm. Chorom ... Strigoniensis*, Venetiis, 1503 = RMK III 118 = A budai, 17.
9. *Missale secundum ... Strigoniens*, Venetiis, 1512 = RMK III 180 = A budai, 36.
10. *Breviarium ... ecclesia Strigon*, Venetiis, 1513 = RMK III 184 = A budai, 37.
11. *Breviarium ... eccl. Strigonien*, Venetiis, 1515 = RMK III 206 = A budai, 46.
12. Alexander de VILLA DEI, *Prima pars doctrinalis*, Venetiis, 1519 = A budai, 54.
13. [HADNAGY V], *Vita Divi Pauli...*, [Venetiae], 1511 = RMK III P 7325 = A budai, 31.
14. *Missale Strigoniens*, Vienna, 1514 = RMK III 189 = A budai, 40.
15. *Missale secvundum morem ... Ecclesie Quinq.eccl.*, Venetiis, 1499 = RMK III 52 = A budai, 12.
16. *Legende sanctorum Regni Hung...*, Venetiis, 1498 = RMK III 45 = A budai, 10.
17. *Missale scdm chorum ... Strigoniensis*, Venetiis, 1502 = RMK III 58 = A budai, 16.
18. Guillelmus PARISIENSIS, *Postilla*, Venetiis, 1505 = A budai, 19.
19. *Epistola de miseria curatorum seu plebanorum*, [Venetiis], 1506? = GW VIII. 53 = A budai, 22.
20. *Breviarium Zagradiense*, Velence, 1505 = RMK III 133. = A budai 21.
21. *Breviarium ordinis Sancti Benedicti...*, Venetiis, 1506 = RMK III 140 = A budai, 23.
22. *Missale secundum ... Striogiens*, Venetiis, 1507 = RMK III 148 = A budai, 25.
23. *Breviarium Strigoniense*, Venetiis, 1511 = RMK III 174 = A budai, 32.
24. *Breviarium sm. usum ... Strigon.*, Venetiis, 1524 = RMK III 263 = A budai, 60.
25. *Missale sec.chorum ... Strigoniens*, Venetiis, 1493 = RMK III 27 = A budai, 5.
26. Guillelmus PARISIENSIS, *Postilla...*, Venetiis, 1512 = A budai, 34.
27. *Breviarium Strigon*, Venetiis, 1514 = RMK III 195 = A budai, 43.
28. *Ordinarius ... eccles. Agriae*, Venetiis, 1514 = RMK III 197 = A budai, 41.
29. *Evangelie...*, Braşov, 1581 = RMNy 482
30. GÖNCI Gy., *De disciplina*, Debrecini, 1591 = RMNy 657
31. FRONIUS, M., *Statuta iurium*, Corona, 1583 = RMNy 524
32. STÖCKEL, L., *Postilla*, Bartphae, 1596 = RMNy 773
33. HELTAI G., *Agenda*, Colosvarba, 1559 = RMNy 154
34. (Ilosvai Sel kopaszsa ymes P), *Historia regis Ptolemei*, Colosvarat, 1588 = RMNy 614
35. *Az kopaszágának dicséreti...*, Colosvarba, 1589 = RMNy 627
36. BARANYAI DECSI J., *Syntagma*, Claudiopoli, 1593 = RMNy 719
37. ENYEDI Gy., *Explicationis* [Claudiopoli, 1598] = RMNy 836

38. HELTAI G., *Chronica*, Colosvarot, 1573 = RMNy 360
39. HELTAI G., *Chronica*, Colosvarat, 1575 = RMNy 360
40. BOGÁTI FAZEKAS M., *Három jeles...*, Colosvarat, 1577 = RMNy 383
41. ENYEDI Gy., *Historia elegantissima*, Colosvarat, 1582 = RMNy 514
42. *Ritus explorandae*, Colosvarii, 1550 = RMNy 87
43. *Az ket Samuel*, Debrecenbe, 1565 = RMNy 205
44. BONFINI, A., *Historia*, Claudiopoli, 1565 = RMNy 209
45. FÉLEGYHÁZI T., *Az keresztyéni...*, Debrecembe, 1579 = RMNy 430
46. *Aritmetica azaz...*, Debrecenbe, 1577 = RMNy 378
47. *Fons vitae*, Debrecenenbe, 1589 = RMNy 623
48. FÉLEGYHÁZI T., *Az Keresztyéni...*, Debrecenbe, 1583 = RMNy 525
49. *Catonis disticha moralia*, Corona, 1539 = RMNy 31
50. ERASMUS, D., *Epitome*, Corona, 1540 = RMNy 43
51. PETRUS DE ROSENHEIM, *Disticha*, Coronae, 1541 = RMNy 45
52. MOLDNER, A., *Geistliche Lieder* [Kronstadt], 1543 = RMNy 53
53. [HONTER, J.], *Reformatio*, Corona, 1543 = RMNy 52
54. [HONTER, J.] *Odae cum harmoniis*, Coronae, 1562 = RMNy 175
55. *Articuli consensus...*, Papae, 1577 = RMNy 394
56. MELIUS JUHÁSZ P., *A Szent Pal apostal...*, Döbrötznben, 1561 = RMNy 171
57. KYRMEZER, P., *Acta concordiae* [Detrekő], 1580 = RMNy 456
58. *[Evangéliumok és epistolák, Detrekő, 1581–1582]* = RMNy 486
59. *Szent Biblia*, Visolban, 1590 = RMNy 652
60. MANTSKOVIT, B., *Index biblicus*, Visolban, 1593 = RMNy 738
61. *[Csetvoroblagovesti, Cebin, 1546]* = RMNy 66
62. *[Csetvoroblagovesti, Cebin, 1546]* = RMNy 66
63. (MELIUS JUHÁSZ P.): *Magyar Prédikációk*, Döbröcömbe, 1563 = RMNy 194
64. LASKAI CSÓKÁS P., *Speculum exilii*, Coronae, 1581 = RMNy 483
65. KYR, P., *Sanitatis studium*, Corona, 1551 = RMNy 89
66. KYR, P., *Sanitatis studium*, Corona, 1551 = RMNy 89
67. MELANCHTHON, Ph., *Sententiae*, Corona, 1556 = RMNy 133
68. *Novum testamentum*, Coronae, 1557 = RMNy 138

XVII. SZÁZAD

SEVENTEENTH CENTURY

69. *Kalendarium ... 1635. esztendőre*, Kolozsvár, 1634 = RMNy 1589
70. HEYDEN, S., *Formulae...*, Szeben, 1693)
71. PRELLER, C., *Auszlegung...*, Lőcse, 1638 = RMNy 1736
72. CASTELLION, S., *Dialogorum sacrorum*, Lőcse, 1641 = RMNy 1889
73. MELANCHTHON, Ph., *Grammatica*, Lőcse, 1648 = RMNy 2224
74. *Rudimenta linguae Latinae*, Leutschoviae, 1701) RMK II 2007
75. *Cynosura jurisperitorum*, Lőcse, 1700 = RMK II 2004
76. FINCK, K., *Vade Mecum*, Leutschau, 1672 = RMK II 1299
77. MOLNÁR G., *Elementa grammaticae Latinae*, Brassó, 1643 = RMNy 1988
78. MOLNÁR G., *Elementa grammaticae Latinae*, Brassó, 1658 = Gross Kronstädter 88.
79. RHETEHER, F., *Seliger...*, Brassó, 1666 = RMK II 1078
80. GEORGAS, J., *Gemma...*, Brassó, 1679 = RMK II 1439
81. COMENIUS, J. A., *Vestibulum*, Cibirii, 1660)
82. DIETERICUS, C., *Epitomae...*, Szeben, 1671 = RMK II 1288
83. *Die Sachsen in Siebenbürgen...*, Szeben, 1684 = RMK II 1555
84. BARTHA B., *Rövid chronica*, Debrecen, 1666 = RMK I 1032
85. *Acta et conclusiones*, Bártfa, 1610 = RMNy 988

86. MELANCHTHON, Ph., *Grammatica*, Bártfa, 1641 = RMNy 1868
87. KECSKEMÉTI C. János, *Pazmany Peter kalauzának...*, Bártfa, 1622 = RMNy 1257
88. MELANCHTHON, Ph., *Grammatica*, Bartphae, 1641 = RMNy 1868
89. DERETSKEI A., *Az Szent Pál...*, Debrecen, 1603 = RMNy 874
90. MILOTAI NYILAS I., *Agenda az az anyaszentegyházbeli...*, Kolozsvár, 1621 = RMNy 1251
91. PÓSAHÁZI J., *Igazság istápja*, Sarospatakon, 1669 = RMK I 1096
92. DIÓSZEGI K. István, *Kiosztatott tálentom*, Debrecen, 1679 = RMK I 1229
93. SCULTETUS, A., *Axiomata*, Várad, 1650 = RMNy 2354
94. KERESSZEGI H. István, *Az keresztyéni hitnek ágazatiról...*, Várad, 1640 = RMNy 1863
95. *Szent Biblia – Újtestamentum*, Várad, 1660 = RMK I 970
96. *Canones ecclesiastici*, Claudiopoli, 1698 = RMK II 1918
97. AMESIUS, W., *De conscientia*, Debrecen, 1685 = RMK II 1562
98. SZATHMÁRI ÖTVÖS L., *Titkok jelentése*, Szeben, 1668 = RMK I 1078
99. *Cynosura*, Pottendorf, 1668
100. LACHOVIVUS, A., *Oratio funebris*, Kolozsvár, 1667
101. *Compilatae constitutiones*, Claudiopoli, 1669 = RMK I 1085
102. *Honor posthumus ... M. Szilágyi*, Debrecen, 1700 = RMK II 1989
103. GAZUR, M., *Lachrymae*, Trencsén, 1652 = RMNy 2439

XVIII. SZÁZAD

EIGHTEENTH CENTURY

104. FRONIUS, M., *Statuta iurium*, Cibinii, 1721 = Petrik I. 834
105. *Buss-Andacht*, Szeben, 1755
106. ALSTED, J., *Rudimenta linguae Latinae*, Lőcse, 1701 = RMK II 2067
107. PÁPAI PÁRIZ F., *Dictionarium*, Leutschoviae, 1708 = RMK I 1746
108. ZIMMERMANN, J. G., *Von den Nationallastern*, Pressburg, 1789 = Petrik V. 558
109. SZILÁGYI, St., *De statu ecclesiae, Quinqueecclesiae*, 1777 = Petrik III. 268
110. *Verbesserte Anleitung*, Hermannstadt, 1783 = Petrik VII. 549
111. [EDER, Joseph Karl] I. C. E., *Supplex libellus Valachorum Transsilvaniae*, Claudiopoli, 1791 = Petrik, I. 582.
112. *Sammlung geistlicher Lieder...*, Pressburg, 1775 = Petrik III. 273
113. *Verzeichniss der Bücher*, Pressburg, 1778 = Petrik II. 614
114. *Verzeichniss der Bücher*, Pressburg, 1790 = Petrik II. 615
115. PÁPAI PÁRIZ F., *Keskeny út*, Debrecen, 1743 = Petrik III. 46
116. ODERLITZKY, A., *Specimen characterum*, Posonii, 1792 = Petrik III. 419
117. PATZKÓ, F. A., *Specimen characterum*, Posonii, 1777 = Petrik III. 419
118. *Tapasztalásból merített oktatás*, Pozsony, 1774 = Petrik II. 920
119. Közli HOLÁNOVÁ, E., *Typographia Patzkoiana...* C. illusztráció
120. Közli HOLÁNOVÁ, E., *Typographia Patzkoiana...* A illusztráció
121. *Neuer Schreibkalender auf 1786*, Pressburg, 1785 = Petrik VII. 357
122. VUITASSE, *Tractatus de sacramento*, Posonii, 1789 = Petrik VII. 546
123. MARTONFI, A., *Initia astronomica...*, Alba Carolinae, 1798 = Petrik II. 686
124. *Új kalendarium ... 1712. esztendőre*, Komárom, 1711
125. *Isten eleibe fölbotsátandó ... arany temienező.*, Komárom, 1718 = Petrik II. 236
126. HÜBNER, J., *Száz és négy*, Kolosvár, 1794 = Petrik VII. 219
127. PISCATOR, Ph. L., *Rudimenta rhetoricae*, Debrecini, 1703 = RMK II 2149
128. THASNÁDI, H. I., *Polydori...*, Debrecini, 1703 = RMK II 2152
129. *Ode auf die beglückte...*, Pressburg, 1783
130. BARTHOLOMAEIDES, L., *Hystorya o Ameryce*, Pressporok, 1794 = Petrik I. 187
131. WEINGAND, J. Mich. – KÖPFE, J. Georg, *Monatliche Anzeige*, Pest, 1775 = Petrik I. 94

JELMONDATOK MUTATÓJA

INDEX OF THE MOTTOES

- GLORIA IN EXCELSIS DEO › 4
MINT A BARAN MEG NEMVL A NIRV ELOT ÉSA LIII. › 29, 42, 45, 46, 47, 62, 87
EX PACE VBERTAS › 35
EX BELLO PAX EX PACE VBERTAS › 36
ANCHORA SALVTIS CHRISTVS › 56
NON SOLUS › 73, 89, 91, 93, 95, 98, 121, 122
DOMINUS PROVIDEBIT › 74, 75
PACEM TE POSCIMUS OMNES › 82, 123, 124
NE EXTRA OLEAS › 92
ET FLORE ET FRUCTU › 94, 111
INGENIO ET VIRIB(US) › 96
CRESCIT EUNDO › 106
ALTIVS LABORE ET FAVORE › 107
INGENIO ET LABORE › 109
NON DORMIT QUI CUSTODIT › 112
SPES CONFISA DEO › 113, 114, 115
SPES CONFISA DEO NUNQUAM CONFUSA RECEDIT › 116, 118
DEO ET CONATU › 125

A SZÖVEGKÖZTI KÉPEK FORRÁSA
IMAGES IN THE INTRODUCTORY STUDY

- Louis du Mesnil jelvénye
Le quatriesme des Bigarrures du seigneur des Accords, Rouen, 1648.
- Laurentius de Rubeis jelvénye
ZAPPELLA 337.
- Nicolaus de Frankfordia jelvénye
ZAPPELLA 328.
- Hoffhalter Rafael bécsi nyomdászjelvénye
LAZIUS, Wolfgang, *Exemplum orationis...*, Viennae, 1560, Hoffhalter.
- Sigismund Feyerabend jelvénye
Heitz Frankfurt 53.
- Valentin és Hieronymus Curio jelvénye
Heitz Basel 111.
- Jacobus Lucius két Rostockban használt jelvénye, Wendland 247. old.
- Jacobus Lucius Wittenbergben használt jelvénye, Wendland 284. old.
- Konrad Eyfrid jelvénye
ALSTED, J. H., *Synopsis theologiae*, Hanau, impensis Conradi Eyfridi, 1627.
- A legkorábbi Estienne-jelvény
Exemplaria..., Parisiis, 1537, ex officina Rob. Stephani.
- A leydeni Elzevier-jelvény
MOLINAEUS, P., *Anatome missae*, Lugduni Batavorum, 1637, ex officina Elzeviriorum.
- Remy Soubret párizsi kiadó jelvénye
VATTIER, P., *L'Histoire Mahométane*, Paris, 1657, chez Remy Soubret, à l'Olivier de Robert Estienne.
- J. J. van Waesbergh jelvénye
TELKIBÁNYAI I., *Angliai puritanizmus*, Ultrajectom, 1654, Wasberg J. = RMNy 2559
- Peter Apianus jelvénye
CELTIS, Conradus, *Epitome in rhetoricam Ciceronis*, Ingolstadt, 1532.
- A Bethlen család címere
A *Váradi Biblia* újtestamentumi részének címlapja, Várad-Kolozsvár, 1660–1661 = RMK I 970
- J. A. Comenius személyes emblémája
COMENIUS, J. A., *Eruditionis scholasticae*, Patakini, 1652, typis principis [Rosnyai J.] = RMNy 2429
- Az Elzevier család amszterdami jelvénye
Davidson 51. old.
- A bécsi Trattner-cég egyik jelvénye
BAUMEISTER, F. Ch., *Institutiones philosophiae rationalis methodo Wolfii conscriptae*, Viennae, 1775, typ. Ioan. Thom. nob. de Trattnern.
- Franciscus Halma és Guilelmus van de Water rézmetszetes jelvénye
(Amsterdam–Utrecht, 1707) Roth-Scholtz, Sectio XVI.
- Johann Adam Schmidt rézmetszetes jelvénye
(Nürnberg, 1730) Roth-Scholtz, Sectio XXXI.
- Vincentius Dederich jelvénye
SCHRODT, I. F. L., *Systema iuris publici universalis*, Bamberg, 1780.

INDEX OF PLACES AND PERSONS

- Abrugyi György 124
 Adalbert (szent) 11, 33, 76, 81
 Ágoston (szent) 10, 32, 55
 Alsólindva (Dolnja Lendava) 99
 Alsted, Johann Heinrich 17, 39
 Amman, Jost 14, 36
 Amor 9, 31
 Amszterdam 18, 19, 22, 24, 41, 44, 46, 151
 Antwerpen 155
 Apafi Mihály 157
 Apianus, Peter 20, 42, 155
 Arrivabene, Giorgio 10, 32
 Augsburg 10, 11, 32, 33, 52
- Bamberg 26, 48, 173
 Bálent, Boris 20, 42
 Bártfa (Bartpha, Bartfeld, Bardejov) 13, 17, 20,
 35, 39, 42, 86, 112, 113, 141–144
 Barth, Johann (id.) 125, 162, 164
 Barth, Johann (ifj.) 162
 Barth család 22, 23, 44, 45
 Báthori család 16, 38, 84, 138
 Batthyaneum 183
 Batthyány Ignác 26, 48, 183
 Bazel 14, 36
 Bebel, Johann 14, 36
 Bécs (Vindobona, Wien, Vienna) 10, 12, 14, 16,
 20, 23, 24, 26, 32, 34, 37, 38, 46, 47, 54, 69, 70,
 98, 145, 155, 168
 Benedek (szent) 11, 33, 75
 Bertalan (pécsi püspök) 62
 Bethlen István 20, 43
 Bethlen család (iktári) 20, 21, 42, 43, 149, 150
 Biblia 18
 Borsa Gedeon 9, 31, 53
 Brandhorst, J. P. J. 8, 30
 Brassai Major Márton 156
 Brassó (Corona, Kronstadt, Braşov) 12–16,
 15, 16, 34–39, 82, 84, 103–108, 118–122,
 132, 133–135, 138, 162
 Brewer Lőrinc 9, 20, 30, 42, 126–128, 131,
 165, 166
 Brewer, Johann 22, 44, 165, 166
 Brewer, Samuel 20, 22, 42, 44, 129–131, 166
 Brewer-nyomda 20, 126–128, 165, 166
 Brewer-örökösök 129, 130, 165
 Brünn (Bruna, Brno) 10, 11, 32, 33, 53
 Buda 9, 10, 12, 26, 31–33, 48, 49, 52–57, 60–81
- C. G. T. (fametsző) 15, 38, 91
 Comenius, Johannes Amos 21, 43
 Coresi diakónus 12, 13, 34, 35, 82
 Cratander, Andreas 14, 36
 Crespín, Jean 14, 36, 109, 110
- Curio, Hieronymus 14
 Cupido → Amor
 Curio, Valentin 14, 36
 Csáktornyai János 13, 35, 83, 100
- Davidson, Peter 22, 24
 Davies, Hugh William 17, 39
 Debrecen 12, 13, 16, 19–22, 25, 34, 35, 38, 41, 43,
 44, 47, 83, 97–102, 109, 110, 117, 140, 145, 147,
 148, 153, 156, 158, 175, 187, 188
 Dederich, Vincent 26, 47, 48, 173
 Detrekő (Plavecký Hrad) 111, 112, 143
 Doll, Aloys 26, 47, 168
 Donatus 10, 31
- Elzevier, Abraham 18, 41, 129, 147, 150, 152, 154,
 157, 185, 186
 Elzevier, Bonaventura 18, 41, 147, 150, 152, 154,
 157, 185
 Elzevier, Daniel 18, 41, 129, 186
 Elzevier, Isaac 18, 40
 Elzevier, Johan 18, 41
 Elzevier, Lodewijk 18, 41
 Elzevier család 18–22, 40–44, 129, 147, 150–152,
 154, 157, 185, 186
 Emerich, Johann 10, 32
 Engel, Johann Joseph 23, 45, 169
 Engel-nyomda 23, 45, 169
 Erdély (Transylvania) 12, 15, 22, 34, 43–45, 48,
 162, 171, 183
 Estienne család 7, 17–20, 29, 39–42, 148, 156, 158
 Esztergom 11, 33
 Eyfrid, Konrad 17, 39, 140, 188
- Fáma 7, 8, 13, 14, 16, 17, 19, 29, 30, 35, 36, 39,
 41–43, 113, 114, 141, 142, 144
 Feger de Kirchem, Theobaldus 11, 33, 52, 53
 Fekete-templom 14, 36
 Felsecker, Adam Jonathan 25, 47
 Ferrara 10, 32, 55
 Feyerabend, Sigismund 14, 36, 113, 114, 142, 144
 Fortuna 13, 15, 35, 38, 91
 Franciaország 17, 39
 Frankfurt 14, 36, 113, 114, 142, 144
 Frankfurt, Nikolaus von 10, 11, 32, 33, 56
 Frobenius, Johannes 14, 36
 Fuchs, Hero (Alopecius) 14, 36, 112
- Genf 14, 17, 36, 40, 109–111
 Gergely (Nagy Szent) 10, 32, 55
 Giunta, Lucantonio 10, 32
 Göttingen 26, 48, 173
 Greus, Georg 13, 35, 84
 Gryneus, Georgius 9, 31

Gutgesell Dávid 13, 35, 86
Gyulafehérvár (Alba Iulia, Károlyfehérvár,
Alba Carolina) 17, 26, 39, 48, 156, 183

Habsburg család 12, 16, 34, 38
Hacque, Johann Baptist 20, 42, 155
Haiman György 18, 22, 40, 44
Halma, Franciscus 24, 46
Hamann, Johann 10, 11, 32, 33, 54
Hanau 17, 39, 140, 188
Heckel, Stephanus 10–12, 32, 33, 60–62
Helmstedt 15, 26, 37, 48, 173
Heltai Gáspár (id.) 13, 15, 35, 38, 87–95, 124
Heltai Gáspár (ifj.) 13–15, 17, 35, 38, 40, 87–91,
94, 146
Heltai Gáspárné 13–15, 35, 36, 38, 87–88, 92–96
Heltai-nyomda 16, 89, 96, 124, 146
Henckel, Arthur 17, 39
Herkules 24, 46
Hermész →Mercurius
Herrmann, Michael 105, 108, 132, 133
Herrmann-nyomda 103, 119, 121, 133–135
Hess, Andreas 9, 10, 31, 32
Hildebrand, Christopher 136
Hochmeister, Martin (id.) 23, 24, 45, 46, 170
Hochmeister, Martin (ifj.) 171
Hochmeister-nyomda 170, 171
Hoffgreff, Georg 13, 15, 35, 38, 95, 96
Hoffhalter (Skrzetusky) Rafael 12, 15, 34, 37,
97–102, 145
Hoffhalter (Skrzetusky) Rudolf 12, 14, 15,
34–37, 83, 97–102, 117, 145
Holanová, Emília 24, 46
Honterus, Johannes 13, 14, 35–38, 103–108, 119,
120, 132–135
Honterus-nyomda 16, 103–108, 119–122, 133–135
Husung, Max Joseph 10, 32
Huszár Dávid 14, 36, 109, 110
Huszár Gál 13, 14, 35, 36, 109, 110
Hübschmann, Donat 12, 34

Ingolstadt 20, 42, 155
Isengrin, Michael 14, 36
István (szent) 11, 33, 60, 61, 73
Itália 10, 32, 33

János (evangélista) 11, 12, 33, 72, 79,
80, 145
J. B. S. (faktor) 183
Jenson, Nicolas 20, 42
Jeromos (szent) 10, 32, 55
Jézus 9, 11–13, 31, 33, 35, 65, 66, 70, 78, 80, 143, 145
Juchhoff, Rudolf 11, 33, 53
Jüngling, Stephan 137, 138

Karancsi György 17, 21, 39, 43, 140, 188
Károly (császár, V.) 24, 46
Kassa 16, 39

Kaym, Urbanus 11, 32, 63–68
Klimó György 23, 45
Klöss, Jakob (id.) 20, 42, 112, 113, 141–144
Klöss, Jakob (ifj.) 113, 142, 144
Klöss család 141
Klöss-nyomda 141–144
Kolozsvár (Claudiopolis, Klausenburg,
Cluj-Napoca) 13–16, 18, 21, 22, 35–38, 43, 44,
87–96, 124, 146, 148, 150, 152, 154, 156–158,
171, 186
Komárom 16, 22, 38, 44, 150, 152, 154, 157,
184–186, 190
Komjáti (Komjatice) 13, 35, 109, 110
Köln 14, 36, 112
Köpff, Johann Georg 26, 191
Kristeller, Paul 10, 32
Krisztus →Jézus
Kühlin, Johann Heinich 26, 48, 173

L. F. mester 14, 37, 118, 121, 122
Landerer-nyomda 173
Lauer, Georg 10, 32
Lautensack, Hans Sebald 12, 34
Leiden 18, 40, 41, 129, 147, 150, 152, 154, 157,
185, 186
Liechtenstein, Peter 10, 32, 78
Liedemann, Johann Georg 25, 47, 172
Lipsiai Rheda Pál 102, 145
Ljubljana 16, 38
Low Countries →Németalföld
Lőcse (Leutschovia, Leutschau, Levoča) 16,
20, 22, 38, 39, 42–44, 113, 126–131, 141, 142,
144, 165
Lőrinc (szent) 20, 42, 126, 127
Löwe, Anton 26, 48, 173, 174
Lucius Transylvanus, Jacobus 15, 37, 87, 88,
93–96
Lyon 10, 32

Magyar Bibliophil Társaság 9, 31
Makai Nyíró János 89, 146
Manlius, Johannes 16, 38
Mantskovit (Farinola) Bálint 13, 14, 20, 35, 36,
42, 111–114, 141–144
Margitai János 153, 175
Mária (szűz) 11, 33, 65, 66, 70, 78, 80
Maros (folyó) 183
McKerrow, Ronald Brunlees 7, 8, 29, 30
Mercurius 8, 23, 26, 29, 30, 171, 173, 174, 189, 191
Merkúr →Mercurius
Mesnil, Louis du 9, 30, 128
Meyer, Anton 20, 42
Milcher, Matthias 69, 70
Minerva 8, 18, 19, 29, 40, 41, 43, 151, 153, 175
Mohács 9, 12, 31, 33
Moravus, Matthias 10, 32
Murarius, Antonius 9, 31
Müer, Johannes 9, 31

- Nádasdy Ferenc 20, 42, 155
 Nagybánya (Rivulus Dominarum, Baia Mare) 10, 32
 Nagyszombat (Tyrnavia, Trnau, Trnava) 16, 38
 Nápoly 10, 32
 Nedelic (Nedelišće) 99
 Németalföld 17–20, 25, 39–41, 47, 155
 Nemezis 8, 9, 20, 21, 30, 128
 Noé 177, 178, 180, 182
 Nürnberg 10, 25, 32, 47
- Oderlitzky, Anton Michael 24, 46, 176
 Ostendorfer, Michael 20, 42
 Özséb (boldog) 62
- Paep, Johannes 10–12, 32, 33, 55, 56, 71–77, 79, 81
 Pál (apostol, szent) 148, 156, 158
 Pannonhalma 11, 33
 Pápa 109, 110
 Pápai Páriz Ferenc 22, 44, 166
 Párizs 17, 19, 29, 40, 41, 148, 156, 158
 Pathmosz 80
 Patzko, Franz August 24, 25, 46, 47, 173, 177–182
 Pécs 23, 45, 169
 Penzio, Giacomo 10, 32
 Pest 24–26, 46–48
 Péter (apostol, szent) 9, 31
 Philip diakónus (Pictor) 13, 15, 38, 115, 116
 Plinius Secundus 18, 40
 Pottendorf 20, 42, 155
 Pozsony (Posonium, Pressburg, Bratislava) 23–26, 45–48, 168, 172–174, 176–182, 189, 190
 Preinlein, Matthias 11, 33, 53
 Prischwicz, Michael 10, 31, 78
- Ratdolt, Erhard 11, 33
 Regensburg 20, 42
 Rihel, Wendelin 128
 Rosnyai János 18, 19, 21, 41, 43, 147, 148, 156, 158
 Rostock 15, 37
 Rouen 9, 30, 128
 Rubeis, Laurentius de 10, 32, 55
 Ruem, Georgius 11, 32, 33, 57
- Sárospatak 19, 21, 41, 43, 147, 148, 156, 158
 Schaller, Jacobus 11, 12, 33, 72, 76, 79, 80, 81
 Schmidt, Johann Adam 25, 47
 Schöne, Albrecht 17, 39
 Schwaiger, Andreas 26, 47, 168
 Sessardia, Leonardus de 9, 31
 Simon (rézmetsző) 183
 Sipos Gábor 22, 44
 Soltész Erzsébet 12, 34
 Soubret, Rémy 19, 41, 148, 156, 158
 Stahel, Konrad 11, 33, 53
 Stimmer, Tobias 14, 36
 Strassburg (Strasbourg) 10, 32, 128
- Szeben (Cibinium, Hermannstadt, Sibiu) 13, 15, 16, 22–24, 35, 38, 44–46, 84, 107, 115, 116, 125, 136–138, 150, 154, 162, 164, 170
 Szebeni Nyíró János 13, 35, 118, 122
 Szenci Kertész Ábrahám 18–22, 40–44, 149–152, 154, 157, 185, 186
 Szepesszombat (Szentgyörgy, St. Georgienberg) 25, 47, 172
- Tótfalusi Kis Miklós 18, 21, 22, 40, 41, 43, 44, 150, 152, 154, 157, 186
 Töltési István 18, 22, 41, 44, 150, 152–154, 157, 175, 184–186
 Török János 186
 Török Mihály 13, 35, 117
 Transylvania → Erdély
 Trassler, Alfred 24, 45
 Trattner, Johann Thomas von 23, 24, 45, 46, 170
 Trencsén (Trenchin, Trenčín) 16, 38, 159
 Trianon 9, 31
 Trident 10, 31
 Troppau 24, 46
- Udvarhelyi Mihály 22, 44, 150, 152, 154, 157, 186
 Unger, I. J. 174
 Utrecht 19, 24, 41, 46
- V. Ecsedy Judit 12, 18, 21, 34, 40, 43
 Van den Hoeck, Abraham özvegye 26, 48, 173
 Van Huisstede, Peter 8, 30
 Várad (Varadinum, Wardein, Oradea) 19–22, 41–44, 98, 149–151, 185
 Végh Gyula 9, 31, 53
 Velence (Venetia, Venezia, Venice) 9–11, 32, 54–57, 60–68, 71–81, 116
 Verdussen, Hieronymus 20, 155
 Veresegyházi Szentyel Mihály 22, 44, 150, 152, 154, 156, 157, 186
 Vignon, Eustache 14, 36, 109–111
 Villa Dei, Alexander de 10, 31
 Vincze György 140, 148, 156, 158, 187, 188
 Vizsoly 17, 20, 39, 42, 113, 114, 141, 143, 144
 Vokál, Václav 16, 38, 159
- Waesberghe, Johannes Jansonius van de 18–20, 40–42, 153, 175
 Wagner, Valentin 13, 14, 35–37, 103, 104, 118–122, 134, 135
 Wardia, Stephanus de 9, 31
 Water, Guilelmus van de 24, 46
 Weber, Simon Peter 23, 45, 46, 189, 190
 Weingand, Johann Michael 26, 48, 191
 Westheimer, Bartholomaeus 14, 36
 Wittenberg 14, 15, 37
 Wolffgang, I. G. 166
 Zágráb 9, 31
 Zappella, Giuseppina 10, 32
 Zürich 15, 37

7670 (09)

Felelős kiadó
Kőszeghy Péter, a Balassi Kiadó igazgatója
és Monok István, az Országos Széchényi Könyvtár főigazgatója
Felelős szerkesztő Borus Judit
Műszaki szerkesztő Szák András
A nyomdai munkálatokat a László és Tsa Bt. végezte
Felelős vezető László András

3500 Ft

9 789635 067978

V. ECSEDY JUDIT-SIMON MELINDA

KIADÓI ÉS NYOMDÁSZJELVÉNYEK MAGYARORSZÁGON 1488-1800
HUNGARIAN PRINTERS' DEVICES 1488-1800